

วิทยานิพนธ์

บทบาทด้านการเมืองและสังคมของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี
ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของจังหวัดเชียงใหม่
(พ.ศ. 2416-2476)

**The Roles in Politics and Social Change
of Prarajjaya Jao Dara Russami in Chiang Mai
(1873-1933 A.D.)**

นางสาวนวชนก วิเทศวิทยานุศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พ.ศ. 2550

ใบรับรองวิทยานิพนธ์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์)

ปริญญา

ประวัติศาสตร์

ประวัติศาสตร์

สาขา

ภาควิชา

เรื่อง บทบาทด้านการเมืองและสังคมของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลง
ของจังหวัดเชียงใหม่ (พ.ศ. 2416-2476)

The Roles in Politics and Social Change of Prarajjaya Jao Dara Russami
in Chiang Mai (1873-1933 A.D.)

นามผู้วิจัย นางสาวนชนก วิเทศวิทยานุศาสตร์

ได้พิจารณาเห็นชอบโดย

ประธานกรรมการ

(รองศาสตราจารย์พวงเพชร สุรัตน์กุล, อ.ม.)

กรรมการ

(รองศาสตราจารย์พรภิรมณ์ เชียงกุล, M.S.)

กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์โสวัตรี ณ ถลาง, Ph.D.)

หัวหน้าภาควิชา

(รองศาสตราจารย์พรภิรมณ์ เชียงกุล, M.S.)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์รับรองแล้ว

(รองศาสตราจารย์วินัย อากงหาญ, M.A.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่ ..... เดือน ..... พ.ศ. ....

วิทยานิพนธ์

เรื่อง

บทบาทด้านการเมืองและสังคมของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่มีผลต่อ
การเปลี่ยนแปลงของจังหวัดเชียงใหม่ (พ.ศ. 2416-2476)

The Roles in Politics and Social Change of Prarajjaya Jao Dara Russami
in Chiang Mai (1873-1933 A.D.)

โดย

นางสาวนวชนก วิเทศวิทยานุกาญจน์

เสนอ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
เพื่อความสมบูรณ์แห่งปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์)

พ.ศ. 2550

นวนชนก วิเทศวิทยานุศาสตร์ 2550: บทบาทด้านการเมืองและสังคมของพระราชชายา
เจ้าดารารัศมีที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของจังหวัดเชียงใหม่ (พ.ศ. 2416-2476)

ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์
ประธานกรรมการที่ปรึกษา: รองศาสตราจารย์พวงเพชร สุรัตน์กวีกุล, อ.ม. 172 หน้า

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามและหัวเมือง
ล้านนาในช่วงเวลาพ.ศ.2416-2476 เพื่อศึกษาบทบาทของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่มีผล
ต่อการเมืองและสังคมของเมืองเชียงใหม่ โดยผลการวิจัยพบว่า ประการที่หนึ่ง การเปลี่ยนแปลง
ทางการเมืองและสังคมของจังหวัดเชียงใหม่ในปีพ.ศ.2416-2476 มีผลจากปัจจัยภายนอกคือ
การล่าอาณานิคมของชาติตะวันตกในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ส่งผลกระทบต่อเมืองของ
รัฐสยาม ทำให้รัฐสยามดำเนินนโยบายเพื่อการรวมอำนาจสู่ส่วนกลางและปัจจัยภายในคือ
การสร้างฐานอำนาจของชนชั้นผู้นำในเชียงใหม่สอดคล้องกับนโยบายของสยามในการเข้ามา
ประสานผลประโยชน์และมีอำนาจในการปกครองเชียงใหม่อย่างสมบูรณ์ในที่สุด

ประการที่สอง พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงมีบทบาทต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง
และสังคมของจังหวัดเชียงใหม่ โดยตลอดพระชนม์ชีพนั้นพระองค์ทรงดำรงพระยศในฐานะ
พระธิดาของเจ้าเมืองประเทศราชและพระราชชายาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โดยสถานะทั้งสองได้ส่งผลให้พระองค์มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งทั้งในแง่ของคนกลางเพื่อเชื่อม
สัมพันธ์และรักษาผลประโยชน์ทางการเมืองและถ่ายทอดอัตลักษณ์ทางสังคมระหว่างกรุงเทพฯ
และเชียงใหม่ เพื่อยกระดับฐานะของเชียงใหม่ในการรับรู้ของสยามท่ามกลางกระแสการรวม
อำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางของกรุงเทพฯ

ประการที่สาม จังหวัดเชียงใหม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของรัฐสยามซึ่งมีผลต่อ
คนในท้องถิ่นที่ต้องปรับตัวให้สอดคล้องกับนโยบายต่างๆของส่วนกลางโดยพระราชชายา
เจ้าดารารัศมีเป็นผู้เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างสองวัฒนธรรมและทรงนำความรู้จากราชสำนัก
สยามมาปรับใช้ทำให้ยังคงรักษาเอกลักษณ์ท้องถิ่นได้

Nawachanok Witedwittayanusat 2007: The Roles in Politics and Social Change of Prarajjaya Jao Dara Russami in Chiang Mai (1873-1933 A.D.). Master of Arts (History), Major Field: History, Department of History. Thesis Advisor: Associate Professor Phuangphet Suratanakavikul, M.A. 172 pages.

The objectives of this research were to study the relationship between Siam and Lanna state during 1873-1933 A.D. and to study Prarajjaya Jao Dara Russami's role of politics and sociality that effected on the change of Chiang Mai province. The results were:

Firstly, the politics and social change in Chiang Mai province during 1873-1933 A.D. were the results of both external and internal factors. Due to the colonialism of the Western over South-east Asia countries, Siam government had to centralize their power. Chiang Mai leaders adjusted their power to match the Siam centralization.

Secondly, Prarajjaya Jao Dara Russami had a role to change politics and social in Chiang Mai Province. Her status were princess of dependency and Prarajjaya in King Chulalongkorn. Both of statuses were as the middleman for keeping related policy benefit and social between Bangkok and Chiang Mai for centralization.

Finally, Chiang Mai province was under Siam government policy. This reflect let people in local adapt themselves under centralize policy. Prarajjaya Jao Dara Russami not only had adapted the king's household but also preserved local unique.

Student's signature

Thesis Advisor's signature

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ได้สำเร็จลุล่วงจากความอนุเคราะห์ของรองศาสตราจารย์ พวงเพชร สุรัตนกวีกุล ประธานกรรมการที่ปรึกษา รองศาสตราจารย์พรภิรมณ์ เชียงกุล กรรมการที่ปรึกษาวิชาเอกและผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. โสวัตรี ณ ถลาง กรรมการวิชาการ ที่กรุณาให้คำแนะนำและตรวจทานแก้ไขจนเป็นรูปเป็นร่างและสมบูรณ์ในที่สุดและขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร. สมเกียรติ วันทะนะ ผู้แทนบัณฑิตวิทยาลัยที่กรุณาให้ความรู้และคำแนะนำอันดีกับข้าพเจ้า

ขอขอบคุณผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องที่ทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จ เจ้าวงศ์ศักดิ์และคุณชนิดา ณ เชียงใหม่ พี่พิเชษฐ ดันดินามชัย ที่กรุณาให้ข้อมูลและความคิดเห็นเพิ่มเติมและเจ้าหน้าที่หอจดหมายเหตุจังหวัดเชียงใหม่ คุณจิรชาติและเจ้าหน้าที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอารักษ์ที่แลกเปลี่ยนความรู้ด้วยกัน พี่กระแต อุดสำห้เขียนจดหมายฝากพี่ศรีรวมทั้งเจ้าหน้าที่ของหอจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยพายัพทุกคนด้วยนะคะ พี่ต้อง วิทยากรบรรยายพิพิธภัณฑสถาน โบราณสถานงา ที่ช่วยอนุเคราะห์ให้ความรู้ใหม่ๆและแลกเปลี่ยนข้อมูลกัน ขอขอบคุณชาวเชียงใหม่ พี่ๆน้องๆที่น่ารักทุกคนที่เข้ามาช่วยให้อายเหงาตอนไปเก็บข้อมูล

สุดท้ายนี้ วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะสำเร็จไม่ได้ถ้าไม่ได้รับกำลังใจและกำลังใจจากคุณพ่อคุณแม่ที่ให้ลูกเสมอ ขอขอบคุณญาติๆทุกคนทั้งที่อุตรดิตถ์และอยุธยาที่ช่วยเป็นกำลังใจ ขอขอบคุณเพื่อนๆ พี่ๆ น้องๆประวัติศาสตร์ทุกคนที่ทำให้ข้าพเจ้าหัวเราะได้แม้ว่าพวกเราจะเครียดแค่ไหนและกำลังใจที่ช่วยกันฟันฝ่าอุปสรรคต่างๆ จากคนที่ยื่นเคียงข้างเสมอจนทุกวันนี้ พี่ๆ เจ้าหน้าที่ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรฯ ที่ให้โอกาสข้าพเจ้าฝึกปรีอวิชาที่เรียนมา ข้าพเจ้าขอขอบคุณด้วยใจจริงรวมทั้งบุคคลที่เกี่ยวข้องทุกคนที่ข้าพเจ้าอาจไม่ได้ประกาศไว้ ณ ที่นี้ ขอขอบคุณคุณปู่และคุณย่าผู้เป็นแรงบันดาลใจให้ข้าพเจ้าเรียนประวัติศาสตร์ คุณตาและคุณยาย แม้ว่าการเดินทางของท่านได้สิ้นสุดลง ถ้าท่านได้มีโอกาสรับรู้ หลานคนนี้ของท่านทำสำเร็จแล้ว ความรู้และความดีของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ข้าพเจ้าขออุทิศให้แก่บุคคลผู้แสวงหาความรู้ทุกท่าน หวังว่าจะสามารถเป็นทรัพย์สินทางปัญญาแก่นุชนรุ่นหลัง หากมีข้อผิดพลาดประการใด ข้าพเจ้าขอน้อมรับไว้แต่เพียงผู้เดียว

นวชนก วิเทศวิทยานุศาสตร์

กันยายน 2550

สารบัญ

หน้า

สารบัญภาพ	(3)
บทที่ 1 บทนำ	1
ความสำคัญของปัญหา	1
วัตถุประสงค์ในการวิจัย	5
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	5
การตรวจเอกสาร	6
ขอบเขตการวิจัย	10
วิธีการวิจัย	10
บทที่ 2 ความสัมพันธ์ของรัฐสยามและหัวเมืองล้านนาตั้งแต่อดีตจนถึง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	11
การก่อตั้งราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน	12
ความสัมพันธ์ของรัฐสยามกับหัวเมืองล้านนา	16
สยาม- ล้านนากับประเทศมหาอำนาจตะวันตก	23
ความเปลี่ยนแปลงในหัวเมืองล้านนา (พ.ศ. 2416-2476)	28
การปฏิรูปเศรษฐกิจและการปกครอง	28
การปฏิรูปสังคมและการศึกษา	35
บทที่ 3 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีในราชสำนักสยาม (พ.ศ. 2416-2453)	41
สภาพการเมืองภายในคุ้มหลวงเชียงใหม่	43
สภาวะการเมืองภายในคุ้มหลวงเชียงใหม่ที่นำไปสู่การถวายตัวของเจ้าหญิง ดารารัศมี	47
ประเด็นความสัมพันธ์กับรัฐสยามและปัญหาภายในวงศ์เครือญาติ	47
ประเด็นเรื่องอิทธิพลของอังกฤษ	49
พระราชชายาเจ้าดารารัศมีในราชสำนักสยาม	53
พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงให้การประสูติพระธิดา	60
พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพิสีทรงสิ้นพระชนม์	61

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
การพระเมรุพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวิมลนาคนพิลีสี	64
พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงออกรับเจ้าต่างประเทศฝ่ายใน	68
เจ้าจอมดารารัศมีได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศเป็นพระราชชายาเจ้าดารารัศมี	72
พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเสด็จกลับเมืองเชียงใหม่ครั้งแรก	72
พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเสด็จกลับกรุงเทพมหานคร	75
พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงย้ายที่ประทับไปตำหนักสวนฝรั่งกิ่งไผ่	76
พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงทูลลากลับเมืองเชียงใหม่	80
บทที่ 4 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีกับการเปลี่ยนแปลงสังคมเมืองเชียงใหม่	82
พระกรณียกิจต่างๆของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี	84
การเสด็จเยี่ยมพื้นที่ต่างๆในอาณาจักรล้านนา	85
การอนุเคราะห์พระประยูรญาติ	88
การทำนุบำรุงศาสนา	94
การส่งเสริมการศึกษาและองค์ความรู้ต่างๆ	95
การส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม	107
การส่งเสริมการเกษตร	123
บทที่ 5 บทสรุป	130
เอกสารและสิ่งอ้างอิง	134
ภาคผนวก	144
ภาคผนวก ก รายชื่อวัดที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงทำนุบำรุง	145
ภาคผนวก ข รายชื่อเจ้าเมืองเชียงใหม่สมัยประเทศราชสยาม (ตระกูลเจ้าเจ็ดตน)	158
ภาคผนวก ค แผนที่เมืองสิง และรูปภาพที่เกี่ยวข้อง	162
ประวัติการศึกษาและการทำงาน	172

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	สายปฐุมวงศ์เจ้าเจ็ดตน	43
2	พิธีเสด็จออกรับเจ้าต่างประเทศฝ่ายใน: เจ้าหญิงแสนหวี	72
ภาพผนวกที่		หน้า
1	แผนที่เมืองสิง	163
2	พระราชชายาเจ้าดารารัศมี	164
3	พระราชชายาเจ้าดารารัศมี	165
4	พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	166
5	พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	167
6	พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี เสด็จมณฑลพายัพ	168
7	ตำรวจนำเสด็จ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ เมืองเชียงใหม่	169
8	ฟ็อนถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลพายัพ	170
9	ฟ็อนถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลพายัพ	170
10	พระราชชายาเจ้าดารารัศมี กับพระญาติฝ่ายเหนือ	171

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรล้านนากับรัฐสยามตั้งแต่การสถาปนาราชวงศ์จักรีตั้งแต่ปีพ.ศ. 2325 นั้น นับได้ว่ามีความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นต่อกัน โดยเฉพาะทางด้านการเมือง เนื่องจากภายหลังจากที่ชนชั้นปกครองของล้านนาในช่วงนั้นได้แก่พระพระเจ้ากาวิละและพี่น้องทั้งหกได้ขจัดอิทธิพลของพม่าออกไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้แต่งตั้งให้พระเจ้ากาวิละดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงใหม่แทนพญาเจ้าบ้านคนเดิมและแต่งตั้งให้พี่น้องทั้งหกของพระเจ้ากาวิละปกครองหัวเมืองต่างๆ ในกลุ่มเมืองลำปาง ลำพูนและเมืองเชียงใหม่ (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2514) ส่งผลให้กลุ่มชนชั้นปกครองใหม่ของล้านนาหรือที่เรียกกันว่ากลุ่มเจ้าเจ็ดคนนั้นต้องผูกพันอำนาจอยู่กับกรุงเทพฯ ในฐานะเมืองประเทศราชอย่างเป็นทางการ โดยมีเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางการปกครองของอาณาจักรล้านนา แต่กระนั้นแม้ว่ากลุ่มเจ้าเจ็ดคนจะอยู่ในฐานะเมืองประเทศราชของรัฐสยาม การปกครองในในระยะแรก กล่าวคือในช่วงปีพ.ศ. 2339-2427 รัฐสยามได้อิทธิพลในการปกครองตนเองแก่ทางอาณาจักรล้านนาทั้งในด้านการเมือง การปกครองและการเศรษฐกิจ ทำให้โครงสร้างทางการเมืองล้านนาไม่ได้ถูกแทรกแซงเท่าใดนัก

อาณาจักรล้านนาเริ่มถูกจับตามองจากปัญหาการขัดแย้งอำนาจกันในกลุ่มเจ้าเจ็ดคนที่ส่งผลให้เกิดภาวะไม่มั่นคงทางการเมือง ความเปลี่ยนแปลงและสภาพปัญหาดังกล่าวเป็นผลให้รัฐสยามเข้ามาแทรกแซง โดยเริ่มจากการส่งข้าหลวงเข้ามาควบคุมอำนาจเจ้าเมืองและลิดรอนอำนาจเพื่อมุ่งสร้างเสถียรภาพทางการเมือง ในขณะที่ทางด้านเศรษฐกิจนั้น เป็นผลจากการเข้ามาของชาติตะวันตกอย่างอังกฤษ ได้ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในด้านการแสวงหารายได้จากกิจการป่าไม้และการค้าระหว่างกลุ่มเจ้าเมือง เจ้านายกับขุนนาง คนในปกครองของอังกฤษรวมทั้งพ่อค้าชาวจีนที่นำสินค้าส่งมาจากกรุงเทพฯ (อดิศร ศักดิ์สูง, 2538) ส่งผลให้เชียงใหม่เริ่มเป็นศูนย์กลางการค้าและเศรษฐกิจในหัวเมืองล้านนา เป็นเหตุให้บรรดาชนชั้นนำของรัฐสยามเริ่มให้ความสนใจที่จะเข้ามาควบคุมและจัดการผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในล้านนามากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่เป็นตัวกระตุ้นให้สยามพยายามดำเนินการแทรกแซงทางการเมืองได้แก่ การขยายตัว

ของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก การเข้ามาอิทธิพลเหนือประเทศพม่าซึ่งมีพรมแดนติดต่อกับอาณาจักรล้านนาได้ก่อให้เกิดความหวาดระแวงในหมู่ชนชั้นนำของสยามต่อการขยายขอบเขตความสัมพันธ์ระหว่างล้านนากับอังกฤษที่อาจส่งผลกระทบต่อความมั่นคงทางตอนเหนือได้

จากเหตุผลดังกล่าวมาแล้วนั้น เป็นปัจจัยผลักดันให้รัฐสยามค่อยๆดำเนินนโยบายแทรกแซงทางการเมืองแก่ศูนย์กลางการปกครองของล้านนาโดยเฉพาะเมืองเชียงใหม่อย่างชัดเจนขึ้นเรื่อยๆ โดยที่นอกเหนือไปจากการใช้กระบวนการควบคุมจากส่วนกลางที่เข้ามาจัดการผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการปกครองแล้ว กระบวนการที่มีบทบาทสำคัญยิ่งอีกอย่างหนึ่งที่ถูกนำมาใช้ได้แก่การสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างรัฐสยามและเชียงใหม่ โดยกรณีที่ได้เห็นได้ชัดและมีผลสืบเนื่องยาวนานและเป็นสาเหตุการถูกรวมศูนย์ของเมืองเชียงใหม่ในฐานะแกนกลางของอาณาจักรล้านนาอย่างแท้จริงนั่นคือ การอภิเษกสมรสระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าหญิงดารารัศมีแห่งเมืองเชียงใหม่ พระธิดาองค์สุดท้ายของพระเจ้าอินทวิชยานนท์เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 7

เจ้าหญิงดารารัศมีซึ่งต่อมาคือพระราชชายาเจ้าดารารัศมีนับว่าเป็นผู้มีบทบาทสำคัญทางการเมืองของเชียงใหม่ โดยระหว่างหัวเมืองล้านนาและสยาม รวมถึงการเมืองภายนอกระหว่างสยามและอังกฤษ โดยการวิจัยครั้งนี้มุ่งเน้นศึกษาตั้งแต่พ.ศ.2416-2476 คือตั้งแต่ประสูติจนกระทั่งสิ้นพระชนม์ เนื่องจากการที่เจ้าหญิงดารารัศมีเป็นพระธิดาในพระเจ้าอินทวิชยานนท์กับแม่เจ้าทิพเกสร โดยแม่เจ้าทิพเกสรนั้นเป็นเชื้อพระวงศ์ฝ่ายเหนือที่มีความคุ้นเคยกับทางกรุงเทพฯมาก่อน เนื่องจากตอนยังทรงพระเยาว์ แม่เจ้าได้ตามเสด็จพระบิดาคือ พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์(เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 6) ลงมาถวายเครื่องราชบรรณาการอยู่หลายครั้ง ดังนั้นแม่เจ้าย่อมคุ้นเคยต่อเรื่องบ้านเมืองและความสัมพันธ์กับราชสำนักสยามเป็นอย่างดี (วงศ์ศักดิ์ ฅ เชียงใหม่, 2547) และนอกจากนี้ แม่เจ้าทิพเกสรยังเป็นผู้มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจทางการเมืองการปกครองของเชียงใหม่อย่างมาก ในสมัยการปกครองของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ บรรดาเจ้านายฝ่ายเหนือมีการแข่งขันในเรื่องอำนาจอยู่มาก และฐานะของพระองค์มียศสูงกว่าพระสวามี (เดเนียล แมคคิลวารี คีดี, 2545) จึงมีผลต่อการคานอำนาจระหว่างเจ้าอุปราชบุญทวงศ์ผู้เป็นพระเชษฐาและพระเจ้าอินทวิชยานนท์พระสวามี ซึ่งปัญหานี้อาจส่งผลกระทบต่อความมั่นคงทางการเมืองของเมืองเชียงใหม่และอยู่ในความรับรู้ของราชสำนักสยามมาโดยตลอด

ดังนั้นเมื่อทางรัฐสยามได้มุ่งหน้าดำเนินนโยบายที่จะผนวกอาณาจักรล้านนาเข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองอย่างเต็มที่และมุ่งสร้างให้เกิดเสถียรภาพทางการเมืองภายในของหัวเมือง ทาง

หนึ่งที่สามารถดำเนินการได้อย่างรวดเร็วและลดความขัดแย้งลงได้ในระดับหนึ่งคือ การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติขึ้นกับเจ้านายในราชวงศ์ฝ่ายเหนือ เจ้าหญิงดารารัศมีจึงเป็นเชื้อพระวงศ์ที่ราชสำนักสยามให้ความสำคัญเพื่อผลทางการเมือง เนื่องจากเจ้าหญิงดารารัศมีทรงเป็นพระธิดาพระองค์เดียวของเจ้าหลวงเชียงใหม่กับแม่เจ้าทิพเกสร การสร้างความสัมพันธ์แบบเครือญาตินี้นอกจากจะสามารถทำให้แทรกแซงสภาพการแย่งชิงอำนาจภายในสายสกุลทิพยจักรแล้ว ยังทำให้การดำเนินนโยบายผนวกเมืองเชียงใหม่เข้ามานั้นทำได้ง่ายขึ้น

อย่างไรก็ตามเมื่อประกอบเข้ากับประเด็นการเมืองระหว่างประเทศในระยะเวลาเดียวกันที่อิทธิพลของอังกฤษในประเทศพม่าได้เพิ่มสูงขึ้นและมีแนวโน้มที่จะขยายเข้ามาสู่ทางตอนเหนือผ่านทางอาณาจักรล้านนา โดยสภาพความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเจ้านายล้านนากับคนในบังคับของอังกฤษ ก่อให้เกิดความไม่มั่นใจในความมีเสถียรภาพในอำนาจของรัฐสยาม และปัญหาจากการคานอำนาจกันระหว่างสองฝ่ายคือ ฝ่ายเจ้าหลวงเชียงใหม่คือ พระเจ้าอินทวิชยานนท์แลแม่เจ้าทิพเกสรกับอีกฝ่ายหนึ่งคือ เจ้าอุปราชบุญทวงศ์ ซึ่งมีอำนาจจัดการเสมือนเจ้าหลวงและสาเหตุมาจากประเด็นของเจ้าหญิงดารารัศมีโดยตรงจากกระแสข่าวลือไปทั่วเมืองเชียงใหม่และเมืองเชียงตุงซึ่งเป็นเขตอิทธิพลของอังกฤษว่า สมเด็จพระบรมราชาธิบดีนาวิกตอเรียแห่งอังกฤษทรงมีพระราชประสงค์ขอรับเจ้าหญิงดารารัศมีไว้ในพระบรมราชินูปถัมภ์แล้วจะทรงยกย่องศักดิ์เป็นพระองค์เจ้าหญิงในเชื้อราชวงศ์วินเซอร์ (ปราณี ศศิธร ณ พัทลุง, 2538) และแม้ว่าทางเมืองเชียงใหม่จะปฏิเสธความเป็นไปได้ของเหตุการณ์ดังกล่าวนี้แต่ก็เป็นผลให้ทางกรุงเทพฯตระหนักถึงความจำเป็นในการควบคุมดูแลที่มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีของเจ้าหญิงดารารัศมีที่จะเป็นตัวแปรสำคัญในการเมืองระหว่างเมืองเชียงใหม่กับกรุงเทพฯและอังกฤษ ดังนั้นจึงเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากรอัญเชิญพระคุณทูลและพระตำรงค์เพชรไปในงานพิธีโสกันต์

จากกรณีดังกล่าวจะเห็นได้ว่าเจ้าหญิงดารารัศมีหรือพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเป็นบุคคลที่มีผลต่อสภาพการเมืองของรัฐสยามและหัวเมืองล้านนาในช่วงเวลานั้นอย่างมากทั้งทางตรงและทางอ้อม ในขณะที่เดียวกันพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงใช้ชีวิตอยู่ในราชสำนักสยามด้วยความอดทนและซื่อสัตย์ ทั้งทรงใช้เวลาในราชสำนักสยามไปกับการเรียนรู้สิ่งต่างๆซึ่งได้ส่งผลสะท้อนถึงในประเด็นที่แสดงถึงบทบาทของพระองค์ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่มีผลกระทบต่อสภาพสังคมเมืองเชียงใหม่ในเวลาต่อมา โดยสามารถจะแบ่งระยะเวลาและช่วงของการดำเนินพระกรณียกิจได้เป็นสองช่วงคือ ระยะเวลาแรกจะทรงถวายงานภายในราชสำนักสยาม นอกจากจะทรงศึกษาและเรียนรู้ขนบธรรมเนียมประเพณี ภาษาและวัฒนธรรมของทั้งสองอาณาจักรและด้วย

ระยะเวลาอันยาวนานที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงรับราชการอยู่ในราชสำนักสยามนั้น เป็นผลให้พระองค์ทรงตระหนักถึงสถานภาพของเมืองเชียงใหม่ในทัศนคติและความรับรู้ของชนชั้นปกครองกรุงเทพฯ ที่มีลักษณะเชิงดูหมิ่นและล่าหลังกว่า ส่งผลให้นับตั้งแต่การเสด็จกลับสู่เชียงใหม่ เพื่อทรงเยี่ยมพระบิดา พระราชชายาเจ้าดารารัศมีจึงทรงเห็นว่าสมควรนำพระอัจฉริยภาพของวงศ์เครือญาติที่กระจัดกระจายอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปิงมารวมกันที่กุ๊วัดสวนดอกและได้จัดงานสมโภชอย่างครึกครื้น มีการย้ายตลาดขายของสดในเมืองออกไป หอดเงินนับแสนบาท ไปกับการปรับปรุงบ้านเมืองในครั้ง นี้ (แสงดาว ณ เชียงใหม่, 2517) นอกจากนั้นพระองค์ทรงเสด็จเยี่ยมเขียนราษฎรในที่ต่างๆ และยังผูกสัมพันธ์ไมตรีกับเจ้าเมืองและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของเมืองต่างๆ ทั้งนี้ยังทรงฝึกหัดเล่นละครซึ่งเป็นศิลปะภาคกลางให้ชาวเหนือได้ชื่นชม ซึ่งนับว่างานฉลองกุ๊วเป็นงานเผยแผ่วัฒนธรรมของภาคกลางไปด้วย จึงนับได้ว่าเป็นช่วงแรกของบทบาทด้านสังคมของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี

จากนั้นพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงมีความพยายามที่จะปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงสังคมเมืองเชียงใหม่ให้ทันสมัยเท่าเทียมกับราชสำนักสยาม โดยการเผยแผ่และผสมผสานศิลปวัฒนธรรมภาคกลางกับศิลปะล้านนาเข้าไปในหมู่ชาวเชียงใหม่แล้ว พระองค์ยังทรงให้ความสำคัญกับการรักษา อนุรักษ์ระบบระเบียบแบบแผนสังคมของเมืองเชียงใหม่ ทั้งในด้านวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมดั้งเดิมต่างๆ ไว้เป็นอย่างดี

ในขณะที่บทบาททางด้านการเปลี่ยนแปลงสังคมเมืองเชียงใหม่ในช่วงที่สองนั้นอาจกล่าวได้ว่า เริ่มขึ้นภายหลังจากการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปีพ.ศ.2457 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงกราบถวายบังคมทูลลาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กลับมาประทับที่เชียงใหม่พร้อมกับพลตรีเจ้าแก้ววันวรัญที่ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในครั้งนั้นด้วย จึงนับได้ว่าหลังจากนี้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีได้กลับมาพำนักที่เมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง

โดยประเด็นที่มีผลต่อการปรับรูปแบบและโฉมหน้าของเมืองเชียงใหม่เน้นหนักไปที่การพัฒนาบ้านเมือง โดยเริ่มต้นที่การศึกษาในโรงเรียน ทั้งนี้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเสด็จไปในพื้นที่ต่างๆ มากมายเพื่อเป็นการเพิ่มความรู้เกี่ยวกับอาณาจักรล้านนาเดิม อีกทั้งทรงทำนุบำรุงศาสนาโดยการสร้าง ปรับปรุง ซ่อมแซมวัดจำนวนมากทั้งให้ทุนการศึกษาแก่พระภิกษุและสามเณรด้วย อย่างไรก็ตามทรงผสมผสานการพัฒนาเมืองเชียงใหม่ด้วยความรู้ที่ได้จากราชสำนักสยามและความเป็นล้านนา จึงเป็นผลให้เมืองเชียงใหม่ได้รับการพัฒนาจากความรู้ใหม่และดั้งเดิมได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงถ่ายทอดความรู้นี้ด้วยตนเองผ่านทางเครือญาติผู้ใกล้ชิดและครูในโรงเรียนจนเข้าถึงประชาชนในที่สุด

ความเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ทำให้เมืองเชียงใหม่ซึ่งมีลักษณะสังคมที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะอยู่แล้ว ได้รับผลจากการพัฒนาการของสังคมที่เปิดกว้างขึ้นอันรวมไปถึงการรับเข้ามาของวัฒนธรรมต่างชาติด้วย โดยการเข้ามาของพวกมิชชันนารีทำให้เมืองเชียงใหม่ซึ่งส่งผลให้รับการพัฒนาและก้าวหน้าอย่างต่อเนื่อง โดยการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับเจ้าหลวงเชียงใหม่สอดคล้องกับนโยบายต่างๆของกรุงเทพฯ ซึ่งแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสองรัฐท่ามกลางเหตุการณ์ทางการเมืองโดยมีปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกเข้ามาเกี่ยวข้องในการศึกษารุ่นนี้ ทำให้บทบาทของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่มีผลต่อการเมืองในระยะแรกเห็นเด่นชัดขึ้นและได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมตามไปด้วย

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

1. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามและหัวเมืองล้านนาในช่วงเวลา พ.ศ. 2416-2476
2. เพื่อศึกษาบทบาทของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่มีผลต่อการเมืองและสังคมของเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2416-2476
3. เพื่อศึกษาพัฒนาการของจังหวัดเชียงใหม่ในแง่การเมืองและสังคมในช่วงเวลา พ.ศ. 2416-2476

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เพื่อให้ทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามและหัวเมืองล้านนาในพ.ศ. 2416-2476
2. เพื่อให้ทราบถึงบทบาทของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่มีผลต่อการเมืองและสังคมของเมืองเชียงใหม่ พ.ศ.2416-2476
3. เพื่อให้ทราบถึงการเปลี่ยนแปลงของเมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นศูนย์กลางของหัวเมืองล้านนาในช่วงปีพ.ศ. 2416-2476
4. เพื่อเป็นองค์ความรู้ในงานวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ด้านบทบาททางการเมืองและสังคมของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี

การตรวจเอกสาร

การศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมของจังหวัดเชียงใหม่ นั้น มีผู้ให้ความสนใจเกี่ยวกับประเด็นนี้มากพอสมควร โดยเฉพาะในเรื่องของพัฒนาการในจังหวัดเชียงใหม่ ดังนั้นจะเห็นได้ว่า การศึกษาเฉพาะกรณีเป็นตัวอย่างนั้นยังไม่มีผู้ทำการศึกษาวิจัยโดยตรง หากแต่เมื่อศึกษากรณีของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีนั้น มีผู้ทำการวิจัยการศึกษาเกี่ยวข้องกับพระองค์อยู่เป็นจำนวนมาก ทว่าอยู่ในเรื่องของพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจเป็นส่วนใหญ่ โดยอยู่ในรูปแบบหนังสือและวารสารหรือบทความเป็นต้น โดยผู้วิจัยได้ผู้วิจัยได้ทำการแบ่งเอกสารออกเป็น 2 พวกได้แก่

1. พระราชประวัติและพระกรณียกิจในแง่ต่างๆตลอดพระชนม์ชีพ
2. สถานการณ์ทางการเมือง การปกครอง สังคมโดยรวมไปถึงเศรษฐกิจของสยามและล้านนาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

โดยงานวิจัยชิ้นเดียวที่เกี่ยวข้องกับพระองค์โดยตรงคือ งานวิจัยของ สายสวรรค์ ขยันยิ่ง (2543) เรื่องพระราชชายาเจ้าดารารัศมีกับนาฏศิลป์ล้านนา โดยในงานวิจัยชิ้นนี้สายสวรรค์ได้ถ่ายทอดการพัฒนาการของท่าฟ้อนรำอันเป็นเอกลักษณ์ของล้านนา ทำให้เห็นถึงการผสมผสานท่าทางของล้านนาและชาวเขาเผ่าต่างๆเข้ากับท่ารำของราชสำนักสยาม ซึ่งเป็นงานที่มีคุณค่าทางศิลปะอีกแขนงหนึ่งที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงถนัดและเข้มงวดกับงานนาฏศิลป์มาก โดยทำให้ทราบว่าการประยุกต์ท่ารำต่างๆทรงเป็นผู้คิดขึ้นเองทั้งสิ้น

นอกจากนั้นยังมีเอกสารสิ่งพิมพ์และบทความที่สำคัญต่องานวิจัยชิ้นนี้อยู่ค่อนข้างมาก โดยมีงานรวมบทความที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของสตรีชั้นสูงที่มีผลต่อการเมืองและสังคมของเชียงใหม่ โดยมีการรวบรวมไว้ในหนังสือชัตติยานีศรีล้านนา ซึ่งเป็นงานเขียนของนักเขียนและนักวิชาการหลายท่าน ทำการรวบรวมโดยเจ้า วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่ (2547) มีการแบ่งแยกสตรีชั้นสูงเป็นแต่ละบุคคล โดยมีการแบ่งยุคสมัยอย่างชัดเจนตั้งแต่อดีตจนถึงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

ในงานชิ้นนี้ได้มีการรวบรวมบทความในเรื่องของบทบาทพระราชชายาเจ้าดารารัศมีไว้โดยมีการแบ่งเป็นหัวข้ออย่างละเอียดมาก ทำให้สะดวกต่อการศึกษาในเรื่องชีวประวัติบุคคลสำคัญอย่างยิ่ง ซึ่งในการค้นคว้าวิจัยตามขอบเขตที่กำหนดไว้ทำให้รู้ถึงบทบาทของแต่ละบุคคลได้อย่างดี

ดังเช่นงานของ นงเยาว์ กาญจนจารี (2541) ในหนังสือ ดารารัศมี ซึ่งเป็นการรวบรวมพระประวัติ และพระกรณียกิจไว้อย่างละเอียด ซึ่งมีการกล่าวถึงตั้งแต่พระองค์ประสูติจนกระทั่งสิ้นพระชนม์ เป็นงานที่นักวิชาการและบุคคลทั่วไปมักนำไปใช้ในการอ้างอิงมากและงานชิ้นนี้สามารถทำให้มองเห็นสภาพการเมืองของเชียงใหม่ในยุคสมัยดังกล่าว มีการรวบรวมเอกสารชั้นต้น ชั้นรองและการสัมภาษณ์ผู้ใกล้ชิดพระราชชายาเจ้าดารารัศมีหลายท่าน เช่นเดียวกับพระราชประวัติพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ซึ่งพิมพ์ขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์พระอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมีในค่าย ดารารัศมี ในงานชิ้นนี้ของนงเยาว์ได้เขียนไม่ต่างจากเดิม หากแต่เป็นงานบทความที่ย่อลงมาจากเดิม มีการเรียบเรียงใหม่ให้กระชับได้ใจความมากขึ้น

นอกจากนี้ คณะทายาทสกุล ณ เชียงใหม่ (2539) ได้ทำการรวบรวมบทความเป็นหนังสือ ขึ้นในวาระที่เมืองเชียงใหม่มีอายุครบ 700 ปีในหนังสือ เจ้าหลวงเชียงใหม่ ซึ่งเป็นงานที่รวบรวม พระประวัติของเจ้าหลวงผู้ปกครองเมืองเชียงใหม่ทุกพระองค์ตั้งแต่พระเจ้ากาวิละ เจ้าหลวง เชียงใหม่พระองค์แรกจนกระทั่งถึง พลตรีเจ้าแก้ววรวรรุ เจ้าหลวงองค์สุดท้าย ในหนังสือเล่มนี้ กล่าวถึงพระประวัติและพระกรณียกิจ บทบาทการปกครองของแต่ละพระองค์โดยละเอียด ทั้งนี้มีการกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างล้านนาและสยามด้วย ส่วนหนังสือพระประวัติพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ซึ่งเขียนโดยพลตรีเจ้าแก้ววรวรรุ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 9 และเป็นพระเชษฐาของ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีด้วย ดังนั้นงานเขียนชิ้นนี้นอกจากจะมีความเก่าแก่แล้วก็นับว่าเป็น เอกสารที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ชิ้นหนึ่งด้วยเช่นกัน

ในหนังสืองานอนุสรณ์ถวายแด่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีในปี พ.ศ.2516 ไม่ปรากฏชื่อผู้ แต่งนี้ได้รวบรวมพระประวัติของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีและคำบอกเล่าของหม่อมเจ้าหญิง พูนพิศมัย ศิริกุล และคุณชาญ ศิโรตส ไว้ด้วย เช่นเดียวกับผู้บุกเบิกแห่งเชียงใหม่ ซึ่งเป็นงานเขียน ของ ปราณี ศศิธร ณ พัทลุง (2507, 2538) ได้บันทึกคำบอกเล่าเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ของแม่นายคำใส ซึ่งเคยเป็นข้าหลวงเดิมของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี โดยครอบครัวนี้ได้ฟังพระ บารมีของพระองค์มาหลายครั้ง นอกจากนี้ปราณีได้เขียนเรื่องเพชรล้านนา เล่ม1และเล่ม2 ได้ ทำการศึกษาและรวบรวมเรื่องราวเกี่ยวกับเจ้าหลวงหรือบุคคลสำคัญในเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นอีก ผลงานหนึ่งที่นักวิชาการ บุคคลทั่วไปได้นำมาใช้อ้างอิงกันมาก งานเขียนเพชรล้านนาทั้งสองเล่มนี้ เป็นการเขียนที่มีลักษณะแตกต่างจากงานชิ้นอื่นๆที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น เนื่องจากปราณีได้ทำการ รวบรวมหลักฐานทางประวัติศาสตร์ทั้งเอกสารชั้นต้น ชั้นรองและจากคำบอกเล่าไว้เพราะเป็นผู้มี ชีวิตอยู่ร่วมสมัยพระราชชายาเจ้าดารารัศมีด้วย ดังจะเห็นได้จากหนังสืออีกหนึ่งเล่มซึ่งเป็นผลงาน

ของปราณีเช่นกันคือ ชีวิตและการต่อสู้ในพระนครเชียงใหม่ ได้กล่าวถึงช่วงชีวิตหนึ่งของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี เกร็ดประวัติที่สำคัญอย่างเจาะลึกเฉพาะเรื่องอีกด้วย

เอกสารอีกส่วนหนึ่งเป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับสภาพการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ซึ่งรวมไปถึงบทสะท้อนของความสัมพันธ์ระหว่างสองอาณาจักรคือ สยามและเชียงใหม่ โดยอยู่ในงานสัมมนาผ่านนาคศึกษาในหัวข้ออภิปรายเชียงใหม่กับอังกฤษของ มจ.มานิจ ชุมสาย (2528) ซึ่งเป็นบทความที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของเชียงใหม่กับมหาอำนาจอังกฤษ เหตุการณ์ดังกล่าวได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงหลายอย่างกับเมืองเชียงใหม่เอง ทั้งนี้ยังส่งผลให้รัฐสยามเข้ามา มีบทบาทอีกประการหนึ่ง บทความชิ้นนี้ได้สอดคล้องกับเรื่องบทบาททางการเมืองของตระกูลเชื้อเจ้าเจ็ดตน ซึ่งเป็นต้นตระกูล ณ เชียงใหม่ บทความชิ้นนี้เป็นบทความสัมมนาวิชาการในคราวเดียวกัน โดยเป็นผลงานของ สรัสวดี อ๋องสกุล (2529) ซึ่งทำให้ทราบถึงบทบาทของตระกูลเชื้อเจ้าเจ็ดตนและความสัมพันธ์อันมีมาอย่างยาวนานระหว่างล้านนาและสยามตั้งแต่แรกเริ่มตั้งเมือง ความสัมพันธ์ดังกล่าวทำให้ล้านนาไม่สามารถเอาใจออกห่างรัฐสยามได้ ทั้งนี้ด้วยเหตุการณ์ทางการเมืองและผลประโยชน์อันหลีกเลี่ยงมิได้นั้นส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งหัวอำนาจ เศรษฐกิจ และสังคมของเมืองเชียงใหม่เองด้วย ซึ่งผลงานชิ้นนี้ได้มีการเชื่อมโยงเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ด้วย ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างสองอาณาจักรจึงเป็นสิ่งสำคัญที่ล้านนาและสยามพยายามรักษาสภาพให้คงอยู่อย่างแนบเนียนที่สุด

นอกจากบทความดังกล่าวแล้วยังมีงานเขียนเรื่อง วัฒนธรรมและการเมืองล้านนา ซึ่งเป็นงานเขียนที่แสดงถึงวิวัฒนาการทางการเมืองและวัฒนธรรมของล้านนาไปตามกระแสเวลาที่เปลี่ยนแปลงไปแต่ละยุคสมัย ดังนั้นงานชิ้นนี้จึงรวมไปถึงจุดประเด็นที่สำคัญที่สามารถเป็นประโยชน์ต่องานวิจัยครั้งนี้ได้เป็นอย่างดี โดยมีการวิเคราะห์การเมืองในยุคสมัยการล่าอาณานิคม และการเข้ามาของมหาอำนาจอังกฤษ ทั้งนี้ยังได้เสนอการจัดการของสยามในการรวบรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางอย่างเห็นได้ชัดเจนซึ่งสอดคล้องกับงานของ ปริศนา ศิรินาม (2516) ในงานวิจัยเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น งานของปริศนาเป็นการวิเคราะห์การเมืองในช่วงเวลาที่มีการเข้ามาของการล่าอาณานิคม การแก้ปัญหาทางการเมือง โดยเฉพาะเมื่อสยามเป็นรัฐกันชนระหว่างสองประเทศมหาอำนาจอังกฤษและฝรั่งเศส โดยงานวิจัยชิ้นนี้ทำให้เห็นถึงการเข้ามา มีบทบาทของสยามได้อย่างชัดเจน ดังนั้นจึงเป็นงานอีกชิ้นหนึ่งที่สะท้อนภาพลักษณ์ทางการเมืองในช่วงยุคสมัยดังกล่าวได้

ในงานวิจัยความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: การป่าไม้และเหมืองแร่ ของ วรณชสิทธิ์ บุญมี (2520) ได้กล่าวถึงภาพโดยรวมทั้งภาคเหนือและภาคใต้ต่อเศรษฐกิจป่าไม้และเหมืองแร่ ดังนั้นการเข้ามามีบทบาทของสยามต่อล้านนาแล้วนั้น ทำให้เห็นได้ชัดเจนว่ามีหลักการเข้ามาแทรกแซงทางเศรษฐกิจ โดยงานชิ้นนี้ได้แสดงถึงการเข้ามาของอังกฤษเหมือนงานของปริศนา ศิรินาม แต่แตกต่างกันตรงที่มุ่งศึกษาที่การป่าไม้และเหมืองแร่เป็นสำคัญ

ทั้งนี้งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสภาพสังคมของล้านนายังมีให้ศึกษาอีกดังเช่นงานของพรณิกา อพิชญพงศ์ (2534) ในเรื่อง เจ้า ไพรกับความเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนาระหว่างปี พ.ศ. 2427-2476 เป็นงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสังคมโดยตรงและทำให้มองเห็นระยะห่างระหว่างชนชั้น ดังนั้นงานชิ้นนี้จึงสะท้อนความเป็นตัวตนของสังคมล้านนาได้เป็นอย่างดี เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงเรื่องเศรษฐกิจจึงส่งผลให้สังคมต้องปรับตัวไปด้วย ในงานชิ้นนี้จะเห็นได้ว่าเป็นการศึกษาในสังคมทุกชนชั้นไม่เว้นแม้ชาวต่างชาติซึ่งเป็นอีกหนึ่งสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงครั้งนี้เกิดขึ้น

นอกจากนั้นยังมีงานของ อติสร ศักดิ์สูง (2539) ทำการศึกษาในเรื่องบทบาทสตรีล้านนาในสมัยราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน นับว่าเป็นอีกงานวิจัยชิ้นหนึ่งที่เกี่ยวข้องต่อการศึกษาสถานภาพสตรีทุกชนชั้น เพราะมีการแบ่งขอบเขตการศึกษาอย่างชัดเจนจึงทำให้งานชิ้นนี้มีรายละเอียดในเฉพาะเรื่องสตรีมากกว่างานชิ้นอื่น ทำให้เห็นบทบาทและสถานภาพของสตรีชั้นสูงด้วย ซึ่งก็คือเป็นการศึกษารวมไปถึงผู้มีอิทธิพลต่อชีวิตส่วนพระองค์ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ดังนั้นงานวิจัยชิ้นนี้จึงเป็นงานที่มีความเกี่ยวข้องกับสภาพสังคมการเมืองล้านนาโดยสะท้อนออกมาให้เห็นในรูปบทบาทของสตรีล้านนาในยุคสมัยต่างๆตั้งแต่สมัยพระเจ้ากาวิละจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ.2475 ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมล้านนานั้นมีการเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา

ผู้วิจัยจึงทำการรวบรวมเอกสารดังกล่าวมาใช้ในงานวิจัยชิ้นนี้เพื่อสะท้อนในแง่มุมที่หลากหลายทั้งจากทางรัฐบาลสยามและหัวเมืองล้านนา ซึ่งต่างตกอยู่ในภาวะคับขันเนื่องจากการเข้ามาของชาติตะวันตก ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งสำคัญครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ซึ่งผู้วิจัยได้เห็นว่าการเมืองที่ไม่มั่นคงในเวลาดังกล่าวได้ส่งผลถึงด้านสังคมของเมืองเชียงใหม่ด้วยแม้ว่าการศึกษารุ่นนี้จะมุ่งเน้นที่บทบาทของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเป็นหลัก ซึ่งเป็นอีกหนึ่ง

แรงผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังที่กล่าวมาแล้วนั้น จะเป็นมุมมองอีกมิติหนึ่งในอดีตที่ทำให้เห็นว่าการศึกษาครั้งนี้แตกต่างจากงานวิจัยชิ้นอื่น

ขอบเขตการวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้ได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับบทบาทของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่มีผลต่อการพัฒนา การเปลี่ยนแปลงสังคมและการเมืองในจังหวัดเชียงใหม่ในช่วง พ.ศ.2416-2476 หรือตั้งแต่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีประสูติจนกระทั่งสิ้นพระชนม์

วิธีการวิจัย

จะเน้นศึกษาในเชิงคุณภาพ(Qualitative Approach) โดยวิธีการทางประวัติศาสตร์(Historical Approach) และการประยุกต์ใช้องค์ความรู้อื่นๆทางสังคมศาสตร์ในลักษณะสหวิทยาการ(Interdisciplinary Approach) เพื่อการประกอบการพรรณนาเชิงวิเคราะห์(Descriptive Analysis) ข้อเท็จจริงและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ต่างๆ

1. หลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) ได้แก่ เอกสารทางราชการไทยที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติกระทรวงมหาดไทย สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สำนักหอสมุดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยพายัพ หอจดหมายเหตุแห่งชาติจังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น

2. หลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources) ได้แก่ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ บทความทางวิชาการและสิ่งพิมพ์ต่างๆที่เกี่ยวข้องทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ จากแหล่งข้อมูลอื่นๆในประเทศไทย เช่น สำนักหอสมุดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยพายัพ สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร ฯลฯ

บทที่ 2

ความสัมพันธ์ของรัฐสยามและหัวเมืองล้านนาตั้งแต่อดีตจนถึงรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หัวเมืองล้านนาซึ่งมีศูนย์กลางคือเมืองเชียงใหม่ เคยเป็นหนึ่งในหัวเมืองประเทศราชของรัฐสยามและมีความสัมพันธ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมต่อกันมาเป็นเวลานาน ความสัมพันธ์ของรัฐสยามกับหัวเมืองล้านนา เริ่มตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา กล่าวคือ ตั้งแต่ราชวงศ์มังราย พระเจ้ามังรายทรงสร้างเมืองเชียงใหม่หรือนครพิงค์เชียงใหม่ให้เป็นศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนาในปี พ.ศ. 1839 โดยรวมหัวเมืองโยนกและหริภุญชัยไว้เป็นดินแดนเดียวกัน จนกระทั่งถึงราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน โดยการเมืองการปกครองของล้านนาเป็นที่สนใจของรัฐสยามและพม่ามาโดยตลอด ลักษณะความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างล้านนาและสยามจะเป็นไปในรูปการปกครองแบบอิสระ โดยที่ล้านนาจะมีเมืองในปกครองย่อยลงไปอีก เนื่องจากเอกสารประวัติศาสตร์ล้านนาได้ระบุว่า ดินแดนล้านนาประกอบด้วย 57 เมือง แต่ไม่ได้ระบุว่าเมืองใดบ้าง (สุรพล คำรหัสกุล, 2539) ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 มีหลักฐานว่าหัวเมืองล้านนามีการติดต่อกับสัมพันธ์กับสุโขทัยและอยุธยาด้วย แต่ในปีพุทธศตวรรษที่ 22 กษัตริย์องค์สุดท้ายของราชวงศ์มังราย พระเจ้าเมกุฎิ (พ.ศ. 2094-2107) หัวเมืองล้านนาได้ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าโดยพระเจ้าบุเรงนองได้ยกทัพมาล้อมเมืองเชียงใหม่ในปีพ.ศ. 2101 (สุรพล คำรหัสกุล) เนื่องจากล้านนาขณะนั้นเกิดความแตกแยกในกลุ่มขุนนางและมีระบบการปกครองที่อ่อนแอ

ในช่วงที่พม่าเข้ามาปกครอง (พ.ศ. 2101-2317) ยังคงให้สิทธิการปกครองของเจ้าเมืองเชียงใหม่เหมือนเดิม พม่ายอมรับจารีตการปกครองของสมัยราชวงศ์มังรายรวมทั้งสิทธิธรรมในการปกครองของเชื้อสายราชวงศ์มังรายอยู่ (อดิสร ศักดิ์สูง, 2535) การปกครองในระยะแรกของพม่าจึงไม่ส่งผลกระทบต่อสภาพการเมืองและสังคมของล้านนามากนัก แต่หลังจากนั้นเมื่อพระนางราชเทวีหรือพระนางวิสุทธิเทวี สตรีเชื้อสายราชวงศ์มังรายซึ่งพม่าแต่งตั้งขึ้นปกครองเมืองเชียงใหม่สืบพระชนม์ พม่าเริ่มขยายอำนาจเข้ามาปกครองเองโดยแต่งตั้งเจ้านายและข้าราชการพม่าเข้ามาปกครองโดยกระทำตามพระบรมราชโองการของกษัตริย์พม่าทั้งสิ้นและถือเป็นการสิ้นสุดอำนาจของเชื้อสายราชวงศ์มังรายโดยสิ้นเชิง (สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล, 2539) แม้ว่าการปกครองของพม่าเข้มงวดเพียงใด ชาวเมืองก็พยายามก่อกบฏขึ้นบ่อยครั้งในช่วงที่ผู้ปกครองอ่อนอำนาจลง

ในสมัยธนบุรีสถานการณ์บ้านเมืองแตกแยกสมเด็จพระเจ้าตากสินต้องการรวมหัวเมืองต่างๆ กลับมาสู่ความเป็นเอกภาพอีกครั้ง ทั้งนี้รวมถึงหัวเมืองล้านนาด้วยโดยพระองค์ได้รับความร่วมมือจากชาวเมืองล้านนากลุ่มหนึ่งซึ่งนำโดยพระยาจำบ้านและพระยาภาวโละร่วมกันขับไล่พม่าออกไปได้สำเร็จและได้ยอมเข้าสวามิภักดิ์ในฐานะหัวเมืองประเทศราชของไทยตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

การก่อตั้งราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน

หลังจากหัวเมืองล้านนายอมสวามิภักดิ์กับรัฐสยามในสมัยธนบุรีแล้วแล้ว เหตุการณ์นี้จึงอยู่ในความรับผิดชอบของรัฐสยามที่จะปกป้องหัวเมืองประเทศราชไม่ว่าหัวเมืองใดๆก็ตาม จึงทำให้ความสัมพันธ์ที่มีนั้นแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น มีการให้ความช่วยเหลือทางด้านกำลังทหาร ไพร่พล เมื่อเสร็จสิ้นสงครามในปี พ.ศ. 2317 พระเจ้าตากสินจึงแต่งตั้งให้พระยาจำบ้านเป็นพระยาวิเชียรปราการครองเมืองเชียงใหม่ และแต่งตั้งพระยาภาวโละครองเมืองลำปาง แต่กระนั้นพม่าก็ยังพยายามเข้ามารุกรานเพื่อชิงหัวเมืองล้านนากลับคืนแม้ว่าจะต้องละทิ้งเมืองเชียงใหม่และลำพูนให้เป็นเมืองร้าง (ปริศนา ศิรินาม, 2516) เนื่องจากพระยาวิเชียรปราการไม่สามารถต้านศึกไว้ได้เพราะไพร่พลไม่พอ เมื่อถึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงมีรับสั่งให้พระยาภาวโละย้ายมาครองตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงใหม่แทน ตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้ว่า

ในสมัยนั้น ในพวกชาวเมืองเชียงใหม่มีหัวหน้า ๒ คน เรียกว่า พระยาจำบ้านคน ๑ เรียกว่า ฟ้าชายแก้ว เป็นหลานพระยาจำบ้านคน ๑ ทั้ง ๒ คนนี้ต้องจำใจอยู่ในอำนาจพม่าๆ ตั้งพระยาจำบ้านเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ ตั้งฟ้าชายแก้วเป็นอุปราช ฟ้าชายแก้วถึงแก่กรรมมีบุตร ๗ คน คือ ๑.ชื่อภาวโละ ๒.ชื่อคำโสม ๓.ชื่อน้อยธรรม ๔.ชื่อดวงทิพ ๕.ชื่อหมูล่า ๖.ชื่อคำพัน ๗.ชื่อนูญมา ธิดามี ๓ คน ๑.ชื่อศิริรจจา ๒.ชื่อนางศิริวรรณ ๓.ชื่อศิริบุญธรรม เมื่อพระยาอุปราช(ฟ้าชายแก้ว)ถึงแก่กรรมแล้ว พม่าจึงตั้งนายภาวโละ บุตรใหญ่ให้เป็นพระยาอุปราชต่อมา ครั้นเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นใหญ่ ยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ พม่าแต่งตั้งให้พระยาเชียงใหม่ (จำบ้าน) พระยาอุปราช (ภาวโละ) คู่มือกองทัพชายเชียงใหม่ต่อสู้ไทย พระยาจำบ้าน พระยาภาวโละไม่เต็มใจอยู่ในบังคับพม่าอยู่แล้ว เมื่อเห็นไทยด้วยกันกลับมีกำลังขึ้นไปปราบปรามพม่า ก็หาพรรคพวกมาสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีช่วยรบพุ่งตีพม่าแตกไปจากเมืองเชียงใหม่ในครั้งนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงแต่งตั้งพระยาจำบ้าน เป็นพระยาวิเชียรปราการ เจ้าเมืองเชียงใหม่ ให้พระยาภาวโละเป็นพระยานครลำปาง ต่อมาในครั้งกรุงธนบุรีนั้นเอง พม่ากลับมาตีเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปางอีก พระ

ยาจำบ้านที่เป็นพระยาวิเชียรปราการ รักษาเมืองเชียงใหม่ไว้ไม่ได้ ต้องอพยพหนีเข้ามาอยู่หัวเมืองชั้นใน แต่พระยาภาวโณนเป็นคนที่เข้มแข็งในการศึกสงคราม รักษาเมืองนครลำปางไว้ได้ พวกตระกูลเจ้าเจ็ดตนจึงตั้งอยู่เมืองนครลำปางต่อมา

...แต่เมืองเชียงใหม่ที่นั่นต้องทิ้งร้างอยู่จนรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีมะแมนพศก จุลศักราช ๑๑๔๕ พ.ศ. ๒๓๓๐ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีรับสั่งให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จขึ้นไปตั้งเมืองเชียงใหม่ให้เป็นเมืองใหญ่ สำหรับรักษาราชการข้างปลายแดนพระราชอาณาจักร โปรดให้ย้ายพระยาภาวโณนเจ้าเมืองนครลำปางไปเป็นพระยาเชียงใหม่ ให้นายคำโสมผู้น้องรองลงมาเป็นพระยานครลำปาง แบ่งเจ้านาย ๓ คนไปช่วยราชการเมืองเชียงใหม่บ้าง เอาหัวเมืองลำปางบ้าง แต่เมืองลำพูนไชยนั้นยังต้องทิ้งให้ร้างอยู่ ...

ในปีพ.ศ. 2339 กองทัพสยามสามารถเข้าไปตั้งมั่นในเมืองเชียงใหม่ได้ กองทัพเชียงใหม่และกองทัพอื่นๆในล้านนาได้กวาดต้อนผู้คนจากเมืองทางดินแดนตอนเหนือและตามฝั่งแม่น้ำสาละวิน ซึ่งประกอบไปด้วยกลุ่มชนหลายเชื้อชาติ อันได้แก่ เงี้ยว (ไทใหญ่) ไตลื้อ ไตยอง ไตเจิน ข่า ลัวะ ยางและอื่นๆเข้ามาเป็นพลเมืองของล้านนา ในช่วงเวลานี้เรียกว่าเป็นยุคเก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง (สุรพล คำรหัสกุล, 2539) การกวาดต้อนผู้คนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของหัวเมืองล้านนานี้ ทำให้เห็นว่าพลเมืองเป็นกำลังสำคัญในการทำนุบำรุง บูรณะบ้านเมืองให้กลับมาคึกคักเดิม

เมื่อพระยาภาวโณนได้รับตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงใหม่แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนจากพระยาเป็นเจ้าประเทศราชในปีพ.ศ. 2345 (สร้อยสวัสดิ อ่องสกุล, 2528) โดยในพงศาวดารโยนกบันทึกราชสมณนามว่า พระบรมราชาธิบดีสุริยวงศ์องค์อินทสุรศักดิ์สมญามหาชาติยราชชาติราชาไชยสวรรค์เจ้าชั้นฐิติมาพระนครเชียงใหม่ราชธานีสวัสดิทิฆายุสมม์ และเพื่อให้ทางกรุงเทพฯเห็นความจงรักภักดีของเชียงใหม่ว่าพร้อมที่จะอยู่เป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยามพระเจ้าภาวโณนได้ยอมถวายพระพุทธรูปอันทรงพระนามว่าพระพุทธรูปสิงห์แก่กรมพระราชวังบวรฯ (ปริศนา ศิรินาม, 2519) ส่วนเมืองเชียงใหม่ เจ้าภาวโณนจึงทำการปรับปรุงบ้านเมืองเชียงใหม่ให้ดีขึ้นและกลุ่มพี่น้องทั้งหลายได้รับตำแหน่งไปครองเมืองต่างๆ เป็นบ้านพี่เมืองน้องกันโดยมีการสืบเชื้อสายระหว่างเมือง ดังนั้นความผูกพันกันของแต่ละเมืองนั้นจึงยังคงอยู่

จากนี้กลุ่มเจ้าเจ็ดตนจึงกลายเป็นกลุ่มอำนาจใหม่ที่เข้ามามีบทบาทในการปกครองหัวเมืองล้านนา โดยได้รับการยอมรับจากกรุงเทพฯให้อิสระในการปกครองหัวเมืองของตน มีศูนย์กลางการ

ปกครองคือเมืองเชียงใหม่ โดยมีเจ้ากาวิละเป็นปฐมวงศ์ และได้สืบทอดรูปแบบการเมืองการปกครองตามแบบราชวงศ์มังราย มีการฟื้นฟูจารีตการปกครองของล้านนาขึ้นมาใหม่ มีการใช้กฎหมายมังรายศาสตร์อยู่เหมือนเดิม ยังคงใช้อักษรล้านนาต่อไปโดยไม่ได้เปลี่ยนเป็นอักษรพม่าเลย แต่จะรับอิทธิพลของพม่าทางด้านศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ประเพณี อาหาร ฯลฯ (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 2527) สิ่งที่แตกต่างกันคือกลุ่มเจ้าเจ็ดคนจะผูกพันกับรัฐสยามตามธรรมเนียมของหัวเมืองประเทศราช เจ้ากาวิละและพี่น้องทั้งหก ได้รับการแต่งตั้งจากรัฐสยามให้มีอำนาจการปกครองในฐานะขุนนางชั้นสูงหรือเจ้าเมืองนั่นเอง ทำให้กลายเป็นการรับรูปแบบของการปกครองจากกรุงเทพฯมาด้วย เช่น การแต่งตั้งอัครเสนาบดีทั้ง 4 ทำหน้าที่เหมือนจตุสดมภ์ของรัฐสยาม โดยให้ตำแหน่งพระยาแสนหลวง พระยาสามล้าน พระยาจำบ้านและพระยาเด็กชาย นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งอุปราชหรือวังหน้า ทั้งยังมีตำแหน่งวังหลังเป็นครั้งแรกอีกด้วย

การดำรงตำแหน่งหรืออำนาจต่างๆ ที่ได้มาจากรัฐสยามล้วนแล้วแต่ตกอยู่ในระดับชั้นเจ้านายแทบทั้งสิ้น โดยมีการรักษาอำนาจของกลุ่มตนเองไว้จากการแต่งงานกันเองในกลุ่มราชวงศ์ เพราะต้องการควบคุมอำนาจดังกล่าวไว้โดยใช้ความสัมพันธ์กันทางสายเลือด เมื่อเจ้านายได้ดำรงตำแหน่งต่างๆที่ทางกรุงเทพฯแต่งตั้งให้แล้ว ชาวเมืองในปกครองก็ต้องยอมรับไปด้วย ทั้งนี้เราจะเห็นได้จากความรู้สึกของผู้ถูกปกครองผ่านการเรียกชื่อตำแหน่งของผู้นำคือ เจ้าหลวง คำนี้พบว่าเป็นคำที่ใช้ในสมัยธนบุรีจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (คณะทายาทสายสกุล ณ เชียงใหม่, 2539) ซึ่งหมายถึงตำแหน่งสูงสุดของผู้ปกครอง ทำหน้าที่ดูแลทุกข์สุขของชาวเมือง เป็นผู้นำเวลามีศึกสงครามตลอดจนการสร้างสาธารณูปโภคต่างๆให้ชาวเมือง นอกจากนี้ยังเป็นผู้มีอำนาจในการพิจารณาตัดสินคดีความและลงโทษตามที่เห็นสมควรอีกด้วย (พรธนิภา อภิษฎาพงศ์, 2535) และในทางกลับกันชาวเมืองล้านนาจะสอนบุตรหลานให้มีความจงรักภักดีต่อเจ้าหลวง

ความรู้ในตัวของผู้นำของชาวเมืองล้านนาค่อนข้างใกล้ชิดและไม่สนใจคำที่ว่าเป็นเจ้าประเทศราชของสยาม ทั้งนี้ความรู้สึกแตกต่างกับคนของสยามทำให้ชาวเมืองล้านนาเรียนตนเองว่า “คนเมือง” นั่นคือการแสดงความแบ่งแยกจากคนในถิ่นอื่นหรือคนที่มาจากรัฐสยาม และนอกจากคำเรียกตนเองต่างจากผู้อื่นแล้วนั้น การสื่อสารยังไม่สามารถทำได้อย่างคล่องตัว กล่าวคือ การพูดคนละภาษาหรือสำเนียงนั่นเอง ทำให้คนทางรัฐสยามเรียกคนเมืองเชียงใหม่หรือคนอีสานว่า “พวกลาว” ส่วนคนล้านนาเรียกคนจากถิ่นอื่นรวมทั้งกรุงเทพฯที่ไม่ได้พูดคำเมืองว่า “คนไทย” ซึ่งหมายความว่า ไม่ใช่คนเมืองหรือเป็นคนละพวกกัน (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 2527) สิ่งนี้ก่อให้เกิดความไม่เข้าใจกันในวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่น แสดงให้เห็นถึงทัศนคติด้านลบที่มีต่อกันต่างเมืองและทำให้รัฐสยามยังมองว่าสังคมล้านนานั้นเป็นสังคมที่ล่าหลังมาตลอด

แม้ว่าการจัดการเรื่องการปกครองของรัฐสยามที่มีต่อล้านนานั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการปกครองและอำนาจการแต่งตั้งยังคงอยู่ในการวินิจฉัยของคนในราชสำนักสยาม ในขณะที่ล้านนาก็จำเป็นต้องรับไว้ กระนั้นเจ้าหลวงเชียงใหม่ซึ่งเป็นเสมือนผู้ปกครองสูงสุดในล้านนาก็มีเครื่องแสดงถึงพระอำนาจที่สืบทอดกันมาตั้งแต่โบราณ นั่นคือ เมื่อเจ้าหลวงเชียงใหม่ได้รับการแต่งตั้งให้ครองเมืองเชียงใหม่จากรัฐสยามแล้ว เจ้าหลวงจะได้รับน้ำมูทธาภิเษกหรือน้ำมูรธาภิเษก รดตั้งแต่พระเศียรลงมาอบทั่วพระองค์และจะได้รับมอบอาวุธคือ มีดดาบศรีกัญชัช หรือพระแสงขรรค์ชัยศรี ต่อจากนั้นจะมีเครื่องท้าวห้าประการ หรือเบญจกฤษภภัณฑ์อันเป็นเครื่องราชูปโภค 5 อย่าง ซึ่งประกอบด้วย

1. กระจงหม้อ - มงกุฎ
2. ดาบศรีกัญชัช - พระแสงขรรค์ชัยศรี
3. เก็บตีน - ฉลองพระบาท
4. วี - วาลวิชนี(พัด)
5. ไม้เท้า - ชารพระกร

นอกจากนั้นยังมีเครื่องประกอบยศหรือประดับพระเกียรติยศเพิ่มเติมอีกเช่น

1. เฟิงฉัตร - กระจงหม้อ
2. พัดค้ำว - พัดคาว - พัดโบก
3. จามมอ - จามร
4. ไม้เท้า - ไม้วา - ชารพระกร

ส่วนเครื่องประกอบยศที่ได้รับพระราชทานจากกษัตริย์สยาม ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ได้กล่าวไว้ว่า

ครั้งที่พระญากาวิละได้รับแต่งตั้งให้เป็น พระญามังรายวชิรปราการกำแพงแก้วนั้น ได้รับพระราชทาน พานทองคำ คนโททองคำ กระโถนทองคำ พระแสงดาบฝักทองคำ หอกซึ่งมีก้นทำด้วยทองคำ แหวน เครื่องประดับแขนทำด้วยทองคำ เข็มขัดทองคำและเครื่องประดับกับเสื้อผ้าแพรพรรณอีกเป็นอันมาก

ในครั้งที่แต่งตั้งพระญาขัมมลังกาหรือเจ้าหลวงข้างเผือกนั้น ได้รับพระราชทานเสวตฉัตรมงกุฏ ปืนแห่ง สร้อยสังวาล เครื่องทำหัวห่าประการ พานพระศรี พระแสงทองคำบ และข้าวของต่างๆเป็นจำนวนมาก...

ในประวัติของพลตรีเจ้าแก้วนรรัฐฯ ได้ระบุเครื่องเกียรติยศของเจ้าประเทศราช คือ

1. มาลาขอดและพระเกี่ยวทองคำ ขอบขลิบทอง
2. แสงดาบ ค้ำและฝักทองคำสลักและมีกาบต้นค้ำ ปลายค้ำทองคำลงยา
3. เสื้อทรงประพาส บัวคอและบั๊งทองคำ
4. พานหมากทองคำมีเครื่องพร้อม
5. กระโถนทองคำ
6. กาน้ำพานรองทองคำ
7. คนโทน้ำทองคำ
8. หีบบุหรีทองคำสลัก มีฉาดทองคำรอง(คณะทายาทสายสกุล ณ เชียงใหม่, 2539)

จะเห็นได้ว่าการมอบสิ่งของต่างๆให้กับเจ้าหลวงเชียงใหม่ นั้น กษัตริย์สยามทรงให้ความสำคัญกับหัวเมืองประเทศราชแห่งนี้ ในขณะที่เดียวกันที่หัวเมืองล้านนาก็ได้ให้ความสำคัญกับหัวเมืองล้านนาเป็นอย่างดีตลอดมา

ความสัมพันธ์ของรัฐสยามกับหัวเมืองล้านนา

เนื่องด้วยความสัมพันธ์ที่มีต่อกันมาเป็นเวลานาน ทางกรุงเทพฯให้ความสำคัญกับหัวเมืองล้านนาในรูปแบบเมืองประเทศราชและตามสภาพภูมิรัฐศาสตร์ ดินแดนล้านนามีชายแดนติดกับประเทศพม่าและลาว นอกจากการเมืองการปกครองที่ต้องปฏิบัติตามหน้าที่หัวเมืองประเทศราช ความสัมพันธ์เศรษฐกิจระหว่างสยามและล้านนาคือ การทำป่าไม้เป็นเศรษฐกิจหลักอย่างหนึ่งของหัวเมืองล้านนามาตั้งแต่โบราณ เนื่องด้วยมีป่าไม้และไม้คุณภาพดี การหารายได้ของหัวเมืองประเทศราชแห่งนี้จึงเน้นที่การค้าไม้เป็นหลักและถึงแม้ว่าทางกรุงเทพฯได้ส่งข้าหลวงเข้ามาควบคุมภาวะทางการเมืองของดินแดนล้านนา แต่ในช่วงแรกรัฐสยามก็ไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับเรื่องเศรษฐกิจของหัวเมืองล้านนามากนัก ดังเช่นในสารตราฯ เจ้าพระยาจักรีมิได้ไปถึงเจ้าหลวงเชียงใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

ของอันใดที่เป็นประโยชน์เกิดขึ้นในบ้านป่าเมืองไร ก็โปรดพระราชทานไว้ให้สำหรับใช้สอยจับจ่ายราชการบ้านเมืองๆนั้นๆเป็นอย่างธรรมเนียมเมืองประเทศราชสืบมา ป่าเขตแดนเมืองไรเกิดผลประโยชน์ก็ให้สิทธิขาดอยู่กับเจ้าเมือง ซึ่งมอญพม่าจะขอตัดไม้... ตามปลายเขตแดนเมืองใด ก็ให้ไปว่ากล่าวกับเจ้าเมือง และผู้รักษาด่านทางเมืองนั้น เจ้าเมืองยอมให้ก็ได้ จะขายไม่ขายกันประการใดก็สุดแต่เจ้าบ้านเจ้าเมือง (พร้อมพงศ์ ณ เชียงใหม่, 2518)

เจ้าพระยาจักรีที่กล่าวถึงในที่นี้ คือ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ ต้นตระกูลสิงหนคร) ซึ่งเป็นสมุหนายกตั้งแต่ปี พ.ศ.2372-2392 แต่ต้องออกไปราชการสงครามเกือบตลอดเวลาตั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) ทำการแทน (คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2542) และถึงแม้กระทั่งในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้น พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ส่งข้าหลวงออกไปปรับปรุงหัวเมืองประเทศราช นโยบายก็ยังไม่เปลี่ยนแปลงดังจะเห็นได้จาก

เรื่องการเสียภาษีอากรเมืองประเทศราชทั้งปวงนั้นได้ทรงทราบพระกระแสอยู่ว่า เงินทองอันเป็นประโยชน์เกิดจากเมืองไหน ควรจะได้จ่ายราชการแลทำนุบำรุง แลเป็นกำลังของเจ้านายในเมืองนั้น ไม่ได้ยินว่ามีพระราชประสงค์จะเอาเงินเมืองประเทศราชมาใช้ในกรุงเทพฯ ฤๅการอื่นไม่ใช่ของเมืองนั้นเลย (พร้อมพงศ์ ณ เชียงใหม่, 2518)

ทั้งนี้ผลประโยชน์ย่อมตกอยู่กับกลุ่มผู้ปกครองเป็นส่วนใหญ่ ทั้งเจ้าหลวง เจ้านาย กลุ่มพี่น้องในเครือญาติ รวมทั้งข้าราชการเสนาบดีของล้านนาเพราะได้อาศัยอำนาจทางการปกครองและรายได้เหล่านั้นมีแหล่งมาจาก

1. ส่วยต่างๆ เช่น ส่วยข้าวและผลผลิตทางการเกษตร ของป่า และส่วยแรงงาน
2. ภาษีอากร เช่น ภาษีที่เรียกเก็บจากประชาชนทุกหลังคาเรือน
3. การผูกขาดสินค้าบางชนิด เช่น ป่าไม้ ปืน ฝิ่น ของป่า เป็นต้น

ซึ่งจากหลักฐานพบว่าการแบ่งผลประโยชน์จากส่วยและภาษิดังกล่าวออกเป็น 4 ส่วนเท่ากันแล้วนำมาแจกจ่ายดังนี้

ส่วนที่ 1 ให้เจ้าเมือง

ส่วนที่ 2 ให้เจ้าอุปราชและเจ้าราชวงศ์ โดยให้เจ้าอุปราช 2 ส่วนให้เจ้าราชวงศ์ 1 ส่วน
 ส่วนที่ 3 ให้เจ้านาย บุตรหลานที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรแลเจ้านายที่รับราชการ
 ส่วนที่ 4 ให้ท้าวพญาและเสมียน

โดยตำแหน่งดังกล่าวนี้เป็นตำแหน่งในการบริหารบ้านเมืองและได้รับการแต่งตั้งมาจาก
 ราชสำนักสยาม ทั้งนี้การสืบทอดอำนาจเป็นไปตามลำดับชั้น ตั้งแต่อำนาจสูงสุดคือเจ้าหลวง แต่
 เมื่อเจ้าหลวงไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ก็จะมีเจ้าอุปราชและเจ้าเมืองแก้วปฏิบัติหน้าที่แทน ซึ่งเรียก
 กันว่าเจ้าชั้นทั้ง 5

นอกจากจะได้รับอิทธิพลการเมืองแบบรัฐสยามในเรื่องการปกครองแล้วยังมีการแต่งตั้งเจ้า
 ชั้น 5 ใบซึ่งประกอบด้วย เจ้าเมืองหรือเจ้าผู้ครองนครและผู้ช่วยเหลืออีก 4 ตำแหน่งหรือที่เรียกว่า
 “อาญา 4” ได้แก่

1. เจ้าหลวง
2. เจ้าอุปราช (วังหน้า)
3. เจ้าราชวงศ์
4. เจ้าราชบุตร
5. เจ้าบุรีรัตน์

ซึ่งตำแหน่งดังกล่าวทั้งหมดนี้เจ้านายชั้นสูงของล้านนาจะเป็นผู้เสนอชื่อและทางกรุงเทพฯ
 จะแต่งตั้งหรือถอดถอนจากการเสนอนั้น ตำแหน่งเจ้าชั้น 5 ใบจึงกลายเป็นการแบ่งอำนาจกันในหมู่
 เครือญาติพี่น้องของเจ้าเมืองหรือกลุ่มเชื้อสายในตระกูลเจ้าเจ็ดคนเท่านั้น และนอกจากนี้ ในการ
 บริหารบ้านเมืองยังยึดกฎหมายที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาตั้งแต่โบราณ นั่นคือ กฎหมายมังราชศาสตร์
 คลองคำตัดพระญาเกือนา กฎหมายโคสารากฐ์ โดยอาศัยจารีตประเพณีและวิถีทางทาง
 พระพุทธศาสนา เป็นเครื่องประกอบในการดำเนินกิจกรรมบ้านเมืองซึ่งขึ้นอยู่กับการเกษตรที่มี
 เหมืองฝายเป็นหลัก โดยจะมีคณะบุคคลที่ทำหน้าที่บริหารงาน ในรัชสมัยของพระเจ้าติโลกราช
 เรียกว่า ข่วง ข่วงพร้อม ข่วงสนาม (คณะทนายทสกุล ณ เชียงใหม่, 2539) ซึ่งต่อมาเรียก
 “เค้าสนามหลวง” หรือ “เค้าสนามหลวง” ซึ่งพบหลักฐานว่ามีมาก่อนสมัยตระกูลเจ้าเจ็ดคนแล้ว
 โดยคำว่า “เค้า” หรือ “เก้า” หมายถึง ดัน หรือ แรก ดังนั้นน่าจะหมายความว่า การที่เจ้าเมืองและ
 บรรดาเจ้านายจะเป็นผู้ริเริ่มจัดการบ้านเมืองอย่างไรจะมาปรึกษาหารือกันที่เค้าสนามหลวงหรือเค้า
 สนามหลวงเพื่อดำเนินการต่อไป (พรรณนิภา อภิญาพงศ์, 2535)

เมื่อมีการสืบอำนาจแต่ในกลุ่มของตนเองและบรรดาเครือญาติที่เพิ่มมากขึ้น ทำให้มีการแต่งตั้งตำแหน่งเพิ่มขึ้นอีกหลายตำแหน่งและหลายครั้ง เกิดเป็นความวุ่นวายภายในกลุ่มราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน ทางรัฐสยามจึงมีความจำเป็นที่จะต้องเข้าไปจัดระเบียบการเมืองการปกครองของล้านนา เพื่อความปลอดภัยของรัฐสยามเองด้วย เนื่องจากล้านนาสามารถช่วยป้องกันและมีส่วนช่วยขยายพระราชอาณาเขตของรัฐสยาม ทั้งนี้ในเรื่องการศึกสงครามกับพม่า ทั้งสองอาณาจักรมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันมาโดยตลอด จึงทำให้การปกป้องของรัฐสยามเป็นไปอย่างประนีประนอม โดยที่ล้านนาเองก็ยอมรับอำนาจของรัฐสยามเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากการส่งเครื่องบรรณาการมาถวาย การเดินทางมายังกรุงเทพฯ เพื่อทำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ทั้งยังให้อำนาจของรัฐสยามมีส่วนในการแต่งตั้งหรือถอดถอนยศอีกด้วย

ดังนั้นการแต่งตั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่ในระยะหลังจึงจะต้องได้รับการสนับสนุนจากราชสำนักสยามด้วย อาจกล่าวได้ว่ารัฐสยามเริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญในระบอบการปกครองของล้านนา นับจากรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพิจารณากับเสนาบดีและเจ้านายล้านนาเลือกพระเจ้าเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เป็นเจ้าหลวงแห่งเมืองเชียงใหม่ ทั้งนี้เพื่อต้องการยุติเหตุการณ์แย่งชิงอำนาจในกลุ่มเจ้าเจ็ดตน หลังจากนั้นจึงเป็นเหตุให้มีการแต่งตั้งเจ้าหลวงเชียงใหม่ให้แก่พระเจ้าอินทวิชยานนท์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเช่นกัน

ดังจะเห็นได้จากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีทรงนิพนธ์ไว้ว่า “...ครั้น ๓ เดือน 6 ปีระกาเบญจศก โปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าอุปราชอินทนนท์บุตรพระยาราชวงศ์มหาพรหม ขึ้นเป็นเจ้าอินทวิไชยานนท์ที่พลเทพภักดี ศรีโยนางคดไทรราชวงศ์ มหาประเทศราชประชาราธิบดี นพิตินคราภิวงศ์ ดำรงพิพัฒนชียงคราชวงศ์ เจ้านครเชียงใหม่...”

ความสัมพันธ์ดังกล่าวในฐานะหัวเมืองประเทศราชของรัฐสยาม ทางล้านนาจำเป็นต้องแสดงความสวามิภักดิ์ให้รัฐสยามเห็น โดยการถวายเครื่องราชบรรณาการ หากไม่เช่นนั้นแล้วจะถือว่าเป็นกบฏ และมีการส่งเครื่องราชบรรณาการทุก 3 ปี เครื่องราชบรรณาการที่สำคัญคือ ต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง และสิ่งของอื่นๆ อีกจำนวนหนึ่งตามความเหมาะสม โดยไม่จำกัดชนิดหรือจำนวน

จากหลักฐานในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่ามีการส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทอง สูง 3 ศอก 7 ชั้น และไม้ขนสักจำนวน 300 ท่อน หรือบางปีส่งน้ำรักแทนในจำนวน 150 หรือ 300 กระบอกและในเอกสารปีพ.ศ. 2425 เจ้าอินทวิชยานนท์ฯ ทูลเกล้าฯถวายพระบาทสมเด็จพระ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีต้นไม้ทองเงิน 1 คู่ สูง 5 ศอก 5 คืบ มี 9 ชั้น 53 กิ่ง 363 ใบ 173 ดอก รวม
 น้ำหนักต้นละ 10 ตำลึง (สรวิชาติ อังสกุล, 2538) และทุกครั้งที่เข้าประเทศราชถวายเครื่อง
 บรรณาการนั้น ทางราชสำนักสยามก็มีการให้สิ่งตอบแทนกลับมาเสมอ โดยพระราชทานแก่ผู้คุม
 บรรณาการลงไป สิ่งของที่พระราชทานมักเป็นของที่ทางหัวเมืองประเทศราชขาดแคลนหรือร้องขอ
 มา เช่น ในปี พ.ศ.2389 พระเมืองแก้ว พระเมืองเถน พระอินทราชา และบ่าวไพร่ ได้คุมส่วยไม้
 ขอนสัก 200 ต้น ผ้าขาวเปล้า 200 เปล้า ฯลฯ ของเมืองแพร่มาถวาย แล้วขอรับพระราชทานสิ่งของ
 ต่างๆ เพื่อไปใช้ในบ้านเมือง ได้แก่

ร่ม	50	คัน
รองเท้าน้ำ	50	คู่
กระจกต่างศรี...	20	...
สุพรรณก้าน	1	หาว
รงหนัก	10	หาว
เครื่องยา		
ซามข้าว	200	ใบ
ซามแกง	200	ใบ (พรรณนิภา อภิณูพงษ์, 2535)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ก็ทรงพระราชทานแก่เจ้าหลวง
 เมืองเชียงใหม่เป็น

ปืนนกคุ่มกระสุน	2	กระบอก
ปืนเล็กกระสุน	2	กระบอก
กระสุนปืนใหญ่	2,500	ลูก
ดีบุกหนัก	5	หาว
สุพันถันหนัก	3	หาว
ฉาบพล	2,000	ใบ
กะทะเหล็ก	7	ใบ
ทองคำเปลว	5,000	แผ่น
กระจกหนัก	10	หาว (สุรพล คำวิหิตกุล, 2539)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้จัดของตอบแทนเครื่องบรรณาการของพระเจ้าน่าน คือ

ทองคำหนัก 10 บาท	ราคา	300	บาท
พรมอย่างดี 8 ผืน	ราคา	64	บาท
ผ้าสักหลาดอย่างดี 12 ผืน	ราคา	156	บาท
ปืนแปดอย่างดีกระบอกหนึ่ง	ราคา	200	บาท
ผ้าขาวเทศอย่างดี 8 ไม้	ราคา	120	บาท
ม่านอย่างดีผืนหนึ่ง	ราคา	40	บาท (คณะทนายทศกุล ณ เชียงใหม่, 2539)

นอกจากเครื่องราชบรรณาการที่ส่งมาประจำทุก 3 ปีแล้ว บรรดาเจ้าเมืองต่างๆยังมีการจัดส่วยหรือสิ่งของที่ทาง่ายในหัวเมืองล้านนาลงมาถวายให้แก่รัฐสยามเป็นประจำทุกปีอีกด้วย เช่น ไม้ขนสัก ผ้าขาวเพลา น้ำรัก งาช้างและสีผึ้ง ทั้งนี้ยังมีของถวายที่บรรดาเจ้าเมืองล้านนาจัดถวายมาในโอกาสต่างๆ ตั้งแต่ของใช้เล็กน้อยจนกระทั่งถึงสัตว์ที่มีลักษณะมงคลหรือสัตว์ที่มีลักษณะประหลาด เช่น ช้างลักษณะดีต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าเป็นช้างเผือก ผู้ถวายจะได้รับความดีความชอบและปูนบำเหน็จรางวัลอย่างมาก โดยในรัชกาลที่ 2 เจ้าเชียงใหม่น้อยธรรมได้ถวายช้างเผือกเอกในแขวงเมืองเชียงใหม่ และได้รับพระราชทานชื่อว่า พระยาเสวตรไอยราฯ (ปริศนา ศิรินาม, 2516) ซึ่งการนำช้างมาถวายนี้ทำให้เห็นว่าเป็นการเสริมสร้างพระบารมีของกษัตริย์ ดังนั้นจึงถือว่าเป็นเรื่องสำคัญ

จากที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า การเข้ามาควบคุมล้านนาของรัฐสยามนั้น ในระยะแรกเป็นเพียงหัวเมืองประเทศราชเมืองหนึ่งที่อยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของรัฐสยาม และการกระทำดังกล่าวเหมือนกับการดูแลทุกข์สุขของประชาราษฎร์ ดังนั้นทำให้เหตุการณ์ทางการเมืองและความสัมพันธ์ระหว่างรัฐจึงเป็นไปอย่างสงบราบรื่น สิ่งที่น่าสังเกตคือ ลักษณะการเข้ามาควบคุมจากรัฐสยามในน่าจะเป็นการหวังผลประโยชน์ทางด้านยุทธศาสตร์มากกว่าหวังผลทางเศรษฐกิจ (สรัสวดี อ๋องสกุล, 2539) แม้ว่าทางรัฐสยามจะปล่อยให้เจ้าเมืองในดินแดนล้านนามีการปกครองอย่างอิสระ แต่ก็กำหนดหน้าที่ของเจ้าเมืองไว้ 4 ประการคือ

1. ให้ช่วยป้องกันพระราชอาณาเขต
2. ให้ช่วยเหลือในการสงคราม
3. ให้ส่งเครื่องบรรณาการและต้นไม้เงินต้นไม้ทองทุก 3 ปี

4. ต้องเดินทางมาพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาปีละ 2 ครั้ง (วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่, 2542)

ทั้งหมดนี้เพื่อแสดงความจงรักภักดีแก่รัฐสยามและกลายเป็นความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างรัฐทำให้การเรียกร้องขอความร่วมมือจากรัฐสยามไม่ว่าจะเป็นโอกาสสำคัญใดๆ เป็นสิ่งที่หัวเมืองประเทศราชจำต้องปฏิบัติตาม เพื่อสร้างความเชื่อมั่นแก่ทางราชสำนักสยาม ดังพระโอวาทคำสอนของเจ้าฟ้าชายแก้ว ผู้เป็นต้นตระกูลเจ้าเจ็ดตนและเจ้ากาวิละเจ้าปฐมวงศ์มีพระโอวาทแก่บรรดาพระญาติให้จงรักภักดีต่อกษัตริย์สยาม หากมิฉะนั้นจะถูกสาปแช่ง ดังใจความว่า

ตั้งล่วงแล้วภายหลังแต่เช่น(เช่น หมายถึงชั่วคน) พระราชอัยกาและพระราชบิดาแห่งเราก็ได้เป็นข่าม่าน(เป็นเมืองขึ้นพม่า) เป็นเมืองขึ้นกับม่าน ช่มเหงคะเนงร้าย หาหวังสุขขาวยาวนานไม่ได้ มาถึงเช่นเราทั้งหลายเป็นลูกเป็นเด้านี้ พระองค์เราเป็นเจ้าเป็นพี่ ยินเมื่อ ยินกาย(เมื่อหน่ายพม่า) จึงพินม่าน(ต่อสูพม่า พิน หมายถึง การต่อสู้กัอิสรภาพ) แล้วพาเอา น้องนุ่งทังมวลลงไปเป็นข้าพระมหากษัตริย์เจ้า ณ กรุงศรีอยุธยา เราทั้งหลายและข้าเจ้าไพร่ไทย จึงได้อยู่เย็นเป็นสุข คูท่างได้อยู่กินอยู่ทาน พระมหากษัตริย์เจ้าก็ชมเลี้ยงเราทั้งหลาย หื้อเป็นเจ้าเจียกเงินขันคำ หื้อถึงฐานันดรอันเป็นกษัตริย์เมืองไทย เป็นไทยเป็นใหญ่ในลานนา 57 เมือง ตั้งแต่เจ้าเราทั้งหลายนี้ไปภายหน้า สืบเช่นลูก เช่นหลาน เหลน หลิด หลิดราบ เสียงสุดม้วยราชตระกูลแห่งเราทั้งหลาย แม่นลูก หลาน เหลน หลิด หลิด บุคคลผู้ใดยังมีใจใคร่สบบพินด้วยพระมหากษัตริย์เจ้ากรุงศรีอยุธยาและจักเอาตัวและบ้านเมืองไปพึ่งเป็นข่าม่าน ข่าฮ่อ ข่ากุลวา กาสี แก้วญวน ดังอันกิติ บุคคลนั้นคิดบ้านอย่าหื้อเปลื้อง คิดเมืองอย่าหื้อห้าม หื้อวินาศ ฉิบหาย ตายวาย พลันฉิบหายเหมือกอกกล้วย พลันม้วยเหมือน กอเลากอกา กันตายก็หื้อไปตกรนรกแสนมหากัปป์ อย่าหื้อได้เกิดได้งอก ดังเจ้าทั้งหลาย น้องนุ่งทังมวล ก็ได้รับแบ่งกับด้วยกัน หื้อเป็นฉันทะวาทีน้ำหนึ่ง เกิดยวเดียวกับด้วยกัน อย่าถูกลมึงถ่าง ล้มปกตกเก็บกับด้วยกัน เป็นฝาคูร้ายคูดีกัน กันพิรุฬ่ปอง กันน้องรูน้องกล่าว สึกตกหัวเมืองช่วยกันข้า สึกตกหล้าเมืองช่วยกัน อย่ามีใจคดเลี้ยวจากพระมหากษัตริย์เจ้าอยู่เกล้าอยู่หัวแห่งเรา บุคคลใดยังอยู่ตามโอวาทคำสอนแห่งพระองค์เราเป็นเจ้าเป็นพี่ ก็หื้ออยู่สุขขาวชาติจำริญ คิดบ้านเปลื้อง คิดเมืองห้าม หื้อมีเดชะฤทธิอนุภาพปราบแพ้(แพ้ หมายถึง ชนะ) ข้าศึกศัตรู มีชีวิตาอายุมันยืนยาว กับบับจับตามโอวาท คำสอนพระองค์เราเป็นพี่ ก็หื้อวินาศฉิบหาย สมเด็จพระเป็นเจ้าพระวรวงษาเชษฐาหื้อยังโอวาทอาชญาราชธรรมคำสอนแก่พระวรวงษาภณินฐาทัง 6 องค์และขัตติยลูกหลานเสนาอำมาตย์ทัง 3 เมือง ต่อหน้าพระมหาชินธาตุเจ้าลำปาง ในศักราช 1168 ตัว ปีรวายี เดือนยี่เพ็ญ เม็งวันอังคาร วันนั้นแลฯ (สงวน โชติสุขรัตน์, 2514) (การเน้นเป็นของผู้วิจัย)

จากพระโอวาทที่สืบต่อมาสู่รุ่นลูกหลานในเชื้อสายเจ้าเจ็ดตนจนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เกิดเหตุการณ์แย่งชิงดินแดนอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจตะวันตกโดยเริ่มแผ่ขยายมาครอบคลุมประเทศเพื่อนบ้านและประชิดดินแดนของรัฐสยาม ทำให้รัฐสยามเกิดความไม่แน่ใจในสถานภาพการเมืองการปกครอง หรือแม้แต่กำลังทหารในการต่อสู้ครั้งนี้ นับเป็นเหตุที่ทำให้รัฐสยามหันมาให้ความสนใจกับหัวเมืองล้านนาซึ่งเป็นดินแดนที่อยู่ในความสนใจของอังกฤษ และทางเมืองเชียงใหม่เองก็ต้องเผชิญกับภาวะการเมืองและเศรษฐกิจที่ต้องเปลี่ยนแปลงอย่างกะทันหัน

สยาม- ล้านนากับประเทศมหาอำนาจตะวันตก

การปกครองของรัฐสยามต่อหัวเมืองประเทศราชล้านนานั้นเป็นลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัย (นงเยาว์ กาญจนจารี, 2541) โดยเฉพาะในเรื่องการศึกสงครามป้องกันและขยายพระราชอาณาเขตให้กับราชสำนักสยามจนกระทั่งในปีพ.ศ.2429 เมื่อพม่าตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษการศึกสงครามจึงหมดไป นอกจากนั้นยังมีความสัมพันธ์ที่สำคัญอย่างยิ่งกับรัฐสยามในด้านการค้าอีกด้วย

ดินแดนแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพาะพม่าและหัวเมืองล้านนามีพื้นที่เป็นภูเขาและที่สูงมีป่าไม้เบญจพรรณมากมายและหนึ่งในนั้นที่สามารถทำรายได้อย่างมหาศาลแก่พม่าและหัวเมืองล้านนาคือ ไม้สักและไม้อื่นๆ โดยการทำป่าไม้มีแนวโน้มที่จะขยายตัวได้มากขึ้นทุกปี นอกเหนือจากการส่งส่วยที่ทำอยู่ประจำยังมีความต้องการไม้ในรูปแบบอื่นโดยแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

1. ไม้ท่อน ได้แก่ ไม้ขอนสัก ไม้ตะแบก ไม้ยาง เป็นต้น
2. ไม้ที่ผ่านกรรมวิธีการแปรรูปมาแล้ว ได้แก่ ไม้แผ่นทำเรือ ไม้เสากระโดงเรือ ไม้กงกำปั่นเรือ ไม้งานประตูดุพระอุโบสถ เป็นต้น

เนื่องจากความต้องการไม้ของทางรัฐสยามมีสูงขึ้นเพราะต้องการนำมาซ่อมแซมวัดวังและการขยายตัวของชุมชน ทำให้หัวเมืองล้านนามีความสำคัญในการลำเลียงไม้ที่สำคัญลงมาสู่กรุงเทพมหานคร สร้างความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจการค้าระหว่างกันอย่างต่อเนื่องมาเป็นระยะเวลาอันยาวนานและพร้อมกันนั้นหัวเมืองล้านนาก็ยังต้องพึ่งพาการค้าของรัฐสยามอยู่เช่นกัน

ส่วนทางรัฐสยามนั้นบรรดาพ่อค้าชาวจีนที่เข้ามาค้าขายยังต้องการขยายกิจการค้าทางเรือ อีกด้วย จึงทำให้ความต้องการไม้จากหัวเมืองล้านนาสูงขึ้นในแต่ละปี กิจการการค้าเรือขนาดใหญ่ อย่างเรือสำเภาและเรือ สลุปกำปั่นนั้น มีความจำเป็นที่จะต้องใช้อย่างไม่สักระหว่างนั้น เพราะไม้ที่มิใช่ไม้ที่มีคุณสมบัติพิเศษไม่เหมือนไม้ชนิดอื่น คือมีความคงทนแม้ว่าอยู่ในน้ำเป็นเวลานาน ประสิทธิภาพก็ไม่เสีย ดังเอกสารของเซอร์จอห์น ครอว์ฟอร์ด(John Crowford) ที่ว่า “เป็นไม้ที่ ทนทาน คุณภาพดี เทียบเท่ากับไม้กรุงอั้งวะ” ซึ่งการทำป่าไม้ได้ขยายตัวมากขึ้นจึงต้องการแรงงาน เพิ่ม ดังนั้นการเกณฑ์ไพร่จึงเป็นหน้าที่ของแต่ละเมืองที่ต้องรับผิดชอบ ทำให้ไพร่ได้รับความ เดือดร้อนเนื่องมาจากการทำไม้ โดยต้องเผชิญกับอันตรายและความลำบากในการชักลากไม้ ซึ่งทำ ให้บาดเจ็บ พิการหรือเสียชีวิตได้

การเกณฑ์แรงงานเพื่อชักลากไม้ต้องใช้ไพร่จำนวนมากเนื่องจากปริมาณความต้องการไม้ โดยเฉพาะไม้สักเพิ่มขึ้นและไม้พอกับความต้องการของรัฐสยาม จึงทำให้ไพร่กองส่วยไม้ขออนัก บางส่วนหลบหนีไปอยู่สังกัดกองส่วยอื่นส่งผลให้การผลิตไม้ได้ผลลดลงและต้องตามจับไพร่ที่หนี ด้วย เรื่องนี้เป็นส่วนหนึ่งของความรับผิดชอบของเจ้าเมืองแต่ละเมือง ซึ่งได้สร้างความยุ่งยาก ลำบากใจอยู่ตลอดเวลา

การค้าไม้สักนั้น ในเวลาต่อมาจะเป็นต้นเหตุแห่งความวุ่นวายที่จะเกิดขึ้นกับหัวเมือง ประเทศราชล้านนากับรัฐสยาม สาเหตุหลักนั้นมาจากความต้องการไม้สักเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม เนื่องจากสภาพเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไปทำให้เกิดการติดต่อค้าขายทางเรือมีปริมาณมากขึ้น ทั้งนี้ สาเหตุของคุณภาพและคุณสมบัติของไม้สักเป็นที่ต้องการทั้งในและต่างประเทศ เนื่องจากเป็น ไม้เนื้อแข็ง ทนทานต่อสภาพอากาศ ทนต่อการเจาะทำลายของมดปลวกได้เป็นอย่างดี ทั้งยัง นำไปใช้ประโยชน์ได้หลายอย่างเช่น สร้างบ้าน ต่อเรือ ทำเครื่องเรือน เครื่องแกะสลักและอื่นๆอีก มากมาย (มรคต อาริยะ, 2535) อันที่จริงแล้วการค้าไม้สักในประเทศไทยมีประวัติการค้ามาตั้งแต่ สมัยสุโขทัยแล้วโดยบาทหลวงสมิธได้พบหลักฐานเกี่ยวกับไม้สักในศิลาจารึกหลักที่ 14 หรือจารึก วัดเขมา ซึ่งมีความว่า “ต้องการไม้สักหนึ่งตำลึงเพื่อบูชาครู” (สุริย์ ภูมิภมร, 2523) และยังปรากฏ หลักฐานการส่งไม้สักเป็นบรรณาการไปยังเมืองจีนอีกด้วย และนอกจากส่งออกไปเพื่อการค้าใน สมัยสุโขทัยอย่างเช่น ไม้หอม ข้าว กระวาน พริกไทย งาช้างแล้วยังมีไม้สักอีกเช่นกัน

เมื่อมาถึงสมัยอยุธยา ตั้งแต่รัชสมัยพระนารายณ์มหาราชเป็นต้นมาก็มีหลักฐานการส่งออก เพื่อการค้าและการต่อเรือ และโดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าปราสาททองได้มีการส่งไม้สักออกไป จำหน่ายยังต่างประเทศในรูปแบบการแปรรูปเป็นท่อนซุง โดยบรรทุกไปกับเรือบอมเมล

(Bommel) และเรือวามอน (Vamon) (มรกด อารีเย, 2538) และทางฮอลันดาก็มีการเจรจาซื้อขายไม้สักผ่านทางนายโยสค์ ฟอน เซาเตน (Joosk Van Schouten) โดยบรรทุกไปในเรือ ที่ วาเปิน ฟอน เดลท์ (T Vapen Van Delft) ซึ่งนอกเหนือจากสินค้าอื่นนั้นยังมีการส่งไม้สักอย่างดี 1,000 แผ่นและไม้สักอย่างดิชนิดคงทนอีก 300 แผ่น (นันทา สุตกุล, 2513) จะเห็นได้ว่าตั้งแต่มีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศมา ไม้สักก็เป็นไม้เศรษฐกิจมาโดยตลอดและยังเพิ่มปริมาณความต้องการอีกเรื่อยๆ มาถึงสมัยรัตนโกสินทร์

กิจการป่าไม้ขึ้นอยู่กับความรู้ของรัฐสยามมานานแล้ว แต่ด้วยลักษณะการปกครองของสยามที่ให้หัวเมืองประเทศราชล้านนามีอิสระในการปกครองและบริหารกิจการบ้านเมืองเองในเรื่องกิจการป่าไม้จึงเป็นสิทธิ์ในการหารายได้ของแต่ละหัวเมืองประเทศราช ซึ่งทางรัฐสยามถือเป็นสิทธิ์ของเจ้าเมืองในการจัดการและตัดสินใจค้าขายแม้กับการค้ากับต่างชาติ

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามและประเทศมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เนื่องจากอังกฤษต้องการขยายกิจการค้าจากอินเดียมาสู่จีน ดังนั้นการเดินทางผ่านแหลมมะละกาจึงเป็นทางสะดวกที่สุด (วรรณสิทธิ์ บุญมี, 2520) และในแถบหัวเมืองมลายูขณะนั้นอยู่ในความดูแลของสยามซึ่งยังมีอิทธิพลเหนืออยู่หัวเมืองไทรบุรี กลันตันและตรังกานู มีการเจรจาในเรื่องดินแดนแต่ไม่ประสบผลสำเร็จทำให้ในปีพ.ศ. 2364 บริษัทอังกฤษส่งจอห์น ครอฟอร์ด (John Crawford) เข้ามาเจรจาเรื่องการค้ากับรัฐสยามและยังไม่ประสบผลสำเร็จเช่นเดิมเนื่องจากในสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงไม่เห็นความจำเป็นที่จะเปิดประตูการค้ากับประเทศมหาอำนาจตะวันตก การทำสนธิสัญญาอาจก่อให้เกิดปัญหายุ่งยากเกี่ยวกับกิจการภายในแต่กระนั้นรัฐสยามจำเป็นต้องทำสนธิสัญญาเบอร์นี ซึ่งลอร์ด แอมฮิสต์ (Lord Amherst) ผู้สำเร็จราชการอังกฤษในอินเดียแต่งตั้งให้นาย ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) เป็นทูตเชิญอักษรสาสน์และเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเจรจาครั้งนี้มีมากกว่าการเรื่องการค้าแต่เป็นการเจรจาเพื่อกระชับสัมพันธไมตรีและสร้างความเข้าใจอันดีกับรัฐสยามเพื่อขอความร่วมมือกับอังกฤษในการทำสงครามกับพม่า โดยอังกฤษจะยกเมืองขึ้นพม่าให้สยามและขอให้สยามยกไทรบุรีให้แก่อังกฤษ เพื่อการขยายอำนาจเข้าสู่หัวเมืองมลายูได้สะดวกขึ้น ส่วนในเรื่องการค้าที่อังกฤษขอเพียงรัฐสยามปรับปรุงกฎเกณฑ์ทางการค้าเท่านั้น ในที่สุดเมื่อวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2369 สยามก็ยอมลงนามในสนธิสัญญาฉบับแรกที่ทำกับประเทศตะวันตก (วรรณสิทธิ์ บุญมี, 2520) จะเห็นได้ว่าขณะนี้สยามตกอยู่ในสายตา

ของต่างชาติแล้ว ทำให้ต้องเพิ่มความระวังในเชิงการเมืองและการค้าให้มากขึ้น ทั้งนี้หัวเมืองล้านนาที่มีอาณาเขตติดกับพม่าจำเป็นต้องได้รับผลกระทบไปด้วย

นับว่าการเข้ามาของชาตินิโคลาสฮานาจาตะวันตกนั้น เกี่ยวข้องกับการรักษาเอกราชของรัฐสยามอย่างยิ่ง กล่าวคือ หัวเมืองประเทศราชล้านนาอยู่ในความปกครองของรัฐสยามและพร้อมกันนั้นได้มีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจกับประเทศใกล้เคียงอยู่เป็นนิจ ดังนั้นในปีพ.ศ. 2367 ซึ่งอังกฤษได้ครอบครองดินแดนบางส่วนของพม่าเป็นเมืองขึ้น (ปริศนา ศิรินาม, 2516) ทำให้ทางราชสำนักสยามวิตกกังวลเกี่ยวกับเหตุการณ์ครั้งนี้มาก เนื่องจากเขตแดนของรัฐสยามซึ่งมีหัวเมืองล้านนาอยู่ในการปกครองได้มีดินแดนบางส่วนติดกับประเทศพม่าด้วย และอังกฤษนั้นต้องการทราบอาณาเขต ทางรัฐสยามจำต้องส่งขุนนางขึ้นไปชี้เขตแดนที่แน่นอน โดยมีตราขึ้นไปแจ้งแก่เจ้าเมืองเชียงใหม่ใหม่ว่า

เมืองเชียงใหม่เป็นประเทศราชอันใหญ่ เจ้านายญาติพี่น้องบุตรหลานขุนนางมีสติปัญญาก็มีอยู่เป็นอันมาก พอจะพูดจาการบ้านการเมืองเค็ดขาดได้ โปรดเกล้าฯ ให้พญาเชียงใหม่คอยรับรองพูดจากับอังกฤษ ถ้าอังกฤษจะมาว่ากล่าวด้วยเขตแดนต่อกับพญาเชียงใหม่ประการใด ก็ให้พญาเชียงใหม่ พญาอุปราช...ฯลฯ ปฤกษาหารือกันมีสติปัญญาอยู่ที่เขตแดนสมควรจะพูดจากับอังกฤษได้ไม่เสียรัศเสียเปรียบ...(สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษได้พม่าบางส่วนเป็นเมืองขึ้นแล้ว ทำให้รัฐสยามเริ่มไม่มั่นใจในสถานการณ์ของประเทศมหาอำนาจตะวันตกที่เริ่มขยายอิทธิพลเข้ามา โดยเฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษที่ได้แสดงความสนใจที่จะสร้างความสัมพันธ์กับล้านนามากขึ้น โดยมีสาเหตุมาจากการทำป่าไม้อันเป็นกิจการที่สามารถขยายออกไปอย่างรวดเร็ว ผลประโยชน์ต่างๆ ในการทำป่าไม้และเงินพิเศษจากการเปิดป่าทำรายได้ได้อย่างมหาศาล โดยเฉพาะล้านนาซึ่งมีเมืองเชียงใหม่กลายเป็นศูนย์กลางการติดต่อกับชาวต่างชาติในเรื่องป่าไม้ ตั้งแต่ปีพ.ศ.2372 ชาวอังกฤษเริ่มเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายในล้านนาหลังจากที่อังกฤษได้ครอบครองดินแดนหัวเมืองมอญและพม่าบางส่วนแล้ว โดยเข้ามาติดต่อขอซื้อช้าง โค กระบือจากชาวเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง (สร้อยสวัสดิ อ่องสกุล, 2529) ซึ่งการติดต่อค้าขายนี้ได้เริ่มกลายมาเป็นกิจการทำป่าไม้ นั่นเอง

เมื่ออังกฤษได้เข้ามาอิทธิพลเหนือดินแดนพม่าและมอญแล้ว คนในบังคับของอังกฤษซึ่งเป็นคนพม่าและมอญได้ข้ามแดนเข้ามาทำป่าไม้ในเขตล้านนามากขึ้นเรื่อยๆ และกิจการค้าไม้ของ

ล้านนายังขยายตัวคืออยู่ ฉะนั้นการว่าจ้างแรงงานจึงเพิ่มมากขึ้น ผู้ที่เข้ามาทำงานนั้นต้องเป็นคนที่มีความเชี่ยวชาญในการบังคับช้างและอดทน ดังนั้นการนำเผ่าขมุ (ชนเผ่าหนึ่งในประเทศลาว) มาเป็นแรงงาน คนกระเหรี่ยงที่มีช้างและคนมอญเข้ามาใช้ในกิจการนี้ คนที่ตัดไม้ นั้นต้องเสียค่าตอบแทนให้แก่เจ้าเมืองต่อละ 1 รูปี ซึ่งนั่นคือผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองจะได้ในการค้านอกเหนือจากภาษีการค้า ภาษีไร่ นา เรือกสวนและภาษีอื่นๆ ซึ่งจะเห็นได้จากบันทึกของเจ้าวงศ์จันทร์ คชเสนี ผู้เป็นหลานของเจ้าอุบลวรรณา (พระขนิษฐาของแม่เจ้าทิพเกสร) ว่า

..เจ้าหญิงอุบลวรรณา ขอเจ้ากาวิโลรส ซื่อป่าไม้ภาคเหนือบางจังหวัด ตั้งแต่เชียงรายไปจดแดนพม่า และจังหวัดแม่ฮ่องสอนมาเป็นของท่าน แลให้ฝรั่งเข้าไปทำ เพราะฉะนั้น ณ เชียงใหม่ สายพระเจ้ากาวิโลรสจึงได้รับค่าตอบแทนไม่มากกว่าสายอื่น...ข้าพเจ้าจำได้ว่า เจ้ายายของข้าพเจ้าเป็นพระธิดาของเจ้าหญิงอุบลวรรณามารับค่าตอบแทนเอากะบุงขนาดใหญ่อย่างใช้หอบเข้ามาโดยเงินจากบนโต๊ะที่นับไว้เป็นกองๆ ลงกะบุงเต็มสองกะบุง เอากะดั่งปิดปากกะบุง... (วงศ์จันทร์ คชเสนี, 2516)

การทำป่าไม้ในล้านนาถือเป็นทรัพย์สินของเจ้าเมืองและเป็นมรดกตกทอดมายังลูกหลานได้และด้วยเหตุที่ว่าผู้ทำป่าไม้ต้องมาขออนุญาตต่อเจ้าเมืองซึ่งมีอำนาจโดยสิทธิขาดเพราะทางสยามถือนโยบายว่าจะไม่ยุ่งเกี่ยวกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของล้านนา อย่างไรก็ตามการที่ป่าไม้ได้สร้างปัญหาทางการเมืองในเวลาต่อมา (นงเยาว์ กาญจนจารี, 2541) การดำเนินธุรกิจที่ไม่มีระบบที่ดีทำให้เกิดปัญหาจากการเก็บค่าเช่าทำป่าไม้และการเก็บค่าตอบแทน ความขัดแย้งจนกลายเป็นคดีความระหว่างเจ้าเมืองกับพ่อค้าพม่าและคนในบังคับของอังกฤษ มีการฟ้องร้องต่อกงสุลอังกฤษในกรุงเทพฯ มีคดีความตั้งแต่สมัยพระเจ้ากาวิโลรสฯ ฟ้องเรียกค่าเสียหายจากเจ้าหลวงถึง 42 คดี ร้อนถึงรัฐสยามที่ต้องเข้ามาทำหน้าที่ไกล่เกลี่ยแล้วแต่สร้างความลำบากใจให้กับทั้งหัวเมืองล้านนาและสยามเป็นอย่างยิ่ง

โดยจะเห็นได้จากในหลักฐานที่ปรากฏตั้งแต่ในปีพ.ศ. 2385 เมื่อทางเชียงใหม่และลำปางได้มีใบบอกมายังกรุงเทพฯว่า มีชาวอังกฤษ ชาวมอญและชาวพม่าจากเกาะลัมเลิงมาตัดไม้ตามเขตแดนเมืองเชียงใหม่ ลำพูน และเมืองตาก แล้วให้เงิน 500 รูปีแก่บรรดาเจ้าเมือง ไม่ทราบว่าจะทำอย่างไรดีกับเงินจำนวนดังกล่าวว่าสมควรจะรับไว้หรือไม่ (มรกต อารียะ, 2538) เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าเมื่อเริ่มมีชาวต่างชาติเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากหัวเมืองประเทศราชล้านนาทำให้เกิดความวุ่นวายขึ้นจากการลักลอบเข้ามาหรือการติดสินบนต่อเจ้าเมืองจึงได้แจ้งมาให้ทางกรุงเทพฯทราบไว้ก่อน และในเวลาต่อมาเหตุการณ์ข้อขัดแย้งระหว่างบรรดาเจ้าเมืองและชาวต่างชาติไม่ว่า

จะเป็นคนอังกฤษ คนในบังคับของอังกฤษหรือผู้ที่มีตักดวงผลประโยชน์ในดินแดนแห่งนี้ จะเป็นเรื่องบานปลายให้ทางกรุงเทพฯเดือดร้อนและแก้ไขให้เสมออีกหลายกรณี อีกทั้งยังมีปัญหาเกี่ยวกับหัวเมืองชายแดนที่ถือโอกาสแยกตัวเป็นอิสระหลังจากพม่าตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ ก่อให้เกิดความวุ่นวายแตกแยก ทั้งยังรุกรานดินแดนเข้ามาทางด้านนาบ่อยครั้ง

ความเปลี่ยนแปลงในหัวเมืองล้านนา (พ.ศ. 2416-2476)

การปฏิรูปเศรษฐกิจและการปกครอง

เนื่องจากปัญหาความวุ่นวายเรื่องกิจการป่าไม้ในหัวเมืองล้านนาทำให้รัฐบาลอังกฤษเรียกร้องให้ทางรัฐสยามจัดการปกครองเชียงใหม่ให้เรียบร้อยและทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ (The Treaty of Chiangmai) ในปีพ.ศ.2416 ซึ่งตรงกับปีที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีประสูติพอดี สนธิสัญญานี้มีจุดมุ่งหมายให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ปฏิบัติตามสนธิสัญญาและคำสั่งของราชสำนักสยาม และทางสยามต้องสร้างความเชื่อมั่นในความปลอดภัยให้กับคนในบังคับอังกฤษที่เดินทางข้ามชายแดนไปมา ให้สิทธิคนในบังคับของอังกฤษไม่ต้องขึ้นศาลในสยามและสามารถส่งคดีความให้กงสุลอังกฤษตัดสินได้ ในการดำเนินนโยบายต่างประเทศไม่ให้เกิดความกระทบกระเทือนต่อความสัมพันธ์กับอังกฤษ ดังนั้นทางรัฐสยามจึงได้ทำการส่งข้าหลวงมาคอยควบคุมดูแลปัญหาในหัวเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปางเป็นครั้งแรก ซึ่งเรียกกันว่า ข้าหลวงสามหัวเมือง (นงเยาว์ กาญจนจარი, 2541) แต่ก็ยังไม่ถึงขั้นการยกเลิกตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงใหม่เพียงให้ทำตามนโยบายที่กรุงเทพกำหนดให้เท่านั้น ดังพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปถึงข้าหลวงสามหัวเมืองเมื่อ พ.ศ. 2426 ว่า

...การที่เป็นข้าหลวงสามหัวเมืองนี้ ต้องถือว่าเป็นผู้รักอำนาจแลรักษาคำสั่งกรุงเทพฯ ที่จะให้ไปไปตามคำสั่งทุกประการ แลต้องรู้ตามประสงค์ของกรุงเทพฯ ว่าเราถือว่าเมืองเชียงใหม่ยังไม่เป็นพระราชอาณาเขตของเราแท้ เพราะยังเป็นประเทศราชอยู่ตราบิดแต่เราก็ไม่ได้คิดจะรื้อถอนวงษตระกูลมิให้เป็นประเทศราช...

ข้าหลวงของรัฐสยามที่ถูกส่งไปดูแลหัวเมืองล้านนาจึงต้องเป็นไปอย่างระมัดระวังไม่ให้ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์อันดีของทั้งสองอาณาจักร ถ้าหากมีเรื่องบาดหมางจะต้องถูกส่งตัวกลับกรุงเทพฯทันที (สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล, 2539) อีกทั้งยังห้ามสร้างความเดือดร้อนให้กับเจ้าเมือง

ด้วย แต่แล้วผลปรากฏว่าการส่งข้าหลวงสามหัวเมืองมาเพื่อดูแลหัวเมืองประเทศราชล้านนานั้นไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควรเนื่องจากข้าหลวงสามหัวเมืองไม่มีสิทธิชำระคดีความได้อย่างเต็มที่

ในขณะนั้นเจ้าอินทวิชยานนท์ เพิ่งได้รับฐานันดรศักดิ์เป็นพระเจ้าอินทวิชยานนท์ปกครองเมืองเชียงใหม่ แต่กระนั้นเรื่องคดีความยังไม่มีที่ท่าว่าจะลดลง อังกฤษจึงถือโอกาสบีบบังคับให้สยามลงนามในสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2 ในปี พ.ศ.2426 เพื่อขยายอำนาจศาลในสยาม จึงกำหนดให้คนในบังคับของอังกฤษสามารถขึ้นศาลต่างประเทศทั้งคดีแพ่งและอาญาได้ จนต้องเปิดสถานกงสุลอังกฤษที่เมืองเชียงใหม่ในปีพ.ศ.2427 โดยขึ้นกับสถานกงสุลอังกฤษในกรุงเทพฯอีกทีหนึ่ง

เนื่องจากการค้าระหว่างประเทศได้ขยายวงกว้างมากขึ้นทำให้หลายประเทศต่างมุ่งความสนใจมาค้าขายร่วมกับประเทศในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยในรัฐสยามและรัฐในปกครองนั้นต่างตกอยู่ภายใต้สถานการณ์ที่บีบบังคับให้ต้องเปิดฉากความสัมพันธ์กับต่างประเทศและความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่นี้ทำให้รัฐสยามเกิดความหวาดระแวง ซึ่งแตกต่างจากการคอยปกป้องดินแดนหัวเมืองประเทศราชให้รอดพ้นจากการรุกรานของประเทศเพื่อนบ้านอย่างที่ผ่านมา แต่กลับกลายเป็นการสร้างเกราะป้องกันภัยจากชาติตะวันตกซึ่งเป็นประเทศที่มีความทันสมัยของอุปกรณ์เทคโนโลยีอย่างประเทศแถบนี้ไม่เคยสัมผัสมาก่อน

อีกประการหนึ่งที่น่าจะเป็นสาเหตุให้สยามระมัดระวังการดำเนินนโยบายต่างประเทศอันเนื่องมาจากเหตุการณ์ที่ประเทศจีนตกเป็นประเทศใต้อาณานิคมของชาติตะวันตกซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ทรงตระหนักดีว่าการค้าขายกับต่างประเทศนั้นสำคัญจึงทรงมีพระดำริให้บรรดาเจ้านายในราชสำนักสยามเรียนรู้เกี่ยวกับภาษาต่างประเทศ เพื่อจะได้ไม่เสียรู้ในชั้นเชิงทางเศรษฐกิจและการเมือง ถึงกระนั้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็มีเรื่องราวเกิดขึ้นมากมายจนกลายเป็นคดีความระหว่างประเทศและทำให้ฝ่ายสยามสูญเสียทั้งดินแดนและเงินทองไปมากมายกับคดีความเหล่านี้ ซึ่งหนึ่งในนั้นคือกรณีการค้าไม้ของหัวเมืองประเทศราชล้านนานั้นเอง

เหตุการณ์นี้ทำให้ผู้ปกครองของรัฐสยามเริ่มหันมาสนใจหัวเมืองประเทศราชอย่างล้นนาขึ้นกว่าเดิม และจำเป็นต้องรีบเร่งเข้ามาดูแลกิจการป่าไม้ในล้านนาเอง และนี่คือจุดเริ่มต้นของการพยายามรวมล้านนาเข้าสู่อำนาจรัฐสยามหรือเข้าสู่อำนาจส่วนกลาง โดยจะเห็นได้อย่างชัดเจนในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองประเทศราชซึ่งรวมถึงดินแดนล้านนาด้วย โดยยุบการเป็นหัวเมืองประเทศราชแล้วปฏิรูปราชการแผ่นดินในปี

พ.ศ. 2435 เพื่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประเทศสยาม (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 2527) และนั่นก็ไม่ใช่การปรับปรุงโครงสร้างทางการเมืองอย่างเฉียดเหมือนเดิมแล้ว ครั้งนี้ยังเป็นการเข้ามาครอบคลุมทั้งสังคม การศึกษา วัฒนธรรมประเพณีและอื่นๆอีกด้วย

ในสภาวะการเมืองเช่นนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าปัจจัยหลักในการพัฒนาบ้านเมืองสืบเนื่องมาจากปัจจัยการคุกคามจากประเทศมหาอำนาจตะวันตก และพร้อมกันนั้นทรงเห็นว่าสภาพการเมืองการปกครองของรัฐสยามในขณะนั้นไม่เหมาะสมกับยุคสมัย เนื่องจากการเข้ามาของชาติตะวันตกทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทั้งรูปธรรมและนามธรรมรวมไปถึงความคิดทัศนคติ แม้ว่าชาวตะวันตกได้เข้ามาติดต่อกับรัฐสยามตั้งแต่สมัยอยุธยาในเชิงเศรษฐกิจการค้าพร้อมกับการเผยแพร่ศาสนาซึ่งไม่ได้เข้ามาหวังหาผลประโยชน์ในดินแดนแถบนี้ แต่ทว่าเมื่อถึงยุคสมัยรัตนโกสินทร์ก็กลับกลายเป็นการเข้ามาในรูปแบบการค้าอาณานิคม มีจุดประสงค์เพื่อขยายอาณาเขตการปกครองและแย่งชิงผลประโยชน์ทางการค้า

ดังนั้นในปี พ.ศ.2427 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้รวมเอาเมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง น่าน แพร่และเถินเปลี่ยนรูปแบบการปกครองเรียกว่า หัวเมืองลาวเฉียง หรือมณฑลลาวเฉียง โดยส่งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ไว้วางพระราชหฤทัยออกไปเป็นข้าหลวงปกครอง เพื่อสร้างเอกภาพและสร้างพลังในการปกครองบ้านเมือง ตั้งที่บังคับการเป็นฐานกำลังทหารขึ้นตามจุดสำคัญของชายแดน เพื่อป้องกันการรุกรานจากกองกำลังของมหาอำนาจอังกฤษและฝรั่งเศสที่ล้อมอยู่ในบริเวณพื้นที่ภาคเหนือเนื่องจากอาณาเขตดินแดนติดกับประเทศพม่าและกลุ่มแม่น้ำโขงฝั่งขวาทั้งหมดโดยรอบและอาจใช้กำลังล่วงล้ำชายแดนเข้ามาได้ทุกขณะ

มณฑลลาวเฉียงต่อมาถูกเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลพายัพในที่สุด ซึ่งเดิมมี 6 หัวเมืองคือ เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน น่าน แพร่ และเถิน ในปี พ.ศ.2448 เถินถูกยุบรวมเป็นอำเภอขึ้นอยู่กับลำปาง กระทั่งในปีพ.ศ.2453 ได้มีการรวมเชียงรายและแม่ฮ่องสอนไว้ด้วย ดังนั้นในมณฑลพายัพจึงมี 7 หัวเมือง โดยมีข้าหลวงใหญ่และข้าราชการพลเรือนตั้งกองกำลังรักษาการณ์ประจำอยู่ที่ เชียงใหม่

ต่อมาเมื่อมีการรวมการบังคับบัญชาหัวเมืองทั่วราชอาณาจักร ซึ่งเดิมจะขึ้นอยู่กับการปกครองของกระทรวงมหาดไทยบ้าง กระทรวงกลาโหมบ้างหรือกรมท่า (ต่อมาคือ กระทรวงการต่างประเทศ) ให้มาอยู่ภายใต้การปกครองของกระทรวงมหาดไทยเพียงกระทรวงเดียวในปี พ.ศ.2437 แล้วได้ปรับปรุงการปกครองมณฑลลาวเฉียงหรือมณฑลพายัพตามแบบเทศาภิบาลใหม่

ทั้งหมด รวมทั้งในปีเดียวกันนี้มีการตั้งศาลการปกครองมณฑลพายัพขึ้น โดยใช้กระบวนการพิจารณาคดีเป็นแบบแผนสมัยใหม่เพื่อสร้างความยุติธรรมแก่ราษฎร(ศรีสวัสดิ์ อ่องสกุล, 2539) มีผลทำให้อาณาจักรล้านนากลายเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของสยามโดยแท้จริง และต่อมาในปี พ.ศ.2469 ส่วนกลางหรือทางกรุงเทพฯ ได้มีนโยบายยกเลิกระบบตำแหน่งเจ้าเมืองหรือเจ้าผู้ครองนคร และหากเมืองใดว่างเจ้าเมืองก็ไม่มีแต่งตั้งขึ้นมาอีก ส่วนเมืองที่มีเจ้าเมืองอยู่ก็มีการให้เงินเดือนเจ้าเมืองจนถึงแก่พิราลัย ดังนั้นเมื่อเจ้าแก้ววรวงศ์ ผู้ครองเชียงใหม่องค์สุดท้ายถึงแก่พิราลัยในปี พ.ศ.2482 จึงเป็นการสิ้นสุดตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงใหม่โดยสิ้นเชิงตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา (นงเยาว์ กาญจนจารี, 2541)

การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการปกครองหัวเมืองประเทศราชให้อยู่รอดและให้อยู่ในสายตาของราชสำนักสยามอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นจึงแบ่งสาเหตุจากการเป็นปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ดังนี้

ปัจจัยภายในอันเนื่องมาจากนโยบายการปกครองของรัฐสยามต่อหัวเมืองประเทศราชนั้น ไม่เหมาะสมกับกาลสมัย กล่าวคือ เนื่องจากทางราชสำนักสยามมีนโยบายการปกครองหัวเมืองประเทศราชโดยให้อิสระในการปกครองดูแลบ้านเมืองแก่เจ้าเมือง ดังนั้นในเรื่องผลประโยชน์ต่างๆ จึงตกอยู่ในกลุ่มเจ้าเมืองและบรรดาผู้มีอำนาจทางการเมืองซึ่งเห็นได้ว่าเป็นความสำคัญต่อญาติวงศ์ของตนมากกว่าที่จะสนใจทุกข์สุขของราษฎรเป็นสำคัญ โดยเฉพาะหัวเมืองที่ห่างไกลราษฎรจึงได้รับความลำบาก และประการสำคัญคือ เมื่อบรรดาหัวเมืองต่างๆ ของพม่าคิดแข็งเมืองขึ้นก็จะส่งผลให้เกิดความวุ่นวายโดยผู้คนเหล่านั้นจะเข้ามาสร้างความเดือดร้อน แย่งชิงเสบียงอาหารและกวาดต้อนชาวล้านนาไป ในขณะที่เจ้าเมืองไม่ได้หาทางแก้ไขแต่อย่างใด ดังนั้นจึงทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าการปกครองหัวเมืองประเทศราชที่เคยใช้อยู่นั้นไม่เหมาะสม จึงทรงดำริให้เปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองและเพื่อให้นโยบายประสบผลสำเร็จ การปฏิรูปการปกครองครั้งนี้จึงกระทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งเป็นการแสดงออกให้เห็นว่ามีความเห็นใจเจ้าเมืองไม่ยากให้ต้องมีความรู้สึกสูญเสียอำนาจและผลประโยชน์ของตนที่มาตั้งแต่อดีต ดังนั้นการผนวกรมณฑลพายัพให้เข้ากับรัฐสยามจึงใช้เวลาค่อนข้างนานกว่ามณฑลเทศาภิบาลอื่นคือ มีการเริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ พ.ศ. 2427 จนกระทั่งถึง พ.ศ.2476

วิธีการดำเนินการของสยามคือ การจัดข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ให้ปกครองมณฑลพายัพซึ่งจำเป็นต้องคัดเลือกเป็นอย่างดี ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดฯ ให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรมาดำเนินการที่เมืองเชียงใหม่ เพราะเนื่องจากเป็น

ศูนย์กลางการปกครอง ทั้งนี้ทรงเห็นว่าพระเจ้าน้องยาเธอฯนอกจากจะมีความรู้ ความสามารถยังเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงของราชสำนักสยามที่บรรดาเจ้าเมืองต้องให้ความเกรงใจ ดังนั้นวิธีการปรับปรุงบ้านเมืองของพระเจ้าน้องยาเธอฯ จึงทรงให้กรมมีเค้าสนามหลวงไว้แต่ลดความสำคัญลง โดยมีการแต่งตั้งเสนา 6 ตำแหน่ง ประกอบด้วย กรมมหาไทย กรมทหาร กรมคลัง กรมยุติธรรม กรมวัง กรมนา ทั้งนี้ทรงให้บรรดาเจ้านาย บุตรหลานเจ้านายได้เป็นเสนาทั้ง 6 เพื่อไม่ให้รู้สึกว่าจะต้องเสียดำนาจไป

การจัดการปกครองแบบใหม่จำเป็นต้องใช้งบประมาณเป็นจำนวนมากจึงต้องหาวิธีการให้ท้องถิ่นหรืออาณาจักรล้านนาสามารถหางบประมาณได้เองโดยไม่ต้องพึ่งส่วนกลาง ดังพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ว่า “. . . ให้เมื่อนั้นเลี้ยงเมืองเองอย่าให้เมืองแม่ต้องเลี้ยงเมืองลูก. . .” ดังนั้นพระเจ้าน้องยาเธอฯ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรจึงทรงนำวิธีเก็บภาษีแบบกรุงเทพฯมาใช้ในล้านนา

โดยการจัดเก็บภาษีแบบใหม่นี้ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในเรื่องเศรษฐกิจของหัวเมืองล้านนาด้วย โดยเฉพาะกับราษฎร เพราะต้องมีการจ่ายเงินจำนวนมาก ซึ่งประชาชนไม่เคยชินกับระบบนี้ จึงเกิดความไม่พอใจขึ้น

หลังจากนั้น พระเจ้าน้องยาเธอฯ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้ทรงปฏิบัติหน้าที่อยู่ประมาณปีเศษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯทรงโปรดฯให้กลับไปช่วยราชการด้านอื่นต่อ ทั้งนี้ทรงโปรดฯให้พระยามนตรีสุริยวงษ์ (ชื่น บุนนาค) ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงห้าหัวเมือง และจัดการตามแผนที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงวางไว้

เนื่องจากไม่ใช่เชื้อพระวงศ์ จึงทำให้เจ้าเมืองบางเมืองขาดความยำเกรง โดยเฉพาะเมืองลำพูนและลำปางไม่ปฏิบัติตามคำสั่งหลายครั้ง โดยมีแต่เจ้าเมืองเชียงใหม่ให้ความร่วมมือด้วยเป็นอย่างดี ต่อมาพระยาเพชรพิไชยได้มาครองตำแหน่งในปีพ.ศ. 2431 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ได้มีพฤติกรรม “ประจบลาว” กล่าวคือ แทนที่จะรักษาอำนาจและผลประโยชน์ของส่วนกลาง กลับเป็นใจให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ล้มเลิกระบบแบบแผนต่างๆ โดยออกประกาศยกเลิกระบบเสนาทั้ง 6 ตำแหน่งและขอเก็บข้าวขึ้นฉางหลวงและเก็บภาษีหลังคาเรือน ในคำประกาศนั้นอ้างว่าเทพดาที่รักษาบ้านเมืองไม่พอใจในการดำเนินงานของกรมหมื่นพิชิตปรีชากร จึงบันดาลให้ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล พืชพันธุ์ธัญญาหารไม่อุดมสมบูรณ์ดังสมัยก่อนอีก มีผลทำให้ชาวเมืองเห็นด้วยเพราะกำลังเดือดร้อนพระเจ้าอินทวิชยานนท์จึงทรงนำคำประกาศนี้ขึ้นกราบบังคมทูล

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ทรงไม่ยอมให้มีการเปลี่ยนแปลงใดๆ โดยทรงยึดมั่นว่าสิ่งที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรจัดการไว้ดีแล้ว แต่พระยาเพชรพิไชยกลับยินยอมให้พระเจ้าอินทวิชยานนท์ยกเลิกการเก็บภาษีแบบกรุงเทพมหานคร โดยผลการ นอกจากนี้พระยาเพชรพิไชยยังมีพฤติกรรมทุจริตเงินหลวงถึง 16,377 รูปี พร้อมทั้งเปิดบ่อนพนันเมื่อถูกสอบสวนในความผิดที่กระทำอย่างชัดเจนแล้วพระยาเพชรพิไชยจึงถูกย้ายกลับกรุงเทพฯทันที

เนื่องจากข้าราชการมีความแตกแยกทางการเมือง ฝ่ายหนึ่งมุ่งรักษาอำนาจรัฐส่วนกลางอีกฝ่ายเข้ากับเจ้านายฝ่ายเหนือ อีกทั้งบรรดาเจ้าเมืองพยายามเรียกร้องอำนาจและผลประโยชน์กลับคืนมา การทุจริตภาษีราษฎรในขณะที่ยังไม่มีการจัดการที่ดีหรือวางแผนเตรียมพร้อมในสิ่งที่ราษฎรไม่เคยประสบมานั้นทำให้เกิดปัญหาตามมา ในที่สุดจึงเกิดกบฏพระยาปราบสงครามหรือผาบสงครามขึ้นในปี พ.ศ. 2432 และกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ในปี พ.ศ. 2445 (สรัสวดี อ๋องสกุล, 2539)

เหตุการณ์ต่างๆ เหล่านี้จึงเป็นเหตุผลให้รัฐบาลสยามพยายามใช้นโยบายต่างๆ เพื่อการปกครองมณฑลพายัพ โดยมีการส่งกำลังทหารจากรัฐสยามเข้าไปปราบกบฏพระยาปราบสงครามหรือผาบสงครามและกบฏเงี้ยวเมืองแพร่อย่างเฉียบขาดและพร้อมกันนั้นได้ถอดยศเจ้าเมืองแพร่ออก ให้ข้าราชการจากราชสำนักสยามเข้าไปมีอำนาจบริหารหัวเมืองต่างๆ ในมณฑลพายัพได้อย่างเต็มที่

ส่วนปัจจัยภายนอกที่สำคัญนั้นคือการเข้ามาของชาวต่างชาติโดยเฉพาะอังกฤษ หลังจากอังกฤษได้พม่าเป็นประเทศในอาณานิคมแล้ว รัฐสยามจึงระแวงการคุกคามของชาติตะวันตกที่จะเข้ามาทางหัวเมืองประเทศราชล้านนา เพื่อสร้างความสัมพันธ์ทางการค้าซึ่งตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีการค้าไม้ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วเป็นเหตุคนในบังคับของอังกฤษเข้ามาทำสัมปทานค้าซ้อกันจนเป็นกรณีพิพาทระหว่างคนในบังคับของอังกฤษกับเจ้าเมืองอยู่เสมอ และผลมักปรากฏว่าเจ้าเมืองเป็นผู้ผิดตลอด เนื่องจากความแตกต่างทางความรู้ โดยเฉพาะในเรื่องเกี่ยวกับข้อกฎหมายและการรับรู้ของคนพื้นเมืองในพื้นที่ไม่ได้สนใจกับกฎระเบียบที่ตั้งขึ้นมาใหม่ จึงทำให้เมื่อเกิดเหตุกรณีพิพาทเกี่ยวกับกรณีป่าไม้ดังกล่าวเป็นประเด็นสำคัญประการแรกที่ทำให้รัฐบาลจำเป็นต้องเข้ามาดำเนินการควบคุมกิจการป่าไม้ในหัวเมืองประเทศราชล้านนาเองและเริ่มการเปลี่ยนปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพในที่สุด

การเข้ามาของต่างชาติในการดำเนินการป่าไม้ในดินแดนล้านนาในรูปแบบบริษัท บริติชเบอร์เนียว (British Borneo Company Ltd.) ของอังกฤษเข้ามาดำเนินการในอาณาจักรสยามตั้งแต่ปี

พ.ศ.2432 และอีกบริษัทที่เข้ามาดำเนินกิจการคือ บริษัทบอมเบย์ เบอร์มา จำกัด (Bombay Burmah trading Co., Ltd.) ในปี พ.ศ.2435 ซึ่งเป็นบริษัทที่มีอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจมาก จากนั้นก็ ตามมาด้วยบริษัทสยามฟอเรสต์ (Siam Forest Company Ltd.) และบริษัทของเดนมาร์กชื่อ บริษัท อีสเอเชียติก (East Asiatic) บริษัทต่างๆเหล่านี้เข้ามาทำการค้าขายไม้กับประเทศแถบภูมิภาคเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งรวมถึงอาณาจักรสยามในเวลานั้นด้วย

หัวเมืองล้านนามีการประกอบธุรกิจการค้าไม้มานานและประกอบกับการขยายตัวอย่าง รวดเร็วของเศรษฐกิจ เมื่อมีการติดต่อค้าขายกับต่างชาติและการเปลี่ยนรูปแบบการปกครองจากหัว เมืองล้านนาเป็นมณฑลพายัพแล้ว รัฐสยามจึงมีบทบาทในการปกครองในดินแดนแถบนี้ให้เห็น ได้ชัดกว่าเดิม และสิทธิ์ชอบธรรมในการรักษาเอกภาพให้ดำรงอยู่ โดยมีการแต่งตั้งให้ข้าราชการ ชาวต่างชาติ มร.คาสเทน โจนด์ (Mr. Castenjold) ชาวเดนมาร์ก ซึ่งเข้ามารับราชการพิเศษใน กระทรวงการคลังขึ้นไปช่วยดูงานเกี่ยวกับการป่าไม้ในมณฑลพายัพ ต่อมาทางรัฐบาลสยามมีการ แต่งตั้งมร.เฮช สเลด (Mr. H. Slade) ชาวอังกฤษที่เคยปฏิบัติราชการในกรมป่าไม้ของพม่ามาก่อน รัฐบาลสยามจึงจ้างให้มาจัดการด้านป่าไม้ในมณฑลพายัพในปี พ.ศ.2438

เมื่อมร.เฮช สเลด (Mr. H. Slade) นำความคิดเห็นเกี่ยวกับการปรับปรุงกิจการค้าไม้ใน มณฑลพายัพขึ้นทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ซึ่งขณะนั้นเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและได้ นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นลำดับต่อไป ดังนั้นเมื่อ ทรงเห็นปัญหาและทรงรับฟังความคิดเห็นแล้วจึงมีพระราชดำริจัดตั้งกรมป่าไม้ขึ้นในวันที่ 18 กันยายน พ.ศ. 2439 โดยมีสำนักงานอยู่ที่เชียงใหม่เป็นแห่งแรกและเพื่อความสะดวกในการควบคุม การทำป่าไม้ซึ่งอยู่ในบริเวณภาคเหนือเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้เพื่อให้การจัดการและสามารถควบคุม การค้าไม้เป็นไปโดยง่ายขึ้นและเป็นการรวมอำนาจไปด้วย โดยจะเห็นได้จากการแต่งตั้งข้าหลวง ของกรุงเทพฯมาดูแลความเรียบร้อย และการลดบทบาทความสำคัญของบรรดาเจ้าเมืองในแถบ มณฑลพายัพลง ที่สำคัญคือ การที่เจ้าเมืองจะต้องโอนกรรมสิทธิ์ป่าไม้ซึ่งเคยเป็นแหล่งรายได้หลัก ของตนให้ตกเป็นของรัฐบาลสยาม แม้ว่าทางเชียงใหม่ ซึ่งขณะนั้นเจ้าอินทวิชยานนท์ทรงไม่เห็น ด้วย แต่เมื่อสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แจงว่าจะมีการจัดการที่ดีกว่าให้ก็ทรงยอมใน ที่สุด (พรรณนิภา อภิษฎาพงศ์, 2535) แต่อย่างไรก็ตามแม้ไม่มีอำนาจในการป่าไม้แล้ว บรรดาเจ้า เมืองก็ยังมิรายได้หลักอยู่กับการค้าไม้อยู่ดี เนื่องจากว่าเจ้านายส่วนใหญ่ได้สัมปทานเช่าทำป่าไม้จาก รัฐบาลสยามนั่นเอง

อย่างไรก็ตามการลดทอนอำนาจเจ้าเมืองทำให้เกิดความไม่พอใจขึ้นโดยจะเห็นได้จากคำกล่าวของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ว่า “...เมืองเชียงใหม่เหลือแต่กระดุก เนื้อเขาเอาไปกินสิ้น...” (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ) และด้วยความประนีประนอมของรัฐสยาม แม้ว่าจะเปลี่ยนคณะข้าหลวงไปหลายชุดก็ตาม ไม่ได้ทำให้สยามคิดทอดয়หรือใช้วิธีการรุนแรงแต่อย่างใด

ในช่วงปี พ.ศ.2458-2468 มีการจัดระเบียบแบบแผนเช่นเดียวกันนี้ทั่วถึงทุกมณฑล มีการเปลี่ยนแปลงระบบเทศบาล ปรับปรุงการคมนาคมภายในมณฑลพำนักกับกรุงเทพฯ โดยเฉพาะการสร้างทางรถไฟขึ้นมาถึงเมืองเชียงใหม่ในปี พ.ศ.2464 หลังปราบกบฏเงี้ยวเมืองแพร่แล้ว การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจเป็นไปอย่างรวดเร็ว มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวและพืชอื่นๆออกไปอย่างกว้างขวาง

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นช่วงสุดท้ายของระบบเทศบาล (พ.ศ.2468-2476) ทรงยกเลิกระเบียบแบบแผนต่างๆ และยุบเลิกตำแหน่งและหน่วยงานที่ไม่เหมาะสมกับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ และในช่วงนี้ทำให้เกิดการยกเลิกระบบตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครอย่างเด็ดขาด โดยทรงกำหนดว่าตั้งแต่ปี พ.ศ.2469 เป็นต้นไป หากตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครในเมืองใดว่างลงก็จะไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดดำรงตำแหน่งอีก ส่วนเจ้าผู้ครองนครที่ยังมีชีวิตอยู่ก็ได้เงินเดือนต่อไปจนถึงแก่พิราลัย

ทั้งปัจจัยภายในและภายนอกเป็นผลทำให้ผู้ปกครองสยามตื่นตัวในการบริหารบ้านเมือง เพราะเกรงกลัวเรื่องเสียดินแดนและเสียผลประโยชน์ ดังนั้นการปฏิรูปมณฑลพำนักก็ทำให้สังคมล้านนาเปิดกว้างขึ้นและพร้อมที่จะรับการพัฒนาจากข้าหลวงจากรัฐสยามแม้ว่าจะมีการต่อต้าน ในท้ายที่สุดก็ต้องยอมรับการเปลี่ยนแปลงนั้น ซึ่งนอกจากการเมืองการปกครองและส่งผลต่อระบบเศรษฐกิจภายในล้านนาเองก็มีผลกระทบต่อสภาพสังคมตามมา โดยเฉพาะการศึกษาที่มีการพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องและเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นที่สืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยโบราณ

การปฏิรูปสังคมและการศึกษา

การปฏิรูปการปกครองเข้าสู่ส่วนกลางนี้นอกจากจะครอบคลุมด้านเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นผลผลิตหลักของล้านนาแล้ว ยังมีการเปลี่ยนแปลงด้านสังคมอีกด้วย ดังจะเห็นได้จากการยกเลิกตำแหน่งเจ้าเมือง หรือเจ้าหลวง เนื่องจากทางกรุงเทพฯ จะทำการส่งข้าหลวงของตนขึ้นมาจัดการความเรียบร้อยเอง ซึ่งไม่ได้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ประชาชนชาวเมือง สุดท้ายเป็นความคุ้นเคย

และยอมรับในที่สุด ความเปลี่ยนแปลงของสังคม โดยเฉพาะเมืองเชียงใหม่ นั้น รัฐบาลสยามเห็นว่า ยังขาดแคลนผู้มีความรู้ในวงราชการ จึงจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการขึ้นในปีพ.ศ. 2437 โดยพระยาทรงสุรเดช มีประสงค์คือ มุ่งเน้นฝึกหัดนักเรียนเพื่อรับราชการเท่านั้น ดังที่พระยาทรงสุรเดชได้กราบทูลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพว่า

...การเล่าเรียนฝึกหัดฝ่ายหัวเมืองในมณฑลลาวเฉียงนี้ ต้องเอาไสรยความแนะนำชี้แจงและเอื้อเพื่อเกื้อหนุนในทางผลประโยชน์ของหนังสือ เมื่อผู้ใดรู้วิชาแล้วก็จะได้รับศิลปอันวิเศษกว่าคนสามัญโดยช่องทางชื่อเสียง และให้มีหน้าที่ราชการขึ้นตามสมควร...จนแบ่งเวลาให้เสมียนพนักงานในที่ว่าการ แลบันดาเจ้านายบุตรหลาน พระยาท้าวแสนนัที่ราชการหกดตำแหน่ง เมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูน ผู้ที่สมัครเล่าเรียนฝึกหัดวิชา หรือผู้ใดที่ได้ทราบแบบอย่างราชการบ้านเมืองเก่าใหม่ ทั้งซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ทรงจัดไว้ กับข้อเสนอที่ข้าหลวงได้รักษาอยู่อย่างไรให้ชักจูงมเล่าเรียนขึ้นไว้...

สำหรับผู้ที่ได้ศึกษาเล่าเรียนจากโรงเรียนฝึกหัดราชการแล้วจะต้องผ่านการสอบไล่อันประกอบด้วยวิชาต่างๆ ดังนี้คือ“...1. ฐูราชการ บ้านเมือง แลข้อราชการในหน้าที่ข้าหลวง 2. แบบอย่างหกดตำแหน่ง 3. ข้อพระราชกำหนดกฎหมายโดยย่อ 4. คัดเลขคุณหาบทำบาญชี 5. ลายมือย่อความ แปรหนังสือ...” (พรรณนิภา อภิษฎาพงศ์, 2535)

สำหรับการจัดการศึกษาหัวเมืองนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการศึกษาแบบใหม่มาให้โรงเรียนต่างๆ สอนตามแบบกรุงเทพฯ เพื่อความเป็นเอกภาพทางการศึกษา จึงทรงมีพระบรมราชโองการเรื่องตั้งโรงเรียนในกรุงเทพฯ และหัวเมืองดังนี้

การตั้งโรงเรียนเปิดสอนแก่กุลบุตรนี้ ทรงพระราชดำริ เห็นควรที่จะจัดให้แพร่หลายออกไปตามหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ จนให้มีโรงเรียนตั้งขึ้นอย่างต่ำเพียงเมืองละ ๑ แห่ง ทุกหัวเมือง ให้อาณาประชาราษฎร์ได้รับประโยชน์จากการเล่าเรียนทั่วถึงกัน ทั้งพระราชอาณาเขตตามพระราชประสงค์...การ โรงเรียนที่จะจัดตั้งขึ้นตามหัวเมืองในคราวนี้จะสอนด้วยแบบหลวง ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เรียบเรียงขึ้นใช้ เป็นแบบแผนการสอนวิชาในเมืองนั้น ให้พระภิกษุซึ่งสอนศิษย์อยู่ตามวัดและอาจารย์คฤหัสถ์ซึ่งตั้งสอนศิษย์อยู่ตามบ้านในแขวงเมืองนั้น ได้ดูแบบฉบับไปสอนตามตำราหลวงทั่วไป

เนื่องจากความเห็นอีกอย่างหนึ่งว่าคนล้านนาและคนกรุงเทพฯ สื่อสารกันไม่รู้เรื่อง ซึ่งก่อให้เกิดทัศนคติที่ไม่ดีแก่ทั้งสองฝ่าย และเนื่องด้วยความแตกต่างทางวัฒนธรรมประเพณีของล้านนาและกรุงเทพฯ ซึ่งถ้าปล่อยให้ยักเยื้องไปจะยากแก่การควบคุมปกครองและอาจเกิดปัญหาตามมา ดังนั้นสิ่งที่รัฐบาลต้องทำคือ การสอนหนังสือไทย ขึ้นในหัวเมืองล้านนาและหัวเมืองอื่นๆ ในราชอาณาจักร จนได้ประกาศพระราชบัญญัติประถมศึกษาขึ้นในปี พ.ศ.2464

นอกจากนี้ยังมีการจัดตั้งโรงเรียนสำหรับสตรีขึ้น เพื่อเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้รับการศึกษาแบบใหม่เท่าเทียมกับผู้ชาย โดยเปิดครั้งแรกที่เชียงใหม่ในปี พ.ศ.2450 ทั้งนี้รูปแบบวิธีการเรียนการสอนนั้นนอกจากจะมีรูปแบบการสอนแบบใหม่ มีห้องเรียน โต๊ะ กระดานดำ บุคคลากรครูและอุปกรณ์ แม้แต่ตำราเรียนสมัยใหม่ แบบเรียนหลวง มีการเขียนหรือพิมพ์ด้วยอักษรภาษาไทยจากกรุงเทพฯ บรรดาผู้สอนไม่ว่าจะเป็นครู พระภิกษุสามเณร ยังได้รับเงินเดือนจากการบริจาคของเจ้านาย พ่อค้า ประชาชน ซึ่งต่อมาทางรัฐจึงจัดสรรงบประมาณจ่ายเป็นเงินเดือนครู

จากรายงานของพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ซึ่งไปตรวจราชการมณฑลพายัพในปีพ.ศ. 2456 ได้รายงานว่า

...การสอนเอาหนังสือไทยแทนหนังสือเมือง (อักษรล้านนา) แต่ก็มีนักเรียนหนังสือเมืองอยู่บ้าง โรงเรียนมิชชันนารีบางแห่งก็สอนอยู่มากเพราะคัมภีร์ทำเป็นหนังสือเมือง การสอนยังอ่อน อ่านออกแต่ไม่เข้าใจความ ขาดการสอนให้เป็นไทยจริงๆ ราษฎรในมณฑลนี้ยังไม่ใคร่ทำอะไรทำจริง ทำมาหาเลี้ยงชีพก็พอกันไป อันหนึ่งเป็นคนเชื่อง่าย เป็นใหญ่ที่ผู้แนะนำ แต่นับถือพุทธศาสนา เครื่องครัด พระพุทธรูปอะไรก็เชื่อ เพราะฉะนั้นต้องขอให้พระสอนตามความต้องการของเรา

การส่งภคารี ทางการบ้านเมืองกวัดขันมาก ผู้จะบวชต้องเป็นผู้อ่านหนังสือไทยออก หรือรู้สิกขาบ้างจึงจะยอมให้บวช...การทำอุโบสถบ้างไม่ทำอุโบสถบ้าง ยังเทศน์ตามลัทธิเดิมทางแก้หัดพระให้เป็นครูตามความต้องการของบ้านเมือง ประเพณีที่พระเณรกินข้าวคำตัดยากเพราะติดมานาน...การสวดมนต์ยังสวดทำนองพื้นเมือง ควรแก้เป็นสวดทำนองกรุงเทพฯ เพื่อให้นิยมไทยมากขึ้น...ให้พระผู้ใหญ่ลงไปกรุงเทพฯ ปีละครั้ง เพื่อเป็นการตัดตัวพระเมืองเหนือจะได้เอาอย่างพระกรุงเทพฯ...หนังสือเรียนภาษาไทยยังไม่แพร่หลาย เพราะฉะนั้นราคาหนังสือแพงมาก การเก็บสมุดตามวัดยังเก็บไม่ดี ควรทำหนังสือไทย ให้แพร่หลาย ควรตั้งห้องสมุดโรงเรียน...หลักสูตรพระมีพระธรรมวินัย

พระราชบัญญัติสงฆ์ การฝึกหัดเทศน์เป็นภาษาไทย สวคมนตรีทำนองธรรมยุติหรือ มหานิกาย (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 2527)

โดยจะเห็นได้ว่า การที่พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ฯ มาตรวจราชการมณฑลพายัพครั้งนี้ได้มองว่าทางรัฐบาลสยามมีหน้าที่เข้ามาปรับเปลี่ยนรูปแบบการเรียนการสอน และวิถีปฏิบัติของพระภิกษุ ซึ่งเป็นกลุ่มสำคัญในการพัฒนามณฑลพายัพให้เหมือนกรุงเทพฯ ดังนั้นมุมมองของพระยาไพศาลศิลปศาสตร์จึงเป็นการมองจากส่วนกลางออกมาสู่ภายนอกและมองว่าเป็นสังคมที่จำเป็นต้องให้การพัฒนา โดยใช้ความเป็นสยามหรือกรุงเทพฯ เข้าไปครอบระบบที่เป็นอยู่ เพื่อก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้น แต่โดยพื้นฐานทางสังคมล้านนามีความเป็นอยู่ ความเชื่อ การเรียนรู้มาเป็นระบบและไม่เหมือนการเรียนรู้ของคนในรัฐสยาม ดังนั้นความแตกต่างทางความคิดย่อมมีอยู่ และการเข้าถึงการรับรู้ของคนในสังคมมากที่สุดก็คือ วัด จึงมีการ “ให้พระผู้ใหญ่ลงไปกรุงเทพฯ ปีละครั้ง เพื่อเป็นการคัดตัวพระเมืองเหนือจะได้เอาอย่างพระกรุงเทพฯ” ถึงกระนั้นสังคมล้านนาก็มีการตอบสนองตามนโยบายการพัฒนาเป็นอย่างดีตลอดมา

ด้วยความคิดของข้าหลวงกรุงเทพฯที่ว่าคนล้านนาเป็นคนที่หัวอ่อนจากเอกสารของพระไพศาลฯบันทึกว่า “อันหนึ่งเป็นคนเชื่อง่าย เป็นใหญ่ที่ผู้แนะนำ แต่นับถือพุทธศาสนา เกรงครัดพระพุทโธะไรมักเชื่อ เพราะฉะนั้นต้องขอให้พระสอนตามความต้องการของเรา” แต่สังคมล้านนานั้นมีการศึกษาที่วัดเป็นศูนย์กลางและทั้งนี้ยังมีหลักฐานว่า สังคมล้านนาไม่ได้เป็นสังคมด้อยพัฒนาหรือไร้การศึกษาแต่อย่างใด โดยดูได้จาก เอกสารคัมภีร์ใบลาน วรรณกรรมท้องถิ่นอย่าง ชินกาลมาลีปกรณ์ เวสสันดรทีปนี จักรกวางทีปนี สังขยาปกาสุกิกา มังคลัตถทีปนี เป็นต้น (สุรพล คำรืห์กุล, 2539) เนื่องจากดินแดนแถบนี้มีการพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องจนสังคมกลายมาเป็นองค์ความรู้ที่ผสมผสานกับพระพุทธศาสนา

ศาสนาพุทธเป็นศาสนาหลักในสังคมล้านนา โดยจะเห็นได้จาก สถาปัตยกรรม โบราณสถานและโบราณวัตถุ ทั้งนี้กษัตริย์ล้านนาในอดีตที่สำคัญคือ พระเจ้าติโลกราช ทรงโปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นครั้งที่ 8 ของโลกในปี พ.ศ.2020 (สุรพล คำรืห์กุล, 2539) พระสงฆ์จึงอยู่ในฐานะเป็นผู้ให้ความรู้และมีอิทธิพลต่อความคิดของคนในสังคมนี้ไปด้วย ดังนั้นการที่ข้าหลวงจากกรุงเทพฯมองว่าคนล้านนาเชื่อในสิ่งที่พระสงฆ์สั่งสอนก็ไม่ผิด เพราะความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนานั้นเอง และจุดนี้ทำให้การพัฒนามณฑลพายัพเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว เมื่อมีการแทรกวิธีการและความคิดจากสังคมกรุงเทพฯให้พระสงฆ์ได้สำเร็จ

การเรียนการสอนในสังคมล้านนานั้นทั้งชนชั้นเจ้านายและราษฎรสามารถแสวงหาความรู้ได้จากวัดเป็นหลัก และเพื่อที่จะทำความเข้าใจศาสนาผู้ศรัทธาจำเป็นต้องเรียนรู้เกี่ยวกับศาสนาก่อนเป็นอันดับแรก ทั้งนี้มีการศึกษาทางโลกและทางธรรม ภาษาบาลี อักษรล้านนา พระไตรปิฎก กระทู้ธรรม ผู้เรียนจะเรียนรู้จากกระทู้ใบลาน จึงมีวิชาฝึกหัดจารใบลาน ซึ่งเป็นการเขียนอักษรธรรมเทศนาลงในใบลานเพื่อถวายเป็นพระนิพนธ์นอกจากนั้นจะมีการเรียนรู้ตามวิชาชีพที่ตนถนัดเช่น เย็บปักถักร้อย ทำไม้กวาด ทำร่ม ทำบั้งไฟ ทำกลอง เผาอิฐ ช่างไม้ ช่างกระเบื้อง จักสาน ส่วนวิชาชีพชั้นสูงได้แก่ วิชาแพทย์หรือหมอยา โหราศาสตร์ ช่างก่อสร้าง ช่างเงิน ช่างทอง ช่างแกะสลัก ช่างทำกุฏิ วิหาร โบสถ์ วิชาสร้างหล่อพระพุทธรูป สร้างปราสาทศพ ฯลฯ

นอกจากนี้ยังมีการเรียนทั้งในวัดหรือนอกวัดก็ได้เช่น วิชาดนตรี ซึ่งรวมทั้งอุปกรณ์ค่าว ซอ ซ้อย เพื่อการเล่นมหรสพในงานต่างๆ การศึกษากวีนิพนธ์หรือฉันทลักษณ์ ส่วนวิชาที่กษัตริย์หรือชนชั้นปกครองเรียนได้แก่ วิชาการทำศึกสงคราม การดูช้างม้า การใช้หอกดาบ อาวุธ การต่อสู้ วิชาผังเมืองหรือนิเวศวิทยา เพื่อประกอบกับการสร้างเมือง (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 2539) ซึ่งจะเห็นได้ว่าเหล่าวิชาความรู้ต่างๆเป็นศาสตร์ที่ศึกษากันมาตั้งแต่โบราณและมีการพัฒนาสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เมื่อทางรัฐบาลสยามเล็งเห็นว่าควรเปลี่ยนแปลง อันมีสาเหตุมาจากความไม่เท่าทันกับยุคสมัย จึงส่งผลให้ข้าหลวงที่ส่งมาเห็นว่าสังคมล้านนายังล้าหลัง

ความเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนานั้นเกิดขึ้นอย่างมากหลังจากการเข้ามาปรับระบบการศึกษา กล่าวคือ วัด ซึ่งเป็นแหล่งรวมองค์ความรู้ของสังคมตั้งแต่อดีตกลายเป็นวัดร้าง โดยมีเหตุมาจากการสอนหนังสือไทยนั่นเอง มีหลักฐานว่า วัดร้างเฉพาะเขตอำเภอเมืองเชียงใหม่มีจำนวนเกือบร้อยวัด (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 2539)

นอกจากการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการสำหรับบุตรหลานเจ้านายเพื่อรับราชการและโรงเรียนวัดแล้วยังมีคณะมิชชันนารีที่มีการก่อตั้งโรงเรียนขึ้นเช่นกัน โดยมีทั้งที่ เชียงใหม่ ลำปาง แพร่ น่าน และเชียงรายโดยเข้าใจว่าบรรดาเจ้านายพื้นเมืองคงส่งบุตรหลานของตนเข้าศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนมิชชันนารีด้วย (พรธนิภา อภิภูษพงศ์, 2535) โดยศาสตราจารย์ แดเนียล แมคกิลวารี (Rev. Daniel McGilvary) ได้เข้ามาเผยแพร่ศาสนาคริสต์พร้อมกับกับการริเริ่มกิจกรรมด้านการรักษาพยาบาลในเมืองเชียงใหม่แล้ว ผู้เป็นภรรยาคือมิสซิสแมคกิลวารี จึงได้ก่อตั้งการศึกษาสตรีขึ้นในปี พ.ศ.2418 โดยเริ่มนำเด็กผู้หญิงกลุ่มหนึ่งมาเรียนที่ระเบียงบ้านพัก จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการก่อตั้งโรงเรียนสตรีแห่งแรกในเชียงใหม่ ในเวลาต่อมาคือ โรงเรียนพระราชชายา ซึ่งในปัจจุบันคือโรงเรียนคาราวินวิทยาลัย

สำหรับเด็กผู้ชาย ในปี พ.ศ.2429 ศาสนาจารย์ ดี จี คอลลินส์ (Rev. D.G. Collins) ได้เริ่มตั้งโรงเรียนขึ้นที่ทำการสภาศาสนาจังหวัดเชียงใหม่ในปัจจุบัน ต่อมากิจการโรงเรียนขยายตัวขึ้น จึงย้ายที่ทำการ ไปตั้งใหม่และให้ชื่อว่า โรงเรียนปรินส์รอแอลวิทยาลัยมาจนถึงปัจจุบัน (พรรณนิภา อภิภูษพงศ์, 2535) และการสร้างโรงเรียนโดยมิชชันนารีจึงได้กระจายออกไปตามพื้นที่ต่างๆดังที่กล่าวมาข้างต้น

อย่างไรก็ตามการเข้าศึกษาเล่าเรียน ผู้มีโอกาสทางการศึกษาค่อนข้างสูงก็คือบรรดาลูกเจ้านายนั่นเอง เนื่องด้วยทั้งสภาพสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจทำให้เจ้านายฝ่ายเหนือสามารถว่าจ้างครูผู้สอนที่มีความรู้ดีจากกรุงเทพฯ โดยตรง โอกาสการเรียนรู้ก็มีมากขึ้น ดังเช่นเจ้าหญิงดารารัศมี ทรงมีความสามารถอ่านและเขียนภาษาไทยได้อย่างคล่องแคล่วตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ทั้งนี้บรรดาลูกหลานเจ้านายหรือชนชั้นสูงที่มีโอกาสตามเสด็จเจ้าหญิงดารารัศมีครั้งลงมาถวายตัวที่กรุงเทพฯ ก็มีโอกาสดำเนินการรับความรู้จากราชสำนักสยามเพิ่มเติมจากความรู้เดิมด้วย

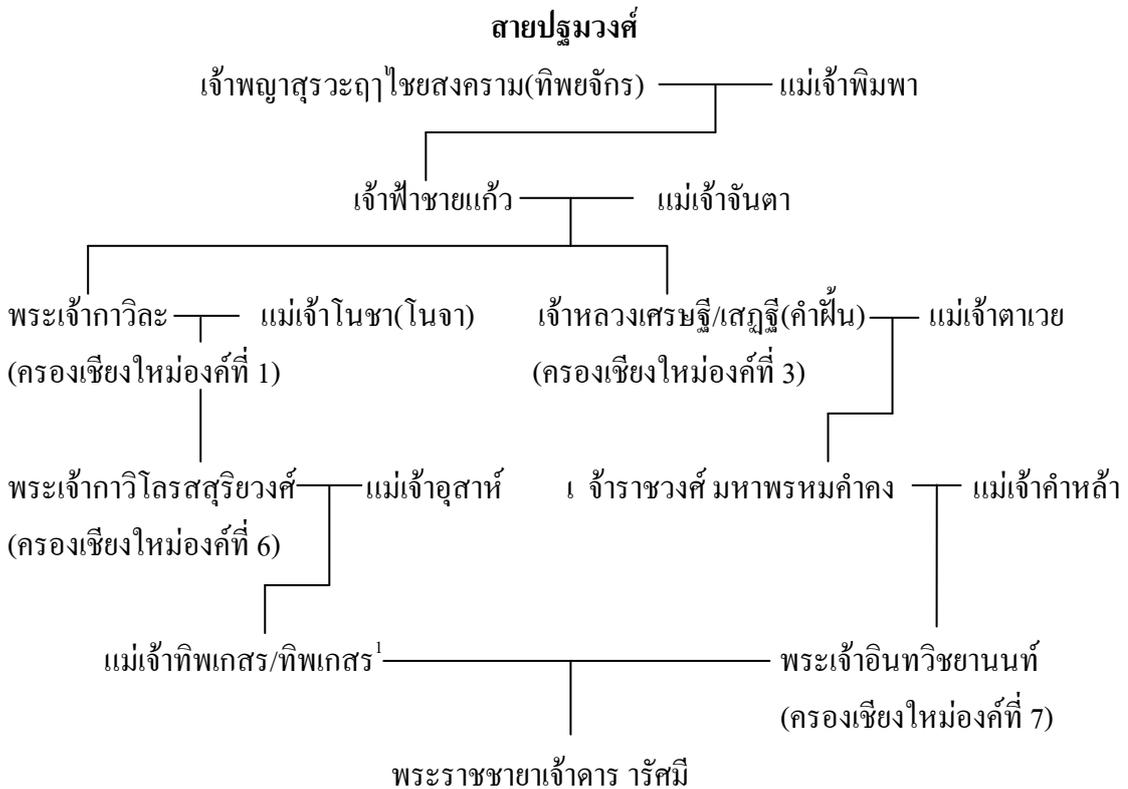
สังคมล้านนาถูกทำให้กลมกลืนกับสังคมกรุงเทพฯ โดยการลดบทบาทอำนาจทางการเมืองของเจ้าเมืองและเจ้านายชั้นสูง ให้มีฐานะเพียงแค่ข้าราชการเท่านั้นแม้จะมีตำแหน่งที่สูงก็ตามตลอดจนระบบไพร่ ทาสก็ถูกทำให้ลดทอนลงไปด้วย โดยเฉพาะในเวลาต่อมาที่มีการลดและเลิกระบบทาสทำให้ทาสกลายเป็นประชาชนใช้แรงงานทั่วไป ทั้งไพร่และทาสสามารถประกอบอาชีพอิสระหาเลี้ยงตัวเองได้ จนกระทั่งในปี พ.ศ.2464 มีการสร้างทางรถไฟมาถึงเชียงใหม่ ทำให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจและสังคมมากขึ้น สังคมล้านนาจึงค่อยๆเปลี่ยนแปลงโดยรับอิทธิพลจากภายนอกเข้ามาพร้อมกับผสมผสานกับวิถีชีวิตที่เคยปฏิบัติมา ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 คณะราษฎรได้ยุบเลิกระบบเทศาภิบาลและมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ.2476 ทำให้หัวเมืองล้านนาจึงกลายเป็นจังหวัดต่างๆทางภาคเหนือคือ เชียงใหม่ เชียงราย แม่ฮ่องสอน ลำปาง ลำพูน แพร่และน่าน

ดังนั้นในงานวิจัยนี้ได้มุ่งศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมของจังหวัดเชียงใหม่ (พ.ศ.2416-2476) โดยสะท้อนผ่านตัวบุคคลคือพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ซึ่งมีส่วนผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในจังหวัดเชียงใหม่หลายด้านดังจะกล่าวถึงในบทต่อไป

บทที่ 3

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีในราชสำนักสยาม (พ.ศ.2416-2453)

พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ทรงเป็นพระธิดาองค์สุดท้ายของพระเจ้าอินทวิชยานนท์เจ้าหลวงเมืองเชียงใหม่กับแม่เจ้าทิพเกสร ประสูติเมื่อวันที่ 26 สิงหาคม พ.ศ. 2416 หรือตรงกับวันอังคาร ขึ้น 4 ค่ำ เดือน 8 ปีระกาโดยนับตามแบบภาคกลาง หรือ ขึ้น 4 ค่ำ เดือน 10 ตามการนับแบบภาคเหนือ เวลาประมาณ 3.00 น. เศษ ที่คุ้มหลวงกลางเมืองเชียงใหม่ (นางเยาว์ กาญจนจาริ, 2541) ซึ่งนับว่าเป็นเชื้อสายวงศ์เจ้าเจ็ดตนโดยตรงทั้งทางพระบิดาและพระมารดา โดยจะเห็นได้จาก

ภาพที่ 1 สายปฐมวงศ์เจ้าเจ็ดตน

ที่มา: นางเยาว์ กาญจนจาริ (2541)

¹ มีเอกสารหลายฉบับเขียนพระนามแม่เจ้าพระองค์นี้แตกต่างกันไป ผู้วิจัยจึงขอใช้พระนามตามเอกสารเจ้าหลวง เนื่องจากเป็นการรวบรวมพระราชประวัติของเจ้าหลวงเชียงใหม่ทุกพระองค์โดยทนายทศกุล ณ เชียงใหม่ว่าแม่เจ้าทิพเกสร

เจ้าดารารัศมีเป็นพระธิดาของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 7 และแม่เจ้าทิพเกสร เนื่องจากพระธิดาองค์โตคือเจ้าจันทร์ โสภานันทรังสีพระชนม์ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ฉะนั้นเจ้าดารารัศมีหรือมีชื่อเล่นว่า “เจ้าอึ่ง” จึงทรงเป็นพระธิดาลำดับที่ 11 ของเจ้าหลวงเชียงใหม่ และเป็นพระธิดาพระองค์สุดท้ายของพระองค์เดียวของแม่เจ้าทิพเกสร โดยทรงมีพระเชษฐาและพระภคินีทั้งที่ร่วมแม่เจ้าต่างอุทรและแม่เจ้าเดียวกันดังนี้

กำเนิดจากช่างขอ

1. เจ้าน้อยมหาวัน

กำเนิดจากเจ้าเทพ ฦ ลำปาง

2. เจ้าน้อยโตน
3. เจ้าแก้วผาบหรือปราบเมือง

กำเนิดจากหม่อมคำ

4. เจ้าน้อยขัติยวงศ์
5. เจ้านางคำค่าย

กำเนิดจากแม่เจ้ารินคำ

6. เจ้าน้อยสุริยะ ต่อมาก็คือเจ้าอินทวโรสุริยวงศ์ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 8

กำเนิดจากหม่อมเขียว

7. เจ้าแก้วนารัฐ ต่อมาก็คือเจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 9
8. เจ้าจอมจันทร์

กำเนิดจากหม่อมป้อม

9. เจ้านางคำห้าง

ประสูติจากแม่เจ้าทิพเกสร

10. เจ้านางจันทร โสภา

11. เจ้าดารารัศมี ต่อมาคือพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ในรัชกาลที่ 5 (นงเยาว์ กาญจนจารี, 2541)

หากสังเกตพระนามของเจ้าหญิงทั้งสองพระองค์ที่ประสูติจากแม่เจ้าทิพเกสรนั้น จะเห็นได้ว่าไม่ใช่พระนามทางด้านนาใช้กัน โดยพระนามของทั้งสองพระองค์ได้ถูกตั้งโดยพระนรินทรราชเสนี (พุ่มศรีไชยยันต์) ที่ปรึกษาส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแต่งตั้งให้เป็นข้าหลวงประจำเมืองเชียงใหม่เพื่อจัดการปัญหาบ้านเมืองและประสานงานทุกอย่างในหน่วยงานราชการ ทั้งนี้พระนรินทรราชเสนีได้ผูกสัมพันธ์ไมตรีกับเจ้าหลวงและแม่เจ้ารวมทั้งพระญาติวงศ์เมืองเชียงใหม่เป็นอย่างดี จึงได้รับเชิญให้ตั้งพระนามของเจ้าหญิงทั้งสองพระองค์

พระนรินทรราชเสนี (พุ่ม ศรีไชยยันต์) ได้ตั้งพระนามของเจ้าหญิงองค์ใหญ่ซึ่งมีพระชนมายุ 2 ชั้นษาหรือ เจ้าอ่าง ว่าเจ้าจันทร โสภา ส่วนองค์น้องซึ่งมีพระชนมายุ 1 ชั้นษาที่มีชื่อเล่น เจ้าอึ่ง ว่าเจ้าดารารัศมี (ปราณี ศศิธร ณ พัทลุง, ม.ป.ป.) เจ้าหญิงทั้งสองที่ประสูติจากแม่เจ้าทิพเกสรมีบรรดาศักดิ์สูงกว่าพระเชษฐาและพระภคินีที่เกิดจากแม่เจ้าองค์อื่น เนื่องจากแม่เจ้าทิพเกสรนั้นถือว่าเป็นเชื้อสายตรงของราชวงศ์เจ้าเจ็ดคนและเป็นพระธิดา พระนัดดาของเจ้าหลวงถึง 3 พระองค์ ได้แก่ พระเจ้าปู่คือ พระเจ้ากาวิละ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์แรก พระเจ้าตาคือ เจ้ามโหตรประเทศ เป็นเจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 5 และเป็นพระธิดาของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้าผู้ครองเชียงใหม่องค์ที่ 6

สภาพการเมืองภายในคุ้มหลวงเชียงใหม่

เนื่องจากแม่เจ้าทิพเกสรมีชันษาใกล้ 30 ปีซึ่งเป็นอายุที่สูงมากสำหรับผู้หญิงสมัยนั้นยังไม่มีคู่ครองในขณะที่เจ้าอุปถรรณพระชนิษฐามีคู่ครองไปแล้ว อย่างไรก็ตามแม่เจ้าประสงค์ที่จะเลือกคู่โดยพระองค์เอง ดังนั้นทีกของเจ้าวงศ์จันทร์ คชเสนีว่า

...พระเจ้ากาวิโลรสฯนั่งอยู่ที่พลับพลาในวัดคูขวนเจ้านายแห่เข้าไป ท่านจึงบอกกับเจ้าทิพเกสรว่าเห็นเจ้านายผู้ชายคนไหนที่ตีพอจะเป็นคู่ครองได้ก็เลือกดูตามที่เห็นสมควร เจ้าทิพเกสรตอบว่าดูแล้วเห็นแต่เจ้าราชวงศ์อินทนนท์ พอจะเป็นผู้ใหญ่ครอบครองบ้านเมืองต่อไปได้... (วงศ์ศักดิ์ ฌ เชียงใหม่, 2547)

ขณะนั้นเจ้าราชวงศ์อินทนนท์ไม่กล้ารับปากเพราะผ่านการสมรสมาแล้ว เกรงว่าไม่สมควร พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์จึงนิมนต์ให้พระภิกษุผู้ใหญ่ไปขอขมาบิดาจากเจ้าราชวงศ์อินทนนท์ที่ยอมตกลง และให้บวชเสียก่อนเพื่อสละชีวิตเบื้องหลังให้หมด เมื่อเสกสมรสแล้วพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์จึงแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอุปราชอินทนนท์ จะเห็นได้ว่าความเชื่อและความศรัทธาในพระพุทธศาสนาของคนล้านนาเป็นสิ่งที่ฝังลึกลงในจิตใจ ทั้งนี้ความคิดที่ว่าจะช่วยลบล้างอดีตที่ผ่านมาจำเป็นต้องมีการบวชลบล้างเสียก่อนจึงเสมือนว่ามีชีวิตใหม่ดังในเอกสารของคาร์ล บอก (Carl Bock) นักธรรมชาติวิทยา ซึ่งเป็นชาวออร์เวย์ได้เขียนในบันทึกของเขาไว้ว่า

...พระองค์ (พระเจ้าอินทวิชยานนท์) มีท่าทางเหมือนดังที่เล่าลือกันอยู่อย่างหนึ่งคือ เป็นผู้มึนใจเมตตากรุณาแต่อ่อนแอ เพราะปรากฏว่าทรงอยู่ได้อ่านาจาชา (แม่เจ้าทิพเกสร) ซึ่งคงจะเป็นหญิงที่เข้มแข็งเลยทีเดียวนั้น เพื่อให้พอดีกับความอ่อนแอของเจ้าหลวง ชายาองค์นี้เป็นองค์ที่ 3 เมื่อเจ้าหลวงสมรสด้วย เจ้านางไม่เพียงแต่บังคับให้เจ้าหลวงบวชเท่านั้น แต่ยังบังคับให้ปลดพวกนางสนมทั้งหมดออกไปด้วย เจ้าหลวงไม่ได้บวชอยู่นานนัก คงจะราว 7 วัน แต่เพียงเท่านั้นก็ถือว่านานพอสมควรแล้วที่จะทำให้ใจบริสุทธิ์ขึ้น... (คาร์ล บอก, 2550)

เมื่อพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงแต่งตั้งเจ้าอุปราชอินทนนท์เป็นเจ้าอินทวิชยานนท์ฯ ต่อมาอีก 3 ปีจึงได้รับฐานันดรศักดิ์เป็นพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าเมืองเชียงใหม่องค์ที่ 7

เมื่อข้าราชการในราชสำนักสยามได้เข้ามามีบทบาทในการปกครองเมืองเชียงใหม่แล้วเจ้าหลวงก็ได้ให้การตอบรับอย่างดี ซึ่งเห็นได้จากความเป็นอยู่ในคุ้มหลวงก็เช่นกัน ได้มีการจำลองชีวิตราชสำนักสยามมาใช้ที่คุ้มด้วยโดยจะเห็นได้จาก “...ชีวิตความเป็นอยู่ของเจ้าเมืองซึ่งแสดงถึงฐานะที่เหนือผู้อื่นๆ ในบ้านเมืองและเป็นการจำลองชีวิตราชสำนักจากกรุงเทพฯ อีกด้วย เจ้าเมืองและเจ้านายต่างๆ ในล้านนาจะมีที่อยู่เรียกว่า “คุ้ม” คุ้มมีฐานะเป็นศูนย์กลางของความเจริญต่างๆ...” (อนุสรณ์เนื่องในพระอนุสาวรีย์พระราชชายา, 2533)

สำหรับสภาพภายในคุ้มหลวงกลางเวียงในสมัยที่ ดร.แดเนียล แมคกิลวารี (Rev. Daniel McGilvary) มิชชันนารีชาวอเมริกันได้มีโอกาสเข้าเฝ้าพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ โดย ดร.แมคกิลวารีได้บรรยายถึงท้องพระโรงในคุ้มหลวงว่า “...เราก็ได้เห็นการจัดระเบียบและการประดับประดาอันสวยงามอย่างที่เราไม่เคยเห็นจากใดในลาวมาก่อนเลย...เจ้าชาย เจ้าหญิงทุกองค์ และขุนนางทั้งหลายที่อยู่ในท้องพระโรงหมอบกราบอยู่ที่หน้าพระที่นั่งของเจ้าหลวง...” กล่าวได้ว่าท้องพระโรงของเชียงใหม่สมัยนั้นพยายามจำลองชีวิตราชสำนักจากกรุงเทพฯ ที่ย่อส่วนให้เหมาะสมกับฐานะ ซึ่งนับว่าเป็นชีวิตที่เต็มไปด้วยอำนาจและความมั่งคั่งที่สุดของบ้านเมือง

นอกจากนั้นชีวิตของเจ้าเมืองและเจ้านายชั้นสูงของล้านนาจะแสดงออกถึงฐานะที่มั่งคั่ง เช่น การมีบ่าวไพร่และทหารเป็นจำนวนมากแสดงถึงอำนาจและบารมี เหล่าบริพารที่อยู่ในคุ้มจะมีการทำงานต่างกัน เช่น ช่างตัดเสื้อ ช่างแกะสลัก ช่างวาดรูป ช่างเหล่านี้มีการคัดเลือกฝีมือดีที่สุดของเมืองและอยู่ในความอุปถัมภ์ของเจ้าเมือง ซึ่งเป็นศูนย์กลางของศิลปวัฒนธรรมด้วย จากหลักฐานพบว่าพระเจ้าอินทวิชยานนท์ก็ได้จ้างนางละครมาจากกรุงเทพฯ มาแสดงในโรงละครหลวง (เข้าใจว่าอยู่วัดหมื่นทอง ซึ่งปัจจุบันเป็นโรงเรียนยุพราช) และจ้างช่างฟ้อนจากกรุงเทพฯ มาสอนในคุ้มหลวงเช่นเดียวกัน (สร้อยศรี อ่องสกุล, 2538) ซึ่งจะเห็นได้ว่าการรับเข้ามาของศิลปะและวัฒนธรรมที่เป็นของรัฐสยามจากการนำบุคคลากรที่มีความเชี่ยวชาญในด้านต่างๆเข้ามาเผยแพร่ความรู้แก่บรรดาเจ้านายในคุ้มหลวงเพื่อเป็นการแสดงออกให้เห็นว่าล้านนามีความประสงค์ที่จะใกล้ชิดกับราชสำนักสยามมากขึ้นจากการยอมรับและการแสดงออกถึงความเห็นชอบในสิ่งที่สยามเป็นอยู่ในขณะนั้น ดังนั้นล้านนาซึ่งอยู่ในฐานะประเทศราชของสยามนั้นจึงได้รับอิทธิพลการผสมผสานจากวัฒนธรรมเดิมของตนเองและประเทศเพื่อนบ้าน ซึ่งนอกจากการรับรู้จากราชสำนักสยามแล้วก็คือได้รับอิทธิพลจากต่างประเทศด้วยนั่นเองโดยบันทึกของ คาร์ล บอค ก็เขียนถึงคุ้มหลวง โดยมีการบรรยายไว้ว่า

...พลองจากรถม้าเทียมของพระอุครฯ และเข้าไปในบริเวณคุ้มก็มีคนบอกว่าเจ้าหลวงกำลังทรงน้ำอยู่ ดังนั้นในระหว่างที่คอยอยู่ข้าพเจ้า (คาร์ล บอค) จึงมีโอกาสอันดีที่จะสำรวจคุ้ม ตำหนักนี้เป็นสถาปัตยกรรมแบบจีนผสมกับไทยเหนือ ทางด้านหน้าโดยตลอดมีห้องยาว เปิดโล่ง ยื่นออกไป บางส่วนก็แต่งด้วยเครื่องเรือนแบบยุโรป สิ่งของฝีมือช่างพื้นเมืองที่ข้าพเจ้าเห็นมีอยู่ชิ้นเดียว เป็นพระเก้าอี้ปิดทองหรือพระโขนงองค์ใหญ่ ที่พระอุครฯบอกว่ามีไว้สำหรับพระราชคณະนั่งเมื่อมาเข้าเฝ้าเจ้าหลวง... (คาร์ล บอค, 2550)

ทั้งนี้ คาร์ล บอค ยังได้อธิบายลักษณะของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ว่า

...พระองค์ทรงชราแล้ว พระวรกายสูงแต่พระปฤษฎางค์ (หลัง) ค้อมลงเล็กน้อยเพราะมีพระชนม์ถึง 64 พรรษาแล้ว ฉลองพระองค์สีดำติดกระดุมทองและทรงนุ่งผ้าลายแต่ไม่ทรงฉลองพระบาท เจ้าหลวงกำลังทรงบุหรีที่ดั่งง่ายเหมือนบุหรีพื้นเมืองอื่นๆ และทรงดับทันทีที่ทรงคิบบอกจากพระโอรสเพื่อตรัสกับเรา ทาสที่ตามมาด้วยต้องรับไปจากพระหัตถ์ เอาเข้าปากตัวเองแล้วจูดใหม่และถวายคืนแก่เจ้าหลวง. . .(คาร์ล บอค, 2550)

จากนั้นคาร์ลได้เขียนบันทึกเกี่ยวกับงานเลี้ยงอาหารเย็นในคุ้มหลวงในฐานะแขกรับเชิญว่า

ห้องกินข้าวเป็นห้องโถงติดกับโรงละครของเจ้าหลวง ดังนั้นในขณะที่กินข้าวเราจึงอาจดูละครไปพร้อมกันได้ ที่ปลายห้องที่ปลายห้องมียกพื้นให้พวกเจ้าหญิงนั่งดูอยู่ บนเสื่อมีเขียนหมากเงิน คนโทน้ำใหญ่มีของทองครอบวางอยู่รอบตัว และมีพวกทาสนั่งอยู่ข้างหลัง และมีคนคู่อื่นนั่งคู่นั่งกันอยู่รอบห้อง ตรงกลางห้องตั้งโต๊ะไว้ 2 ตัว ตัวหนึ่งเป็นโต๊ะกลมตัวเล็กๆ เจ้าหลวงประทับนั่งตรงหัวโต๊ะ ข้าหลวงไทยนั่งทางขวา เจ้าอุปราชและเจ้าบุรี เจ้าสำคัญองค์หนึ่งของเชียงใหม่นั่งทางซ้าย โต๊ะอีกตัวหนึ่งเป็นโต๊ะยาวแคบๆ ตั้งติดกับโต๊ะกลมตัวแรก คล้ายกับจะให้ต่อกันแต่ก็ผิดกันมาก เพราะโต๊ะตัวนี้เตี้ยกว่าตัวแรกหลายนิ้ว.

เจ้าหลวงใช้ธรรมเนียมยุโรปในการเชิญข้าพเจ้ามากินข้าวในวันนี้ และเจ้าหลวงก็พยายามที่สุดที่จะใช้ธรรมเนียมของผู้มีวัฒนธรรม โดยใช้มีดและส้อมรับประทานอาหาร แต่ใช้ไม่ถนัดนักและควุ่นวายจนในที่สุดก็ต้องเอาเครื่องมือที่ไม่คุ้นเคยนี้วางไว้ข้างๆ กลับไปรับประทานอาหารด้วยมือตามเดิม (คาร์ล บอค, 2550) (การเน้นเป็นของผู้วิจัย)

เจ้าหญิงคาราร์สมินั้นก็เช่นกัน พระองค์ทรงได้รับองค์ความรู้ทั้งด้านนาและราชสำนักสยามมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ราวกับว่าได้ถูกจัดเตรียมไว้เพื่อเสด็จสู่ราชสำนักสยามในกาลเวลาต่อไป โดยทรงศึกษาอักษรไทยเหนือและอักษรไทยกลาง (คณะทนายทสกุล ณ เชียงใหม่, 2539)

เจ้าคาราร์สมิทรงมองเห็นจริยวัตรของเจ้าหลวงเชียงใหม่ผู้เป็นพระบิดาและแม่เจ้าทิพเกสรเป็นแบบอย่างในฐานะผู้ปกครองบ้านเมืองซึ่งมีอำนาจมากที่สุด ในอาณาจักรล้านนาและอีกประการหนึ่งคือ เนื่องจากแม่เจ้าทิพเกสรพระมารดาของเจ้าคาราร์สมินั้นมีบทบาทสำคัญในระบบการเมืองของเชียงใหม่ เพราะทรงเป็นพระธิดาของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 6 และแม่เจ้าอุสาห์ทรงเป็นเชื้อราชวงศ์เจ้าเจ็ดตนโดยตรง ด้วยเหตุที่เป็นพระธิดาของเจ้าเมืองเชียงใหม่ทำให้แม่เจ้าทิพเกสรทรงมีความรอบรู้เรื่องการเมืองและการปกครองตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์

เนื่องจากการติดตามพระบิดาลงไปถวายเครื่องราชบรรณาการที่กรุงเทพฯอยู่หลายครั้งตั้งแต่มีพระชันษาเพียง 7 ปี ดังจะเห็นได้ว่าทัศนคติของแม่เจ้าทิพเกสรมิได้ถูกจำกัดให้อยู่เพียงแต่ในคุ่มหลวงเท่านั้น พระองค์ทรงมีความคิดและมีพระอัจฉริยภาพมองเห็นไกลถึงอนาคตของอาณาจักรล้านนา ดังนั้นการรับรู้เรื่องเกี่ยวกับราชสำนักสยามจึงมีอยู่ตั้งแต่แม่เจ้าทิพเกสรยังทรงพระเยาว์ ประกอบกับทรงอยู่เคียงข้างพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ผู้เป็นพระบิดา จึงทำให้ทรงทราบเกี่ยวกับการเมืองและการปกครองของราชสำนักสยามและสถานะความเป็นประเทศราชของอาณาจักรล้านนาด้วย

สถานะการเมืองภายในคุ่มหลวงเชียงใหม่ที่นำไปสู่การถวายตัวของเจ้าหญิงดารารัศมี

ประเด็นความสัมพันธ์กับรัฐสยามและปัญหาภายในวงศ์เครือญาติ

ในปีพ.ศ. 2408 บรรดาเจ้านายฝ่ายเหนือกล่าวโทษว่าพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ทรงฝักใฝ่เข้ากับพม่า ทำให้พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ต้องเสด็จลงมาถวายเครื่องราชบรรณาการดังในหนังสือ Bangkok Recorder ของหมอบรัดเลย์ (Dan B. Bradley) เล่ม 2 เดือนออกัส วันที่ 11 คฤษศักราช 1866 รายงานว่า

...พระเจ้าเชียงใหม่ลงมากรุงเทพฯ ณ เดือน 8 อุตฺรยสาด แรม 3 ค่ำ แลเดินทางมาประมาณเดือนเศษจึงถึง ธรรมเนียมพระเจ้าเชียงใหม่ นั้น ต้องลงมาเข้าเฝ้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ทูลเกล้าถวายเครื่องราชบรรณาการสามปีลงมาครั้งหนึ่ง ได้ยินข่าวว่าที่เฝ้าด้วยเรื่องพระเจ้าเชียงใหม่เอาใจออกหากจากกรุงเทพฯจะเข้าไปเข้ากับเมืองพม่านั้น เป็นความไม่จริง ท่านก็ยังสามารถคิดต่อพระเจ้าอยู่หัวในกรุงเทพฯอยู่ข้าพเจ้า (หมอบรัดเลย์) ก็พลอยยินดีด้วย. . .

จากเหตุการณ์เช่นนี้ทำให้เห็นว่าทางรัฐบาลสยามได้เริ่มตระหนักถึงภัยการล่าอาณานิคมของอังกฤษที่กำลังจะเข้ามามีผลต่อดินแดนล้านนาและกระทบต่อความไม่มั่นคงทางการเมืองแน่นอน ในฐานะพระธิดาเจ้าเมืองประเทศราชอย่างแม่เจ้าทิพเกสรจึงทรงเล็งเห็นว่าควรมีความสัมพันธ์กับกรุงเทพฯเช่นไร (วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่, 2541) บทบาทของแม่เจ้าทิพเกสรยังเห็นเด่นชัดขึ้นเมื่ออภิเษกกับเจ้าราชวงศ์อินทนนท์

เนื่องจากในกลุ่มเจ้านายมักมีข้อขัดแย้งเรื่องอำนาจกันอยู่เสมอ ศาสนาจารย์แมคคิลวารีจึงมีความคิดเห็นต่อแม่เจ้าทิพเกสรซึ่งเป็นพระธิดาของเจ้าหลวงองค์ก่อนคือ เจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ว่า จำเป็นต่อการคานอำนาจระหว่างเจ้าอุปราชบุญทวงศ์ ซึ่งเป็นพระอนุชาต่างพระมารดาของพระเจ้า

อินทนนท์ ซึ่งทรงมีอำนาจจัดการเสมอเจ้าหลวง (วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่, 2541) และเห็นได้จากบันทึกในอัตชีวประวัติของศาสตราจารย์แมคกิลวารีว่า

...พระอนุชาต่างมารดาของเจ้าหลวงองค์ใหม่ (พระเจ้าอินทวิชยานนท์) ที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นองค์อุปราช ซึ่งโดยตำแหน่งมีอำนาจรองลงมาจากองค์เจ้าหลวง เมื่อใดก็ตามที่เจ้าหลวงองค์ใหม่ขึ้นเถลิงราชสมบัติ พลังของบุคคลทั้งสองจะยิ่งใหญ่จนไม่อาจทานได้ พอๆ กับครั้งที่เจ้าหลวงกาวิโลรสสุริยวงศ์ทรงครองราชย์อยู่...

และกล่าวถึงแม่เจ้าทิพเกสรว่า

...พระธิดาองค์นี้ (แม่เจ้าทิพเกสร) ไม่ได้เป็นเพียงมเหสีเอกเท่านั้น แต่ทรงเป็นมเหสีเพียงพระองค์เดียวด้วย โดยกำเนิดแล้ว พระนางมีพระยศสูงกว่าพระสวามี (พระเจ้าอินทวิชยานนท์) และทรงมีคุณลักษณะงามพร้อมเหมาะสมกับพระยศทุกประการ พระปรีชาสามารถของพระนางคือ ความฉลาดหลักแหลม ทรงมีความมุ่งมั่นที่อยู่ภายใต้ความเยือกเย็นซึ่งช่วยให้พระนางพ้นจากข้อครหาทั้งปวง ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อนี้ ฐานะของพระนางจึงจำเป็นต่อการคานอำนาจกับองค์อุปราช ซึ่งเป็นพระอนุชาต่างพระมารดาของเจ้าหลวง เป็นที่รู้กันว่าองค์อุปราชเป็นคนที่มีความทะเยอทะยานและปราศจากหลักเกณฑ์ใดๆทั้งสิ้น พระนางก็มีสัญชาตญาณของผู้หญิงที่สุขุมในการตัดสินใจตัดสินพระทัย...(เดเนียล แมคกิลวารี ดีดี, 2544) (การเน้นเป็นของผู้วิจัย)

และ คาร์ล บอก ได้เขียนว่า "...เรื่องสำคัญที่ข้าพเจ้ากลัวนักคือ เจ้าหลวงตกอยู่ในอุ้งมือของเจ้าอุปราช ซึ่งสะสมกำลังไพร่พลไว้มากมายยิ่งกว่าตัวเจ้าหลวงผู้เพียงครองนครอยู่แต่ตำแหน่งเท่านั้นเอง เจ้าอุปราชสามารถมีคำสั่งปฏิเสศและออกคำสั่งลงล้างคำสั่งของเจ้าหลวงได้เสมอ ..." (คาร์ล บอก, 2550) (การเน้นเป็นของผู้วิจัย)

การอภิเษกสมรสครั้งนี้จึงเป็นการแบ่งขั้วอำนาจอย่างเห็นได้ชัด เนื่องจากเจ้าหลวงอินทวิชยานนท์ได้รับการแต่งตั้งจากราชสำนักสยาม ทำให้ได้สิทธิขาดในการปกครองเมืองเชียงใหม่โดยสมบูรณ์โดยสามารถใช้อำนาจของสยามในการปกครองเมืองเชียงใหม่ได้อย่างเต็มที่ ดังนั้นบทบาทของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีต่อการเมืองจึงเห็นได้ตั้งแต่ทรงประสูติ เพราะการมีอำนาจของพระบิดา (พระเจ้าอินทวิชยานนท์) ของพระองค์นั้นอยู่ภายใต้อำนาจสยามตั้งแต่เริ่มครองเมืองเชียงใหม่ (พ.ศ.2416-2439) (ดูเพิ่มเติมในภาคผนวก ข)

ประเด็นเรื่องอิทธิพลของอังกฤษ

ในอีกด้านหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับเอกราชของรัฐสยามอันเนื่องมาจากอิทธิพลของอังกฤษที่มีต่อราชวงศ์เชียงใหม่ซึ่งก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงครั้งยิ่งใหญ่ของเจ้าหญิงคารารัสมิ นั่นคือเรื่องที่เราลือกันว่า

... ในปีพ.ศ.2425 ซึ่งเป็นรัชสมัยของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย พระบรมราชินีนาถแห่งอังกฤษ ได้มีทูตมาจากพม่าตอนใต้มาเจรจาทาบทามพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ 7 ว่า สมเด็จพระบรมราชินีนาถแห่งอังกฤษ ทรงมีพระราชประสงค์อยากจะขอรับเอาพระธิดาน้อยที่ประสูติจากแม่เจ้าทิพไกรสรในพระบรมราชินูปถัมภ์... (อนุสรณ์เนื่องในพระอนุสาวรีย์พระราชชายา, 2533)

ขณะนั้นเจ้าคารารัสมิมีอายุได้เพียง 9 ชันษาและถือเป็นนโยบายการเมืองที่แยบยลของอังกฤษเพราะว่าหากเจ้าคารารัสมิได้ฐานันดรศักดิ์เป็นเจ้าหญิงแห่งราชวงศ์วินเซอร์และยังทรงเป็นทายาทเจ้าเมืองที่จะปกครองเชียงใหม่ในอนาคต การเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของอังกฤษที่มีต่อเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ทำให้ทางราชสำนักสยามเห็นว่าเป็นการเพิ่มอิทธิพลของอังกฤษในดินแดนล้านนามากยิ่งขึ้น (วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่, 2541)

พระราชประวัติพระราชชายาเจ้าคารารัสมิในช่วงนี้ ตามข่าวลือจะเป็นจริงหรือไม่นั้น ปราณี ศศิธร ณ พัทลุง ผู้เขียนหนังสือชีวิตและการต่อสู้ในพระนครเชียงใหม่ราชธานีและเพชรล้านนา รวมถึงหนังสืออีกหลายเล่มที่ดูนำมาอ้างอิงในพระราชประวัติพระราชชายาเจ้าคารารัสมิ อยู่เสมอ โดยปราณีได้อ้างว่า

ในสมัยที่เจ้าน้อยปิงเมือง ณ เชียงใหม่ อดีตนายอำเภอพร้าว จังหวัดเชียงใหม่ เป็นคนแรกที่บุกเบิกสร้างอำเภอพร้าวในปี พ.ศ.2444 เรื่องราวดังกล่าวได้ถูกลือสะพัดไปทั่วในขณะที่ท่านมีอายุได้ 26-27ปี เจ้าน้อยปิงทรงเล่าเรื่องเกี่ยวกับสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งกรุงอังกฤษจะทรงรับเจ้าหญิงคารารัสมิไปเป็นพระธิดาบุญธรรมว่า มีการเล่าลือกันในหมู่พวกหัวหน้าชาวพม่า ตองซู ไทยใหญ่ และกระจายออกไปยังบรรดาชนสามเผ่าดังกล่าว ซึ่งเป็นคนไทยในบังคับของรัฐบาลอังกฤษ และเรื่องนี้พระเจ้าอินทวิชยานนท์ ได้ทรงเรียกพวกเฮ็ดแมนอังกฤษ หัวหน้าชาวพม่าและตองซู ไทยใหญ่ มาได้ถามความว่าได้ข่าวมาจากไหน ถึงข่าวลือดังกล่าวนี้แล้วลือกันไปทั้งเมืองจนถึงพสกนิกรชาวเชียงใหม่ตลอดไป

กระทั่งถึงพระราชเสนาเสื่อ พยัคฆนันท์และพระราชสัมมากร(ชุ่ม) พระอุตรพิศดาร(สายยู) ข้าหลวงประจำเมืองเชียงใหม่ต่างตื่นตื่นและมาถามเจ้าอินทวโรรสว่ามีการติดต่อกับทางรัฐบาลอังกฤษจริงหรือไม่

ปรากฏว่าเฮ็ดแมนชาวไทยใหญ่และตองซู่ (ปะโอ) ให้การว่า ร้อยเอก เซอร์ยอร์ชสก็อต ผู้สำเร็จราชการอังกฤษเมืองเชียงตุงซึ่งอยู่ติดกับชายแดนเมืองเชียงใหม่ ได้ประกาศแก่ชาวเชียงตุงว่า พระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งกรุงอังกฤษ ได้มีพระราชดำริจะขอเอาเจ้าหญิงดารารัศมีมาเป็นพระธิดาบุญธรรมแล้วต่อไปเชียงใหม่กับเชียงตุงจะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยจะทรงแต่งตั้งเจ้าหญิงดารารัศมีเป็นทายาทเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่อีกด้วย

ส่วนทางพวกเฮ็ดแมนชาวพม่า (หัวหน้าคนในบังคับอังกฤษ) ก็ได้กราบทูลพระเจ้าอินทวิชยานนท์ว่า ชาวพม่าที่เดินทางมาจากเมืองย่างกุ้ง (แครงกุน) ได้ข่าวมาว่า เช่นเดียวกับเมืองเชียงตุง โดยชาวพม่าพากันกล่าวขานกันทั่วไปหมดว่า ต่อไปเมืองเชียงใหม่และเมืองเชียงตุงจะรวมกันเป็นแคว้นเดียวกันแล้ว โดยไม่ต้องรบราฆ่าฟันกัน ทั้งนี้โดยพระเจ้าอินทวิชยานนท์จะยอมยกพระราชบุตรชื่อ สอว์ดารารัศมีให้เป็นพระราชธิดาบุญธรรมกับสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย (สอว์ หมายถึง เจ้า ตามสำเนียงไทยใหญ่)

เรื่องราวเป็นไปดังนี้ พระเจ้าอินทวิชยานนท์จึงประกาศให้พวกหัวหน้าชนเผ่าเมืองขึ้นของอังกฤษทราบไว้ในโอกาสนั้นเลยว่า เรื่องราวทั้งหมดไม่เป็นความจริงทั้งสิ้นและยังยืนยันว่าเมืองเชียงใหม่และบรรดาเจ้านายในพระราชวงศ์ฝ่ายเหนือ “ทิพย์จักราชวงศ์” ยังจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์สยามอยู่ตลอดเวลามิได้แปรฝืนและเปลี่ยนแปลงใดๆทั้งสิ้น

ทั้งนี้ปราณีได้อ้างต่อไปอีกว่า เมื่อปี พ.ศ. 2507 เจ้าหญิงบัวชุม ณ เชียงใหม่ ผู้เป็นภริยาของเจ้าอุตรการโกศลหรือเจ้าน้อย สุขเกษม ณ เชียงใหม่ (โอรสเจ้าแก้วนารัฐ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 9) ก็ได้เล่าให้ผู้เขียนฟังคล้ายๆกันกับเจ้าน้อยปิงเมือง ซึ่งเจ้าหญิงบัวชุมได้ทรงเล่าเรื่องคำพระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงตรัสให้บรรดาพระบรมราชเทวีและเหล่าเจ้านายในพระราชวงศ์ ตลอดจนเจ้าจอมหม่อมห้ามเกี่ยวกับพระราชประวัติของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีก่อนที่จะได้เข้ามาถวายตัวเป็นเจ้าจอมในวัง (ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง, 2538)

ประเด็นดังกล่าวสืบเนื่องถึงความสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่และหัวเมืองใกล้เคียง ด้วยเหตุที่ว่ามีการค้าขายระหว่างกันอยู่ตลอดเวลาและเงินที่ใช้แลกเปลี่ยนกันก็เป็นเงินสกุลเดียวกันคือเงิน

รูปไม้ใช้เงินของทางสยามแต่อย่างใด ดังนั้นความใกล้ชิดระหว่างหัวเมืองจึงเป็นเรื่องที่ใกล้กว่าการรับรู้ของสยาม การสนทนาดังกล่าวอาจมาจากเรื่องหนึ่งเป็นอีกเรื่องหนึ่งก็มีส่วนในการทำให้ข่าวลือนี้แพร่ไปอย่างง่ายดาย

เรื่องข่าวลือนี้แพร่สะพัดไปทั่วถึงกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรขึ้นมาทรงจัดตำแหน่งเสนาทั่วทุก ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระคุณทูลและพระธำมรงค์ประดับเพชรไปพระราชทานเป็นของขวัญเมื่อปี พ.ศ.2426 ซึ่งเป็นเวลาห่างกันเพียงปีเศษ ภายหลังจากการที่มีข่าวลือนั้น นอกจากนี้ยังมีการระบุว่า การพระราชทานพระคุณทูลและพระธำมรงค์เพชรเป็นการทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ หมั้นหมายและยังทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหลวงอินทวิชยานนท์ พระบิดาจัดให้เจ้าคารารศรีเข้าพิธีโสกันต์ตามแบบอย่างพระราชพิธีของเจ้านายในราชสำนักสยาม พร้อมกันนั้นทรงพระราชทานเครื่องโสกันต์ระดับเจ้าฟ้าให้เป็นเครื่องทรงอีกด้วย โดยมีพระยาเทพประชุน (เจ้าพระยารัตนธิเบศร์) ซึ่งเป็นข้าหลวงใหญ่เมืองเชียงใหม่เป็นผู้ดูแล ทั้งนี้ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งนางเต็มเป็นแม่นางกัลยารักษ์และให้นายน้อยบุญทาเป็นพญาพิทักษ์เทวี ตำแหน่งพระพี่เลี้ยงทั้งสองคนด้วย (อนุสรณ์เนื่องในพระอนุสาวรีย์พระราชชายา, 2533)

จากจดหมายเหตุราชกิจรายวัน ได้มีการกล่าวถึงว่า

... มีพระราชหัตถ์ถึงพระยาราชสัมภารการเรื่องพระเจ้าเชียงใหม่จะโกนจุกบุตรนั้น พระราชทานคัมพูเพชรไปทำขวัญและให้บอกด้วยว่าธรรมเนียมทางราชการไม่มี นี่เป็นการไปรเวดกับพูดห่วงเหนียวเกรงจะทำเทียมกรุงเทพฯ นั่นคืออยู่ แต่การโกนจุกไม่สำคัญอันใด ซึ่งผ่อนผันไปนั้นชอบแล้ว... (อนุสรณ์เนื่องในพระอนุสาวรีย์พระราชชายา, 2533)

จดหมายราชกิจฉบับนี้สามารถตีความได้หลายทางเช่น การทำพิธีโสกันต์นี้เป็นความต้องการของทางเชียงใหม่เอง และเพื่อเป็นการสร้างสัมพันธไมตรีระหว่างเชียงใหม่และสยาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชทานคัมพูเพชรไปให้ด้วย ซึ่งในการทำพิธีนี้พระยาราชสัมภารการผู้กราบทูลเห็นว่าจะทำเลียนแบบราชสำนักสยาม แต่ก็ทรงเห็นว่าไม่เป็นไร หรือ การทำพิธีโสกันต์นี้ได้มีการแจ้งล่วงหน้าแก่พระยาราชสัมภารการว่าจะทำตามอย่างกรุงเทพฯ หรือ พระยาราชสัมภารการเองเป็นผู้ให้แนวความคิดที่จะทำพิธีโสกันต์นี้โดยเป็นผู้ประสานงานระหว่างทางเชียงใหม่และกรุงเทพฯเอง

จดหมายราชกิจฉบับนี้สามารถตีความได้หลายทางเช่น การทำพิธีโสกันต์นี้เป็นความต้องการของทางเชียงใหม่ และเพื่อเป็นการสร้างสัมพันธไมตรีระหว่างเชียงใหม่และสยาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชทานคุ้มพระกรรมไปให้ด้วย ซึ่งในการทำพิธีนี้พระยาราชสัมภากรผู้กราบทูลเห็นว่าจะทำเลียนแบบราชสำนักสยาม แต่ก็ทรงเห็นว่าไม่เป็นไร หรือ การทำพิธีโสกันต์นี้ได้มีการแจ้งล่วงหน้าแก่พระยาราชสัมภากรว่าจะทำตามอย่างกรุงเทพฯ หรือ พระยาราชสัมภากรเองเป็นผู้ให้แนวความคิดที่จะทำพิธีโสกันต์นี้โดยเป็นผู้ประสานงานระหว่างทางเชียงใหม่และกรุงเทพฯเอง

อย่างไรก็ตามพระราชพิธีโสกันต์นี้ไม่เคยมีเจ้านายองค์ใดของล้านนาทำมาก่อน เจ้าดารารัศมีจึงเป็นเจ้านายพระองค์แรกและพระองค์เดียวเท่านั้น ในการทำพิธีครั้งนี้ได้มีมหรสพยิ่งใหญ่ตามวัฒนธรรมประเพณีของเมืองเชียงใหม่ ทั้งยังมีการฉลองแบบเมืองได้คือ กรุงเทพฯ ตั้งแต่การแต่งองค์ การฟังสวดและโสกันต์ มีการตรึงนมสองฉลองพระองค์สำหรับแต่งในวันสวด แบ่งพระเกศาเป็นสามปอย แต่ละปอยมีแหวนวงใหญ่สวมไว้ มีเบญจาทิปะทับเมื่อโกนพระเกศาแล้ว รดน้ำสังข์แล้วก็แต่งองค์ใหม่ ผัดแป้งบนพระเศียรแล้วสวมมงคลัยบนพระเศียรแล้วไปประทับทอดพระเนตรมหรสพฉลอง ทรงรับของเฉลิมพระขวัญอันเป็นเงิน ทอง และเครื่องรูปพรรณของแต่งพระองค์ (วงศ์ศักดิ์ ฌ เชียงใหม่, 2541)

ของทั้งหมดนี้พระยาราชสัมภากร ข้าหลวงกำกับราชการเมืองเชียงใหม่ได้เป็นธุระดูแลช่วยเหลือให้งานพระราชพิธีโสกันต์เจ้าดารารัศมีเป็นไปโดยถูกต้องตามแบบแผนทุกประการ และเมื่อทางกรุงเทพฯ มีงานสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชรุณหิศ พระราชโอรสองค์โตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ประสูติจากสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาหรือสมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชเทวี ทางเมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นหัวเมืองประเทศราชจะต้องลงมาเข้าเฝ้าฯ ในพระราชพิธีนี้เพื่อแสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดี ดังนั้น เจ้าหลวง อินทวิชยานนท์ และพระธิดา เจ้าดารารัศมีจึงได้มีโอกาสเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทตามหมายกำหนดการพระราชพิธี คือวันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ.2429 ซึ่งพระราชพิธีจะมีทั้งหมด 7 วัน โดยเริ่มตั้งแต่วันจันทร์ แรม 2 ค่ำ เดือนยี่ อัฐศก จุลศักราช 1248 ซึ่งตรงกับวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2430 จนถึงวันอาทิตย์ แรม 8 ค่ำ เดือนยี่ อัฐศก จุลศักราช 1248 หรือวันที่ 16 มกราคม พ.ศ. 2430 (นงเยาว์ กาญจนจारी, 2533)

พระราชยาเจ้าดารารัศมีในราชสำนักสยาม

เมื่อได้ทรงตามพระบิดามาเข้าเฝ้าฯที่กรุงเทพฯแล้ว เจ้าดารารัศมีจึงอยู่รับราชการสนองพระเดชคุณอยู่ฝ่ายในเป็นเจ้าจอม และได้โปรดเกล้าฯให้มีการสมโภชอย่างสมพระเกียรติ ซึ่งมีบันทึกอยู่ในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 5 ภาค 23 หน้า 13 ดังต่อไปนี้

วันพฤหัสบดี ขึ้น 11 ค่ำ เดือน 3 ปีมะ อัฐศก จุลศักราช 1248 หรือตรงกับวันที่ 3 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2430

“...วันนี้เจ้าดารารัศมี ธิดาพระเจ้านครเชียงใหม่ เข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระเจ้านครเชียงใหม่ถวาย โปรดให้เรือหลวงไปรับ...”

โดยหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ได้ทรงเล่าไว้ในพระนิพนธ์ของท่านว่า “...โปรดฯ ให้เสด็จอยู่ในห้องพักคาดบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทและอยู่ในพระราชอุปถัมภ์ของสมเด็จพระบรมราชินีเสาวภาว่องศรี...” ในขณะที่เดียวกันพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานวโรกาสให้พระเจ้าอินทวิชยานนท์เข้ากระบวนแห่เป็น 1 ใน 12 ท่านที่ได้โปรดเกล้าฯให้เข้ากระบวนเป็นคู่เคียงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่พระองค์ท่าน และทรงโปรดเกล้าฯให้พระเจ้าอินทวิชยานนท์ถวายทรงเจิมสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชร่วมกับพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้า ฝ่ายในและเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่รวมทั้งสิ้นเพียง 29 พระองค์หรือท่าน พร้อมกันนั้นทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ชั้นปฐมจุลจอมเกล้าแก่พระเจ้าอินทวิชยานนท์เป็นพระองค์แรกและพระองค์เดียวในเจ้าประเทศราชที่ได้รับพระราชทาน (นงเยาว์ กาญจนจารี, 2541) ในการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งนั้น พระเจ้าอินทวิชยานนท์ประทับเสด็จง่ากันสี่พัน โหมดมิบ โทนนำ 3 คู่ คาบเจียดเครื่องยศ มีทนายตามหลัง (แสงดาว ณ เชียงใหม่, 2416) และเห็นได้จากในหนังสือ สมเด็จพระศรีสวรินทราบา ว่า

การทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอครั้งนี้ ทรงทำตามพระราชประเพณีแต่ก่อนมาคือเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระราชกุมารพระองค์ใหญ่มีพระชนมายุได้ 9 พรรษา ย่อมต้องมีการทรงสนานเพื่อเตรียมพระองค์รับพระปรมาภิไธย พิธีทรงครั้งนั้นทำการใหญ่มากเป็นพิธีทรงครั้งที่ 2 ในกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นพิธีที่ต้องการความสะอาด บริสุทธิ์และศักดิ์สิทธิ์ เพื่อสิริมงคลและสะอาดพระเคราะห์อันจะพึงมีแห่งพระราชกุมารในการพระราชพิธีรับตำแหน่งอันสูงศักดิ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระราช

ธุระด้วยพระองค์เองเกือบตลอด นับตั้งแต่เตรียมการเพลงสรงที่จอหน้าตำราชวรดิษฐ์ จนถึงวันกำหนดตัวผู้ที่จะเข้ากระบวนแห่ที่สำคัญๆ เช่นทรงขอให้พระเจ้านครเชียงใหม่เข้ากระบวนแห่เป็นคู่เคียงเพื่อสวัสดิมงคล เป็นต้น

เมื่อถวายตัวเป็นเจ้าจอมดารารัศมีแล้ว พระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าหลวงเชียงใหม่พระบิดา จะเสด็จกลับเชียงใหม่ทรงวิตกกังวลห่วงใยพระธิดา จึงทรงฝากฝังเจ้าดารารัศมีกับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งได้ทรงสนิทสนมคุ้นเคยและต้องเกี่ยวพันในทางราชการกันอยู่ ว่า “...เสด็จเจ้า ข้าเจ้าฝากฝังอึ่งด้วยเนื้อ ถ้าทำอันหยงบ่ได้ถูกบ่ได้ต้อง เสด็จเจ้า ก็จงเรียกตัวมาแก้หัวเอาเตอะ...” ทั้งนี้สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงเล่าประทานให้ผู้อื่นฟังภายหลัง ทรงตรัสตอบว่า “...จะเข้หัวได้อ่างไรเมื่อเป็นที่สะกั...” (ชงทอง จันทรางศุ, 2531) จากนั้นชีวิตและความเป็นอยู่ในวังหลวงของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นไปด้วยความเรียบร้อย อาจต้องมีการปรับตัวอยู่บ้างเนื่องจากเป็นที่พำนักแห่งใหม่และไม่คุ้นเคยต่อวัฒนธรรมการเป็นอยู่เหมือนคุ้มหลวงเมืองเชียงใหม่ ถึงกระนั้นพระราชชายาเจ้าดารารัศมีก็ทรงไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคทั้งหลายทั้งปวง รวมระยะเวลาทั้งสิ้นที่ทรงใช้ชีวิตในราชสำนักสยามถึง 28 ปี โดยทรงประทับ ณ พระตำหนักในบริเวณเขตพระราชฐานชั้นใน และเมื่อเสด็จกลับจากเชียงใหม่จึงย้ายไปประทับอยู่ในพระตำหนักของพระองค์หรือที่เรียกว่า พระตำหนักฝรั่งกังไส ภายในพระราชวังสวนดุสิตเนื่องจากพระตำหนักในพระบรมมหาราชวังคับแคบลง (วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่, 2541)

ดังที่อ้างในหนังสือเรื่อง สี่แผ่นดิน ของ หม่อมราชวงศ์ศีกฤทธิ ปราโมช ทำให้เห็นภาพพระราชฐานชั้นในสมัยเดียวกับที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีอยู่ ว่า

พระตำหนักในบริเวณพระบรมมหาราชวัง หรือพระราชฐานชั้นในเป็นเขตหวงห้ามสำหรับบุรุษ ยกเว้นแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระโอรสที่ยังมิได้โสกันต์หรือโกนจุก แต่ถ้ามีกิจธุระจำเป็นจะต้องขออนุญาตไปตามลำดับชั้นตอนจึงจะมีสิทธิเข้าได้ โดยในบริเวณพระตำหนักในอดีตเคยเป็นที่ประทับของพระมเหสี พระราชธิดาในพระมหากษัตริย์รัชกาลต่างๆ ตลอดจนเป็นที่อยู่ของพระสนม กำนัด เจ้าจอม ข้าหลวง และข้าราชการที่เป็นหญิงล้วน

นอกจากนั้นยังมีเด็กผู้หญิงวัยต่างๆ กัน มีทั้งหม่อมเจ้าซึ่งเป็นพระธิดาในเจ้านายพระองค์ชาย และธิดาในเชื้อพระวงศ์หลายระดับ ตลอดจนธิดาของขุนนางและข้าราชการที่นิยมส่งบุตรเข้ามารับการศึกษาเล่าเรียนเขียนอ่าน รวมทั้งได้รับการอบรมเรื่องการบ้านการเรือน

ฝึกหัดกริยามารยาทเพื่อเป็นกุลสตรีที่งามพร้อม เช่นเดียวกับนิยมส่งบุตรชายไปศึกษาบวชเรียนตามวัดต่างๆ ฉะนั้นเมื่อรวมบุคคลต่างๆ เหล่านี้เข้าด้วยกันแล้ว พระราชฐานชั้นในก็เปรียบเสมือนเมืองเล็กๆ เมืองหนึ่งที่มีพลเมืองเป็นหญิง มีระเบียบแบบแผนและความเป็นอยู่ของตนเอง กลายเป็นต้นแบบของวัฒนธรรมประเพณีในยุคหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์

มีการบรรยายถึงพระตำหนักของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีและข้าราชการบริพารว่า

...ตำหนักแต่ละหลังมีบรรยากาศแตกต่างกันไป บางตำหนักก็ขายขนมขายน้ำอบแป้งรำเครื่องหอม บางตำหนักก็เปิดเป็นห้างขายผ้า ขายแพรและเครื่องใช้ต่างๆ ตลอดจนเครื่องเพชร บางตำหนักที่เป็นชาวเมืองเพชรก็พูดสำเนียงเป็นชาวเมืองเพชร ไปทั้งตำหนัก ที่มาจากปักษ์ใต้ก็พูดภาษาปักษ์ใต้ ...ตำหนักเจ้าดารารัศมี นับว่าแปลกกว่าที่อื่นทั้งสิ้น เพราะข้าหลวงนุ่งซิ่นไว้ผมมวย แต่งกายอย่างชาวเมืองเชียงใหม่ พูดภาษาเมืองเหนือกันทั้งตำหนักและเป็นทีเดียวที่มีเมียงแจกกันกินเป็นประจำ... (คึกฤทธิ์ ปราโมท, 2537)

โบเมียงที่กล่าวถึงนั้นเป็นโบชาหมักที่นิยมใช้หอมหรือเคี้ยวหลังการรับประทานอาหารและยามว่าง (คณะทายาทสกุล ณ เชียงใหม่, 2535) ซึ่งการอมเมียงนี้เป็นความแตกต่างทางวัฒนธรรมเมืองเหนือและกรุงเทพฯ ดังนั้นจึงถูกมองว่าเป็นของแปลก ทั้งนี้ยังมีการนุ่งซิ่นเกล้ามวยเพราะไว้ผมยาวมากต่างจากผู้หญิงในกรุงเทพฯ ของกินของขบเคี้ยวต่างๆ ที่มาจากเมืองเหนือ เช่น แหนมเมียง แคบหมู น้ำพริกแดง ชั้นล่างของพระตำหนักจะมีตู้ขายเป็นร้านชำ ขายหมากพลู สีสี่เสียด ปูนผลไม้ (วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่, 2541)

อีกประการหนึ่งที่ทำให้เหล่าข้าราชการบริพารในราชสำนักสยามจับตามองความแปลกของตำหนักแห่งนี้แล้วยังมีหลักฐานว่า เคยมีการก่อกวนแก่งจากบุคคลในราชสำนักสยามด้วย เช่น พุดคำ ว่าลาว หรือขันทองสร่งน้ำของเจ้าจอมดารารัศมี (พระยศในขณะนั้น) นั้นมีกระดาดเขียนตัวอักษรเลขยันต์คล้ายคาถาวางอยู่ น้ำในห้อยสร่งก็ถูกโรยด้วยหมามูย บางทีก็มีเงินพระราชทานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาวางอยู่ตามทวารห้องบรรทม เพื่อหาเรื่องราวคนในพระตำหนักของพระองค์เป็นผู้ขโมยมา ทำให้บรรดาผู้ติดตามต้องคอยระแวดระวังกันทุกฝีก้าว (แสงดาว ณ เชียงใหม่, 2517) สิ่งเหล่านี้ทำให้רבกวนจิตใจของเจ้าจอมมารดาดารารัศมีแต่กระนั้นก็ทรงมีความอดทนอดกลั้นจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบจึงทำการตักเตือนบรรดาเจ้าจอมหม่อมมาดพระสนมกำนัลให้ยุติการก่อกวน

ทำพิธีต่างๆที่กระทบกระเทือนพระมหากษัตริย์เจ้าจอมดาราศรีมิโดยเด็ดขาดเพราะผลที่กระทำลงไปนั้นอาจจะกระทบถึงความมั่นคงของบ้านเมืองได้ เนื่องจากเจ้าจอมดาราศรีมินั้นถือว่าเป็นเจ้าหญิงแห่งเมืองเชียงใหม่ ไม่ใช่สามัญชนทั่วไป ทั้งยังมีพระบิดาเป็นเจ้าเมืองประเทศราชซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างประเทศทั้งสยามและเชียงใหม่นั้นล้วนแต่เกี่ยวข้องกับอังกฤษอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดังนั้นการกระทำดังกล่าวที่ทำให้เจ้าจอมดาราศรีมิไม่ทรงพอพระทัยจึงทรงสั่งให้เลิกเสีย

แม้จะอยู่ต่างเมือง เจ้าจอมดาราศรีมิหรือพระราชชายาเจ้าดารารัศมีและข้าราชการบริพารซึ่งมาจากเมืองเชียงใหม่มิได้ทอดทิ้งเอกลักษณ์ชาวล้านนาตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ ดังนั้นความแตกต่างเช่นนี้เองทำให้ตกเป็นเป้าสายตาของและเป็นที่วิพากษ์วิจารณ์จากผู้คนหมู่มากในพระบรมมหาราชวัง เนื่องจากประเพณีภาคกลางนั้นแตกต่างกับภาคเหนือโดยสิ้นเชิง ทั้งสำเนียงการพูด การรับประทานอาหารและการแต่งตัวแบบนุ่งซิ่น โดยทางกรุงเทพฯจะมีการนุ่งโจงกระเบนและห่มผ้าสไบเฉียงอย่างมีระเบียบแบบแผนว่า

วันจันทร์นุ่งเหลืองอ่อนห่มน้ำเงินอ่อน หรือห่มบานเย็น แต่ถ้าวันจันทร์จะนุ่งน้ำเงินนกกพิราบ(สีน้ำเงินเหลือง)ต้องห่มจำปาแดง(สีดอกจำปาแก่)

วันอังคารนุ่งสีปูนหรือม่วงเมื่อดมะปรางแล้วห่ม โศกหรือถ้านุ่ง โศกหรือเขียวอ่อน ต้องห่มม่วงอ่อน

วันพุธนุ่งสีถั่วก็ได้ สีเหล็กก็ได้แล้วห่มจำปา

วันพฤหัสบดีนุ่งสีเขียวใบไม้ห่มแดงเลือดนก หรือนุ่งแสดห่มเขียวอ่อน

วันศุกร์นุ่งน้ำเงินแก่ห่มเหลือง

วันเสาร์นุ่งเมื่อดมะปรางห่ม โศกหรือนุ่งผ้าลายพื้นม่วงก็ห่ม โศกเหมือนกัน

เวลาไว้ทุกข์ก็นุ่งผ้าลายพื้นม่วงเหมือนกัน แต่ต้องห่มสีนวล

วันอาทิตย์จะแต่งเหมือนวันพฤหัสบดีก็ได้ คือนุ่งเขียวห่มแดง หรือนุ่งผ้าลายสีลิ้นจี่หรือสีเลือดหมูแล้วห่ม โศก (ลิกฤทธิ์ ปราโมท, 2537)

สำหรับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีนอกจากเรื่องเครื่องแต่งกายและทรงผม การใช้สำเนียง และการกินเมี่ยงอันเป็นลักษณะเฉพาะของล้านนาแล้ว พระองค์ทรงเรียนรู้ที่จะไม่ปฏิเสธสิ่งที่ราชสำนักสยามเป็นอยู่ ทรงมีความพยายามปรับตัวให้เข้ากับราชสำนักสยามอย่างเห็นได้ชัด เนื่องจากทรงหัดเล่นดนตรีภาคกลางและทรงสนับสนุนให้พระญาติและข้าหลวงจากล้านนาหัดเล่นดนตรีไทยและดนตรีสากล ทรงทำเป็นกิจวัตรประจำขณะที่ทรงประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ดังปรากฏในข้อเขียนของนายแพทย์พูนพิศ อมาตยกุล ว่าพระญาติและข้าหลวงของท่าน

. . .เมื่ออยู่ว่างก็ต้องเรียนหนังสือไทย เรียนวิชาการบ้านการเรือนและดนตรี มีหลักฐานว่าพระราชชายาฯและพระประยูรญาติทรงเรียนดนตรีไทยภาคกลาง โดยให้ครูช้อย สุนทรวาทีนเข้าไปสอนถึงที่ตำหนักใหญ่. . .

. . .หลวงบรรเลงเลิศเลอ ได้มาเป็นศิษย์ครูช้อย เล่าว่า ได้ทำหน้าที่ลุงครูช้อยไปส่งที่ประตูวังหลวง เพื่อให้ครูเข้าไปสอนที่ตำหนักเจ้าลาว ครูช้อยเริ่มไปสอนอย่างรวดเร็วที่สุดเมื่อประมาณปีพ.ศ. 2433 และสอนตั้งแต่พระราชชายาฯจนถึงข้าหลวง. . .

มิใช่แค่ทรงเรียนดนตรีไทยเพื่อความเพลิดเพลินเท่านั้น พระองค์ทรงตั้งใจอย่างจริงจังจนตั้งวงเครื่องสายได้ในเวลาต่อมา ดังที่ นายแพทย์พูนพิศ อมาตยกุล กล่าวว่า

เจ้าจอมมารดาเหม(มารดาของนายแพทย์พูนพิศ)เป็นเพื่อนสนิท ขึ้นไปเล่นไพบนตำหนักพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเสมอ บางทีท่านก็ตามขึ้นไปและเสวยของว่างด้วยบ่อยๆ ที่บนตำหนักพระราชชายานั้น มีเครื่องดนตรีมากมาย ทั้งจะเข้ ซอ ขลุ่ย กลอง โทนรำมะนา ไปจนถึงเปียโนและแมนโดลินก็มีเล่น ตำหนักนี้ที่ไม่เล่นปี่พาทย์ เพราะเป็นเครื่องดนตรีหนักสำหรับผู้ชาย มีวงเครื่องสายไทยและเครื่องสายผสม ข้าหลวงและพระญาติหัดกันคึกคัก พระราชชายาฯนั้นทรงขับร้องเพลงไทยภาคกลางได้มาก และไม่ทรงอายเวลาที่ทรงพระสำราญในการขับร้อง

สิ่งหนึ่งที่เสด็จทรงเล่าคือ พระราชชายาฯทรงสอนพระญาติของท่านด้วยพระองค์เอง ... พระราชชายาฯทรงดนตรีได้หลายอย่าง ทั้งซอด้วง ซออู้และจะเข้ แต่ที่ทรงคล่องมากคือจะเข้. . .(พูนพิศ อมาตยกุล, 2530)

หม่อมราชวงศ์รมณีนัยมิตร แก้วกิริยา ทรงบรรยายไว้ในหนังสือ คารารัศมี สายใยรักสองแผ่นดินว่า “...จะเห็นที่ทรงใช้ประจําที่ประทานชื่อว่า อุณากรรณ นอกจากนี้พระตำหนักนี้ยังเป็นพระตำหนักแห่งแรกที่ใช้เครื่องดนตรีฝรั่งบรรเลงเพลงไทย มีซอฝรั่ง ออร์แกนลม และเปียโน...” (รมณีนัยมิตร นิตกรชัย, 2542)

ไม่เพียงแต่จะทรงสนพระทัยในเรื่องดนตรีเท่านั้น ยังทรงมีพระอัจฉริยภาพทางด้านนาฏศิลป์ ทรงโปรดให้บรรดาพระญาติและพระพี่เลี้ยง ข้าหลวง ที่ตามเสด็จลงมาจกเชียงใหม่ ได้ฝึกซ้อมศิลปะดั้งเดิมของล้านนา เรียนรู้วิธีการขับร้องและนาฏศิลป์ของภาคกลาง จะเห็นได้จากผลงานของพระองค์เมื่อเสด็จกลับเชียงใหม่แล้ว ซึ่งจะกล่าวในบทต่อไป ส่วนในเรื่องการถ่ายรูปซึ่งเป็นเสมือนของเล่นใหม่ซึ่งเพิ่งเข้ามาจากต่างประเทศ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การถ่ายรูปได้เริ่มแพร่หลายในพระบรมมหาราชวังก่อน เพราะเป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ในยุคนั้นให้ความสนใจ หนึ่งในพระญาติของพระราชชายาคือเจ้าเทพกัญญา ณ เชียงใหม่ได้ชื่อว่าเป็นช่างภาพอาชีพผู้หญิงคนแรกของประเทศไทย (คณะทายาทสกุล ณ เชียงใหม่, 2539)

...สมัยนั้นการถ่ายรูปในวังหลวง โดยเฉพาะการฉายพระรูปเจ้านายฝ่ายในในงานพระราชพิธีต่าง ๆ นั้น ผู้ชายไม่มีโอกาสเข้าไปถ่ายรูปได้ เจ้าเทพกัญญาจึงเป็นช่างภาพหญิงประจำในราชสำนัก รับงานถ่ายรูปเพียงผู้เดียวในวังขณะนั้น...ท่านจึงเป็นที่รู้จักมักคุ้นของพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการโดยทั่วไปในยุคนั้น มีงานอัดล้างขยายรูปทำอยู่ทุกวันไม่ขาดมือ. . . (พูนพิศ อมาตยกุล, 2530)

นอกจากนี้ภายในตำหนักของเจ้าจอมคารารัศมียังมีบรรดาพระญาติที่ตามเสด็จลงมาจกเชียงใหม่ด้วย พิเศษฐ ดันดินามชัย ได้รวบรวมบทสัมภาษณ์จากบรรดาทายาทสกุล ณ เชียงใหม่ไว้ในบทความ พระพี่เลี้ยง นางใน ข้าหลวง ในพระราชชายาเจ้าคารารัศมี จึงขอยกตัวอย่างดังนี้

พระพี่เลี้ยงของพระราชชายาเจ้าคารารัศมีที่ตามเสด็จลงมา มี 3 พระองค์ด้วยกันคือ

1. เจ้าทิพเนตร
2. เจ้าทิพโสตา
3. เจ้าบัวผัน

แต่ละท่านล้วนมีเชื้อสกุล ณ เชียงใหม่ทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังมีพระญาติและพระสหาย เช่น เจ้าหีบวรรรณ เจ้าบัวชุม เจ้าทิพวรรณ เจ้าคำเที่ยง เจ้าฟองแก้ว เจ้าเครือแก้ว เจ้าจรัส เจ้าชายคำ เจ้าหิงคำ สกุล ณ เชียงใหม่ เจ้าปทุมมา ณ ลำพูน เจ้าวงแก้ว สิโรตธ เจ้าบัวระมวล สิโรตธ และอีกหลายพระองค์ ล้วนแล้วแต่เป็นผู้ที่อยู่เคียงข้าง แต่ละพระองค์ล้วนได้รับพระกรุณาถ่ายทอดความรู้แขนงต่างๆไว้ในพระบรมมหาราชวัง

ในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวังจึงเป็นแหล่งรวมวิชาของสตรีสมัยก่อน ดังจะเห็นได้จากเจ้าจอมมารดาการารัศมีทรงรับความรู้จากบรรดาพระราชวงศ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะเห็นในบทความ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีกับการศึกษาของกุลสตรีสถานไมตรีเชื่อมสองวัฒนธรรม หนังสือ ดารารัศมี สายใยรักสองแผ่นดิน ว่า

...ขณะที่พระราชชายาประทับอยู่ภายในราชสำนักนั้น ทรงมีความสัมพันธ์สนิทสนมกับพระวิมาดาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระสุทธาสินีนาฏฯเป็นอย่างยิ่ง...เหตุผลที่พระราชชายาทรงส่งพระญาติมาเป็นข้าหลวงในตำหนักพระวิมาดาเธอฯจำนวนหลายท่านด้วยกันนั้น สันนิษฐานว่า เนื่องจากในขณะนั้น ตำหนักพระวิมาดาเธอฯขึ้นชื่อในเรื่องอาหารคาว หวาน และงานช่างฝีมือที่งดงามเป็นอย่างยิ่ง พระราชชายาฯ อาจมีพระประสงค์ที่จะให้ข้าหลวงเหล่านั้น ได้เรียนรู้ฝึกหัดวิชากุลสตรีทั้งหลายที่ปวงจากสถาบันที่ถือว่าสุดยอดแห่งราชสำนักสยามฝ่ายใน เพื่อที่จะกลับมาถ่ายทอดฝึกสอนให้กุลสตรีในนครเชียงใหม่ได้เรียนรู้ศิลปวิทยาการของวังหลวงเช่นที่พระองค์ได้ทรงกระทำ ณ พระตำหนักดารารัศมี...

...เมื่อข้าหลวงถวายตัวแล้ว หากเป็นรุ่นโตก็จะรับมอบหมายหน้าที่รับผิดชอบต่างกัน ทั้งงานดอกไม้สด ปักพุ่มดอกไม้สำหรับบูชาพระ งานมาลัย งานดอกไม้แห้ง ประดิษฐ์พุ่มเงิน พุ่มทองด้วยผ้าคาดเงิน ผ้าคาดทอง งานอาหาร งานแกะสลักผัก ผลไม้ ซึ่งเป็นงานภายในพระตำหนัก และยังมีงานจากนอกวังด้วย จะมีการขอดอกไม้สำหรับงานต่างๆ เช่น การขอประทานพวงมาลัยสำหรับเป็นของขวัญงานแต่งงาน การขอประทานหรือดอกไม้สดสำหรับตกแต่งในงานพระศพของเจ้านายต่างๆ เป็นต้น...

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงให้การประสูติพระธิดา

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีเมื่อครั้งทรงพระยศเป็นเจ้าจอม ทรงใช้ชีวิตอยู่ในพระตำหนักฝ่ายในจนกระทั่งวันพุธ ขึ้น 8 ค่ำ เดือน 11 ปีฉลู ตรงกับวันที่ 2 ตุลาคม พ.ศ.2432 เจ้าจอมดารารัศมีทรงให้การประสูติพระราชธิดา ทรงให้พระนามว่า เสด็จเจ้าน้อย หรือพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพิลี แต่ไม่มีการบันทึกรายละเอียดเกี่ยวกับเหตุการณ์ตอนประสูติในจดหมายเหตุพระราชกิจราชวันในรัชกาลที่ 5 มีเพียงบันทึกเหตุการณ์ตอนขึ้นพระอู่และตั้งพระนามในเล่มปี พ.ศ.2432 หน้า 65-68 ดังต่อไปนี้

วันเสาร์ ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 1 ปีฉลู เอกศก จุลศักราช 1251 ตรงกับวันที่ 23 พฤศจิกายน พ.ศ. 2432

อนึ่งในวันเวลาวันนี้มีพระสงฆ์สวดพระพุทธรูป 10 รูป ที่ตำหนักพระเจ้าลูกเธอซึ่งประสูติ วันที่ 2 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก 108 แต่เจ้าดารารัศมี ในการขึ้นพระอู่

วันอาทิตย์ ขึ้น 2 ค่ำ เดือน 1 ปีฉลู เอกศก จุลศักราช 1251 ตรงกับวันที่ 24 พฤศจิกายน พ.ศ. 2432

เวลาเช้าเสด็จพระที่ตำหนักพระเจ้าลูกเธอที่ประสูติแต่เจ้าดารารัศมี เวลา 2 ทุ่มเศษ พระบรมวงษานุวงศ์แลข้าราชการผู้ใหญ่เข้าไปที่ตำหนักในการสมโภช พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงสมโภชเป็นอย่างไรโดยตามธรรมเนียม แล้วจึงสมโภชอย่างลาว มีบายศรีอย่างเมืองเชียงใหม่สำหรับหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมจัดบายศรีโต๊ะเงิน เงินอย่างลาวพุงขาวเดิมขึ้นอีกสำหรับหนึ่ง อีกสำหรับหนึ่งทอง ซึ่งเป็นของพระญาติ พระวงษถวายสมโภชนั้น ก็จัดวางไว้ตามธรรมเนียมแต่ก่อน ของพระราชทานสมโภชสำหรับลงพระอู่ ทองคำหนัก 5 ตำลึง เงินราง 6 แท่ง เงินวางข้างพระอู่ 10 ชั่ง ชันลงยาสำหรับหนึ่ง กาทองคำอีกกาหนึ่ง แต่เงิน 100 ชั่งนั้น เคยงดไว้พระราชทานวันอื่น ครั้งนี้ทรงพระราชดำริว่าพระญาติพระวงษของพระเจ้าลูกเธอมาพริกพร้อมเป็นการครึกครื้น จึงโปรดพระราชทานเดิมขึ้นอีก 100 ชั่งเป็น 200 ชั่ง ได้โปรดให้ทำซื้อเงิน ซื้อทอง ซื้อนากอย่างลาว พระราชทานผูกพระหัตถ์ข้างละ 3 ข้อ พระบาทข้างละ 3 พระบรมวงษานุวงศ์ฝ่ายนำฝ่ายในทรงผูกพระหัตถ์สมโภชเหมือนอย่างเจ้านายเมืองเชียงใหม่ แล้วเจ้าดารารัศมีก็ผูกข้อพระหัตถ์ทำขวัญตามธรรมเนียมข้างฝ่ายเหนือ แล้วพระราชทานนามว่า พระเจ้าลูกเธอ

พระองค์เจ้าวิมลนาคนพิลี แปลว่า ผู้ประเสริฐไม่มีมลทินของเมืองเชียงใหม่ เวลายามเสก
เสร็จการสมโภช วันนี้อยู่ประชุม

การประสูติพระราชธิดาครั้งนี้ มีผลให้เจ้าจอมดาราจารย์ได้รับพระเกียรติยศสูงขึ้นด้วย จาก
เจ้าจอมดาราจารย์เป็นเจ้าจอมมารดาจารย์อีกทั้งยังมีการจัดงานพระราชพิธีสมโภชเดือน ทรง
ได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี โปรดฯ ให้จัดแสดงละครเรื่องขุนช้าง
ขุนแผนอีกด้วย (แสงดาว ณ เชียงใหม่, 2517)

พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพิลีทรงสิ้นพระชนม์

แต่กระนั้น พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพิลีทรงมีพระชนมายุได้เพียง 3
พรรษา ก็สิ้นพระชนม์ ในวันที่ 21 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2435 ขณะที่เจ้าจอมมารดาจารย์ทรงมีพระ
ชนมายุเพียง 18 พรรษาเท่านั้น จึงนับเป็นพระราชธิดาพระองค์เดียวของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าจอมมารดาจารย์และตามลำดับแล้วทรงเป็นพระราชธิดา
พระองค์ที่ 61 เหตุการณ์ตอนพระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพิลีสิ้นพระชนม์ ปรากฏอยู่ในหนังสือพระ
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 แผ่นที่ 48 วันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 111 หน้า 425 ดังต่อไปนี้

เป็นที่น่าฉงนใจในการที่พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวิมลนาคนพิลีสิ้นพระชนม์ลง โดย
พระโรคอันไม่หวังใจว่าจะทำให้หทัยของพระองค์ถึงแก่ความทำลายได้โดยฉับไว เพราะ
ฉนั้นจึงเป็นเหตุให้พระบรมวงษานุวงศ์ทรงพระอาลัยโดยมาก พระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้
ได้ประสูติเมื่อวันพุธ ขึ้น 4 ค่ำ เดือน 4 ปีฉลู เอกศก ศักราช 1251 ตรงกับวันที่ 2 ตุลาคม
รัตนโกสินทร์ศก 108 พระราชทานพระนามว่าพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวิมลนาคนพิลี
ประสูติลงในวันที่ 21 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร์ศก 111 เวลาเย็นมีพระอาการพระองค์ร้อน
เล็กน้อย แลพระอาเจียน พระสุขมาลบริหารว่าเป็นพระโรคเพื่อพระวาโยเป็นพิษได้
ประกอบพระโอสถถวาย ครั้นเวลา 2 ทุ่มเศษบันทมหลับไป จนเวลา 5 ทุ่มเศษพระอาการ
หนัก ให้กระตุกและหายพระไทยเหนียวหอบไม่สะดวก หมอประกอบพระโอสถแก้ ก็ไม่
สามารถที่จะทำพระโรคซึ่งเป็อยู่ให้นั้นให้หายฤทุกฤกลงไปได้ หมอรัชได้ตรวจพระอาการ
ว่าเป็นพระโรคลมจับหทัย ยังหาทันที่จะประกอบพระโอสถถวายไม่ พอเวลา 5 ทุ่มเศษ
พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าวิมลนาคนพิลีสิ้นพระชนม์ คำนวณพระชนม์พรรษาตามสุริยคติ
กาล ได้ 3 ปี 4 เดือน กับ 19 วัน ฤนับเรียงวันได้ 1238 วัน

ครั้งรุ่งขึ้น วันที่ 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 111 เวลาบ่าย 5 โมง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานน้ำให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จไปทรงพระศพพระเจ้าลูกเธอที่สิ้นพระชนม์ ณ พระตำหนักข้างใน พร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงศ์ ได้ทรงพระศพเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานจึงทรงเครื่องพระศพตามขัตติยราชประเพณี แล้วเชิญพระศพลงพระลงในตั่งเหนือเสลี่ยงหิ้ว พร้อมด้วยกระบวนเครื่องสูงกลองชนะแตรสังข์จำปี จำกลอง แห่ออกทางประตูพรหมศรีสวัสดิ์ เชิญพระศพขึ้นหอธรรมสังเวช ประกอบพระโกศกุดั่นน้อยประดิษฐานเหนือแว่นฟ้า 2 ชั้น มีเครื่องสูงแวดล้อม แล้วสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์ 30 ไตรกับผ้าขาว 60 พับ

ต่อไปจะได้มีพระสงฆ์สวดอภิธรรม แลประโคมกลองชนะแตรสังข์จำปีจำกลองประจำพระศพ ตามพระเกียรติยศ

การสิ้นพระชนม์ของพระราชธิดาในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสว่า

...พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพิไล ลูกสาวของฉันทเจ้าเสียใจมากที่ฉันทไม่ได้สถาปนาให้เขาเป็นเจ้าฟ้ามาแต่กำเนิด ให้สมเด็จพระเกียรติของเขาๆจึงต้องจากฉันทไป...ฉันทเสียใจเหลือเกินเป็นการสูญเสียครั้งใหญ่ยิ่ง และเพิ่มความสงสารเป็นสองเท่าพันทวีคูณ สงสารเจ้าน้อยที่ต้องจากบ้านเมืองมา ต้องจากเจ้าพ่อเจ้าแม่ของตัวมารับใช้ฉันทและปรนนิบัติความสุขให้ฉันท...ประสูติลูกให้ฉันท...แล้วลูกก็จากไป ฉันทเสียใจมากเจ้าน้อย... (ปราณี ศศิธร ณ พัทลุง, 2538)

คำว่าเจ้าน้อย คือคำที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ตรัสเรียกเจ้าจอมมารดาธารารัตมย์นั่นเอง และหม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมย์ ดิศกุล ได้กล่าวถึงความทรงจำที่พระบิดาคือสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตรัสให้ได้ยินโดยพระองค์เอง จึงทรงนิพนธ์ไว้ว่า “...พระบาทสมเด็จพระชนกาธิราช มีพระราชดำรัสแก่สมเด็จพระยาดำรงฯว่า ‘ที่ลูกคนนี้ตายฉันทคิดเอง เพราะไม่ได้ตั้งให้เป็นเจ้าฟ้า ซึ่งลูกเขาควรเป็น’...” (พูนพิสมย์ ดิศกุล, 2529)

กรณีพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพิไลนั้น ตามฐานันดรศักดิ์แล้วจะได้สถาปนาพระเกียรติยศเป็นถึงเจ้าฟ้าหญิง ทั้งนี้เป็นเพราะว่า พระมารดาทรงอยู่ในฐานะเป็นพระธิดาของเจ้าอินทวิชยานนท์หรือเจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 7 เจ้าประเทศราชของสยาม โดยที่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงสถาปนาพระองค์เจ้าหญิงพิกุลทอง พระ

ราชธิดาพระองค์ใหญ่และพระองค์แรกของพระอนุชาหรือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทกับ เจ้าหญิงศรีอินทรา (เจ้าครอกศรีอินทรา) ให้ฐานันดรศักดิ์เป็นเจ้าฟ้าหญิงพิภพทองเพียงพระองค์เดียว เท่านั้น ในจำนวนพระเจ้าลูกเธอ ที่นอกนั้นทรงให้พระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าหญิงและพระองค์ เจ้าชายแทบทั้งสิ้น

เจ้าหญิงศรีอินทราทรงเป็นพระธิดาของเจ้าฟ้าชายแก้วเจ้าประเทศราชผู้ครองนครลำปาง และทรงเป็นพระภคินีเธอของเจ้ากาวิละ เจ้าหลวงเชียงใหม่พระองค์แรกนั่นเอง และอีกกรณีหนึ่งใน รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเช่นเดียวกัน พระเจ้าลูกเธอพระองค์ เจ้าหญิงจันทบุรี พระราชธิดาซึ่งประสูติจากเจ้าจอมมารดาเจ้าหญิงทองสุข พระธิดาในพระเจ้าอิน ทวงศ์ เจ้าผู้ครองเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นเจ้าประเทศราช ดังนั้นพระองค์เจ้าหญิงจันทบุรีจึงทรงเป็น พระนัดดาของพระเจ้าอินทวงศ์แห่งเมืองเวียงจันทน์ ทั้งนี้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิธีโสกันต์ให้ พระองค์เจ้าหญิงจันทบุรีเมื่อทรงมีพระชนมายุ 11 พรรษา พร้อมทั้งทรงสถาปนาเลื่อนพระยศเป็น เจ้าฟ้าหญิงกุณฑลทิพย์วดี (ปราณี ศศิธร ณ พัทลุง, 2538)

เหตุการณ์ดังกล่าวสร้างความเศร้าโศกมาให้แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและ เจ้าจอมมารดาดารารัศมี รวมไปถึงเหล่าพระญาติ บุคคลใกล้ชิดของทั้งสองพระองค์ ในเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักพระราชหฤทัยอยู่ตลอดเวลาว่า เจ้าจอม มารดาดารารัศมีไม่ใช่บุคคลธรรมดาสามัญอย่างเช่นเจ้าจอมคนอื่นๆ หากแต่เป็นพระธิดาของเจ้า เมืองประเทศราชล้านนา ซึ่งก็ทรงถือว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดินเช่นกัน เพราะตามกฎหมายเทียรบาลนั้น พระราชโอรสและพระราชธิดาซึ่งจะทรงได้รับพระมหากรุณาฯ โปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นเจ้าชั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้าเมื่อแรกประสูตินั้น จะต้องเป็นพระราชโอรสหรือพระราชธิดาที่พระมารดาทรงเป็นเจ้า และทรงเป็นพระมเหสีในตำแหน่งสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระมหาราชเทวี สมเด็จพระอัครราชเทวีและพระอรรคราชยาเธอ (นงเยาว์ กาญจนจารี, 2533)

หลังจากการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าวิมลนาคนพิสี เป็นเรื่องรู้ไปถึงพระ เจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าหลวงเชียงใหม่ พระบิดาของเจ้าจอมมารดาดารารัศมีในขณะนั้น พระเจ้าอิน ทวิชยานนท์จึงได้มีสุภอักษรที่ทรงเขียนด้วยลายมือของพระองค์เอง แสดงความรู้สึกของพระบิดาที่ มีความเห็นใจในความเศร้าโศกครั้งนี้ของพระธิดา ซึ่งปราณีได้คัดลอกมาจากข้อความในจดหมาย เอกสารฉบับจริงนำไปเก็บรักษาไว้ในที่เก็บพระอัฐิของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่คูบบรรจุพระอัฐิ ของเจ้านายฝ่ายเหนือซึ่งอยู่ในบริเวณวัดสวนดอกในปัจจุบัน (ปราณี ศศิธร ณ พัทลุง, 2538)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวิมลนาคนพิลี ณ พระเมรุสุสานวัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันอาทิตย์ที่ 7 เมษายน พ.ศ.2438 ปราบภูรายนละเอียดในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่ม 12 แผ่นที่ 2 วันที่ 14 เมษายน ร.ศ. 114 โดยย่อดังนี้

การพระเมรุพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวิมลนาคนพิลี

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวิมลนาคนพิลี ที่พระเมรุสุสานวัดเทพศิรินทราวาส โดยการตั้งปวงดั่งมีในงานพระเมรุพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอิศริยาภรณ์ แลพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าลาวาดรวงค์ ในมีนาคม ร.ศ.113 นั้นแทบทุกสิ่งทุกอย่าง จะได้พรรณาแต่สิ่งทีควรนำมากล่าวดังต่อไปนี้

การพระศพ

เวลา 2 ยามเศษวันนี้ (5 เมษายน พ.ศ. 2438) เจ้าพนักงานได้เปลื้องพระโกศภายนอก เชิญพระลงในทรงพระศพ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวิมลนาคนพิลี แต่หอธรรมสังเวชเสด็จหิ้ว ออกประตูศรีสุนทร ประตูเทวภิรมย์ ประดิษฐานเหนือราชรถที่ภายนอกกำแพง พระนคร ประกอบพระโกศทองเล็กแล้วเสร็จ รุ่งขึ้นวันที่ 6 เวลาเช้า 2 โมงเศษ ได้เดินกระบวนแห่พระศพเข้าประตูท่าพระ ไปสู่โรงเลี้ยงเด็ก โดยวิถีก่อนนั้น แห่เข้าไปสู่สันตาคารด้านตะวันออก เมื่อถึงแล้ว เจ้าพนักงานเปลื้องพระโกศประกอบนอกออก เชิญพระลงในขึ้นเสด็จหิ้ว ไปประดิษฐานเหนือชั้นแว่นฟ้า 3 ชั้น อันตั้งอยู่บนชั้นคูลาแลฐานเขียงนั้น ประดับด้วยเฟื้องแลพุ่ม แวดล้อมด้วยเครื่องสูง ตามพระเกียรติยศ

วันที่ 7 เวลาบ่าย ได้ตั้งกระบวนแห่พระศพพระเจ้าลูกเธอ แต่สันตาคารไปสู่พระเมรุ...เวลา 5 โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนรถ ไปประทับที่พลับพลาอิศริยาภรณ์ เสด็จสู่พระเมรุ ทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์ 8 รูป มีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเปนประธาน สดับปกรณ์แล้วพระราชทานเพลิง พระบรมวงษานวงษ์แลข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในได้ประทานเพลิงแลถวายพระเพลิงต่อไป พระราชทานเพลิงแล้ว เสด็จออกประทับพลับพลาอิศริยาภรณ์ ทรงโปรยแล้วทรงดอกไม้เพลิง เวลา 2 ทุ่มเศษ เสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง

ซึ่งในกรณีของพระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพิลีลีนพระชนม์มมีผลทำให้ความสุขทางกายและทางใจของพระมารดาหรือเจ้าจอมมารดาจารย์ศรีมีทรหายไปด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เสียดนตรีไทยที่พระองค์ทรงหัดให้กับบรรดาพระญาติ บุตรหลานเจ้านาย ก็เสียบหายไปประยะหนึ่งด้วยเช่นกัน และในการสูญเสียพระราชธิดาในครั้งนี้เจ้าจอมมารดาจารย์ศรีมีทรเสียพระทัยมาก ถึงกับทรงสั่งให้เก็บพระฉายในแบบต่างๆของพระราชธิดาไปทำลายให้หมดแต่ยังมีเหลืออยู่เพียงใบเดียวในปัจจุบัน ซึ่งเป็นภาพที่หม่อมคำแมแมแม่พิหรือนางสาวคำมา อดีตข้าหลวงผู้รับใช้ได้นำไปเก็บซ่อนไว้ ซึ่งนางสาวคำมา ต่อมาได้สมรสกับนายห้างแมคฟี ผู้จัดการบริษัทยอร์เนียว ได้ทำรูปขยายใหญ่ให้เจ้าอินทนนท์ ณ เชียงใหม่ พระโอรสเจ้าแก้ววรวงศ์ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 9 ได้เก็บไว้ (ปราณี ศศิธร ณ พัทลุง, ม.ป.ป.)

ในปี พ.ศ. 2436 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สร้างเครื่องอิสริยาภรณ์ตราปฐมจุลจอมเกล้าสำหรับพระราชทานให้แก่เจ้านายฝ่ายใน แทนการพระราชทานหีบหมาก กล่องหมาก ซึ่งแต่ก่อนเคยพระราชทานเป็นเครื่องยศ ในครั้งนี้เจ้าจอมมารดาจารย์ศรีมีได้ทรงรับพระราชทานเป็นรุ่นแรกพร้อมกับพระภรรยาเจ้า ซึ่งก็คือตำแหน่งสมเด็จพระอัครมเหสี พระมเหสี พระราชเทวี และพระอรรคชายา พร้อมกับพระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายในและอีกผู้หนึ่งซึ่งไม่ใช่พระภรรยาเจ้าคือ เจ้าคุณประยูรวงศ์หรือเจ้าจอมมารดาแพ รวมทั้งสิ้นมีผู้ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตราปฐมจุลจอมเกล้าในครั้งแรกนี้มีเพียง 15 พระองค์โดยพระราชทานในห้องพระโรงพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2436 (วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่, 2541)

ในปี พ.ศ. 2440 พระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าหลวงเชียงใหม่ถึงแก่พิราลัย พร้อมกันนั้นมีปัญหาเรื่องการเมืองของเมืองเชียงใหม่และกรุงเทพฯ ทำให้เจ้าจอมมารดาจารย์ศรีมีไม่สามารถเสด็จกลับเชียงใหม่ได้ ทั้งนี้อาจมีปัญหามองการเมืองระหว่างอังกฤษและกรุงเทพฯ ซึ่งมีการเซ็นสนธิสัญญากันในปี พ.ศ. 2440 พอดีเป็นประเด็นทางความสัมพันธ์ดังกล่าวทำให้อาจพอจะเป็นเหตุให้ไม่ไว้วางใจในการที่จะอนุญาตเจ้าจอมมารดาจารย์ศรีมีกลับเชียงใหม่ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว

สนธิสัญญาระหว่างอังกฤษกับรัฐสยามในปี พ.ศ. 2440 อันมีเหตุการณ์ทางการเมืองคุกรุ่นมาตั้งแต่วิกฤตการณ์ปากน้ำ พ.ศ. 2436 (ร.ศ. 112) จากฝรั่งเศสยกกองเรือมาปิดปากอ่าวไทยและทางอังกฤษแนะนำว่าควรปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสทำให้รัฐบาลสยามเห็นว่าเป็นความไม่มั่นคงทางการเมืองโดยเฉพาะความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตกอย่างอังกฤษและฝรั่งเศสในเวลานี้

ในวันที่ 15 มกราคม พ.ศ.2439 อังกฤษและฝรั่งเศสได้ลงนามในปฏิญญาระหว่างกัน (Anglo-French Declaration) ในการลงนามระหว่างกันครั้งนี้นอกจากจะส่งผลให้เมืองสิงห์ (ดูในภาคผนวก ค) เป็นของฝรั่งเศสแล้วยังสามารถกานอำนาจของเยอรมนีที่เข้ามามีส่วนร่วมในธุรกิจคินุก และทรัพยากรอื่นๆในบริเวณภาคใต้ของประเทศไทยด้วย อันจะเป็นที่แทรกแซงผลประโยชน์ของอังกฤษ ในขณะที่รัฐสยามไม่ได้รู้เห็นด้วย ดังนั้นในปีถัดมาคือ พ.ศ.2440 สยามกับอังกฤษจึงได้ลงนามในอนุสัญญาฉบับกัน โดยมีเนื้อความสำคัญว่า รัฐบาลสยามจะไม่ยินยอมให้ประเทศใดก็ตามทำการซื้อ เเช่า หรือถือกรรมสิทธิ์ในดินแดนสยามตั้งแต่บริเวณใต้ตำบลบางสะพาน ประจวบคีรีขันธ์ลงไปโดยที่ไม่ได้รับความเห็นชอบจากรัฐบาลอังกฤษก่อน ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสด็จพระราชดำเนินประเทศต่างๆในแถบยุโรปและรัสเซีย เพื่อที่จะสร้างความสัมพันธ์ทางการทูต จะเห็นได้ว่า สถานการณ์ทางการเมืองเริ่มตึงเครียด ดังนั้นการที่อังกฤษบีบบังคับทางรัฐสยามมากและเรื่องเมืองสิงห์ซึ่งอยู่ในบริเวณการปกครองของหัวเมืองล้านนาจึงเป็นที่น่าสังเกตว่า เพราะเหตุนี้หรือไม่ที่ทำให้เจ้าจอมมารดาครุฑมีไม่ได้เดินทางมาร่วมงานพระศพพระบิดาของพระองค์ได้

และบางเอกสารระบุไว้ว่า เพราะเรื่องมะเมี้ยหรือว่าที่ภรรยาเจ้าน้อยสุขเกษม ซึ่งปราณีได้เขียนไว้ในเพ็ชรล้านนาเล่ม 2 ได้อ้างว่าเรื่องราวนี้มาจากคำบอกเล่าของท้าวบุญสูง ผู้เป็นทั้งคนสนิทและพระพี่เลี้ยงของเจ้าน้อยสุขเกษม บุตรชายของท้าวบุญสูงได้เป็นเพื่อนเรียนร่วมชั้นของผู้เขียนและผู้เขียน (ปราณี ศศิธร ณ พัทลุง) เองก็มีโอกาสได้พบกับท้าวบุญสูงในปี พ.ศ.2476 ซึ่งต่อจากนั้นเพียง 2 ปีก็ถึงแก่กรรม (ปราณี ศศิธร ณ พัทลุง, 2507) ปัญหาเรื่องการเมืองดังกล่าวได้โยงถึงเจ้าจอมมารดาเจ้าครุฑมีด้วยดังจะเห็นได้จากหนังสือเรื่องมะเมี้ยะ เขียนโดยจิริงจันทร์ ประทีปะเสน ซึ่งมีข้อความตอนหนึ่งว่า

...ในทัศนะของฝ่ายสยาม เจ้าราชวงศ์(เจ้าแก้วนรรัฐ)ทำไม่ถูกที่ส่งลูกชายคือ เจ้าน้อยสุขเกษมไปเรียนที่พม่าในปีพ.ศ. 2441 เพราะขณะนั้นสถานการณ์เริ่มคับขันแล้ว สยามกำลังจะยกเลิกฐานะเมืองขึ้นของล้านนาและรวมล้านนาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสยาม มีข่าวว่าเจ้านายล้านนาหลายคนไม่พอใจอำนาจท้องถิ่นที่ถูกสยามลดทอน เจ้าครุฑมีจึงไม่ได้รับอนุญาตให้ขึ้นมาเคารพศพและเผาศพพ่อในปีพ.ศ. 2440 และน่าเชื่อว่าเจ้าราชวงศ์ส่งเจ้าน้อยสุขเกษมไปเรียนหนังสือที่พม่าโดยมิได้แจ้งหรือขออนุมัติจากสยาม ในแง่นี้สยามย่อมไม่อาจวางใจเจ้าราชวงศ์ อาจมองได้ว่าเจ้าราชวงศ์คิดไม่ซื่อต่อสยามและหันไปฝากไฟพม่า... (จิริงจันทร์ ประทีปะเสน, 2547)

เหตุการณ์ในครั้งนี้ เจ้าวงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่ได้ให้ความเห็นว่า ในตระกูล ณ เชียงใหม่ยังยึดถือคำสอนของพระเจ้ากาวิละ พระเจ้าเชียงใหม่องค์ที่ 1 ที่ให้ไว้แก่ลูกหลานว่าจะจงรักภักดีต่อราชวงศ์จักรี (ดูในบทที่ 2) ดังนั้นจึงไม่มีทางเป็นไปได้ที่พลตรีเจ้าแก้วนวรัฐจะเอาใจออกห่างจากกรุงเทพฯ ส่วนเหตุผลในการส่งเจ้าน้อยสุขเกษมไปเรียนที่มะละแหม่งนั้นเป็นเพราะเห็นว่า การเดินทางสะดวกและใกล้กว่าที่จะเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ทั้งวิชาความรู้ก็มีมาตรฐานไม่ได้ต่างกันมากนัก

อย่างไรก็ตาม ทางเมืองเชียงใหม่ได้ให้เจ้าน้อยสุริยะ พระเชษฐาต่างพระมารดาเจ้าจอมมารดาธารารัศมี โอรสพระเจ้าอินทวิชยานนท์กับแม่เจ้ารินคำ ได้ขึ้นครองเมืองเชียงใหม่เป็นเจ้าหลวงองค์ที่ 8 นามว่า เจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์แต่กระนั้นก็เป็นเสมือนประมุขเมืองเชียงใหม่แต่ในนาม ไม่ได้มีพระอำนาจแต่อย่างใดเพราะถือว่าพระอำนาจเจ้าหลวงเมืองเชียงใหม่ได้สิ้นสุดเพียงแค่พระเจ้าอินทวิชยานนท์เท่านั้น เนื่องจากทางกรุงเทพฯ ได้ใช้นโยบายรวมหัวเมืองประเทศราชไว้เป็นอาณาจักรเดียวกันไปแล้ว

แม้ว่าด้วยเหตุอันใดก็ตาม เมื่อพระเจ้าอินทวิชยานนท์ถึงแก่พิราลัยแล้วเจ้าจอมมารดาเจ้าธารารัศมีไม่ได้ขึ้นเชียงใหม่ เจ้าจอมมารดาธารารัศมีก็ทรงอยู่ที่กรุงเทพฯ และยังทรงปฏิบัติตัวตามธรรมเนียมล้านนาตลอดเวลา

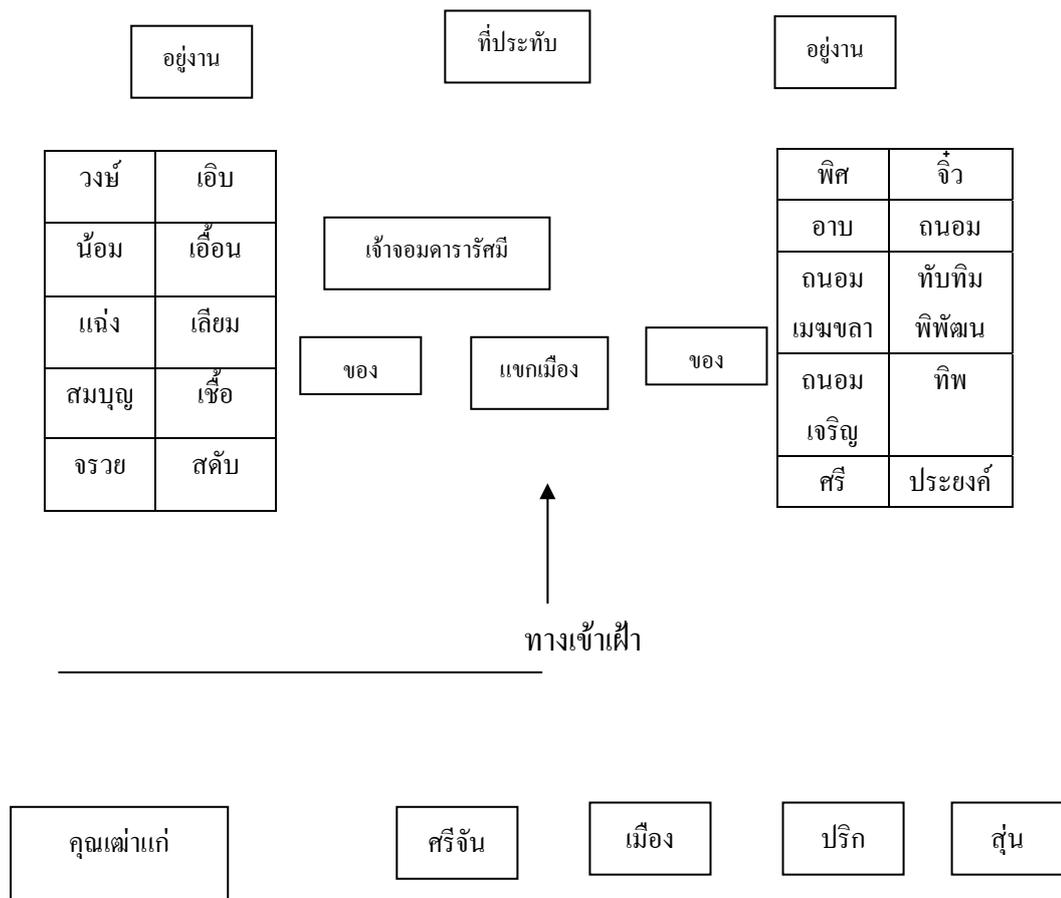
จะเห็นได้ว่าพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงระลึกว่าอาณาจักรล้านนาและกรุงเทพฯ มีความสำคัญต่อพระองค์เพียงใด การที่พระองค์ต้องลงมาถวายงานในราชสำนักสยามนั้นก็ทรงทำหน้าที่ที่คิดว่าดีที่สุดและพร้อมกันนั้นทรงเห็นว่าการเมืองล้านนายังถูกจับตามองจากสยามและต่างชาติอยู่ตลอดเวลา ทำให้การใช้ชีวิตของพระองค์ต้องทรงระมัดระวังและรอบคอบเสมอ จึงทำให้ทางราชสำนักสยามเห็นความดีความชอบของพระองค์ขึ้นเรื่อยๆ ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่า เจ้าจอมมารดาธารารัศมีมีความจงรักภักดีต่อราชสำนักสยาม ดังจะเห็นได้จากจดหมายลายพระหัตถ์ที่ทรงพระอักษรถึงเจ้าจอมมารดาธารารัศมีครั้งทรงเสด็จกลับเมืองเชียงใหม่เป็นครั้งแรกนับตั้งแต่ทรงเข้ามาถวายงานราชการในราชสำนักสยามรวมเป็นระยะเวลากว่า 20 ปี

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงออกรับเจ้าต่างประเทศฝ่ายใน

ในปี พ.ศ. 2449 ระหว่างที่เจ้าจอมมารดาดารารัศมีทรงประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระทัยในการรับแขกบ้านแขกเมือง โดยเฉพาะเมื่อเจ้าฟ้าหญิงเสนาหวิ แห่งแคว้นเสนาหวิ ซึ่งเป็นแคว้นในปกครองของอังกฤษได้มาเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 2 พฤศจิกายน พ.ศ. 2449 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าจอมมารดาดารารัศมีทรงออกรับแขกเมืองที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทด้วย โดยโปรดเกล้าฯ ให้ประทับตรงกลางคู่กับเจ้าฟ้าหญิงเสนาหวิ อาจด้วยทรงมีพระราชดำริว่า “แคว้นเสนาหวิอยู่ใกล้ชิดกับอาณาจักรล้านนาของเจ้าจอมมารดาดารารัศมี มีภาษาสำเนียงพูดเป็นที่เข้าใจกัน” ในวันนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศ ทรงสายสะพายนพรัตน์ ส่วนเจ้าจอมมารดาดารารัศมีทรงฉลองพระองค์อย่างชาวเหนือเต็มยศ พระสนมกำนัลต่างแต่งเต็มยศ นุ่งยก ห่มแพร (นางเยาว์ กาญจนจारी, 2541)

และในบันทึกของ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมัย ดิศกุลก็กล่าวไว้ว่า “...พระราชชายาเจ้าดารารัศมีประทับกับพื้นตรงพระพักตร์ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกประทับพระเก้าอี้เรียบร้อยแล้ว เจ้าหญิงเสนาหวิก็เดินลงมาแล้วลงกลานมาประทับที่จัดไว้คู่กับพระราชชายา รู้สึกว่าสาวกว่าพระราชชายาฯ ขณะนั้นมากและสวยกว่าด้วย แต่ไม่สง่ามากเท่าพระราชชายา...” (รมณีนัฏร นัฏรัชย์, 2542)

โดยปกติการเสด็จออกรับเจ้านายต่างประเทศนั้น จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถเสด็จออก แต่ในครั้งนี้นี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริให้เจ้าจอมมารดาารัศมีเสด็จออกรับดังจะเห็นได้จากแผนภูมิดังกล่าว

ภาพที่ 2 พิธีเสด็จออกรับเจ้าต่างประเทศฝ่ายใน: เจ้าหญิงแสนหวี

โดยรายนามของผู้เข้าเฝ้า ณ ท้องพระโรงกลางของพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทดังนี้

1. เจ้าจอมมารดาตาราตรีศรี
2. เจ้าจอมมารดาวง ธิดาพระยาอัครราชนาถภักดี(เนตร) พระมารดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโกมลเสาวมาล
3. เจ้าจอมเอิบ สกุลเดิม บุนนาค
4. เจ้าจอมน้อย สกุลเดิม โชติกเสถียร
5. เจ้าจอมเอื้อน สกุลเดิม บุนนาค

6. เจ้าจอมแฉ่ง พี่น้องกับเจ้าจอมเชื้อ ไม่ปรากฏนามสกุล
7. เจ้าจอมเลียม สกุลเดิม บุนนาค
8. เจ้าจอมสมบุญ สกุลเดิม มั่นประเสริฐ
9. เจ้าจอมเชื้อ พี่น้องกับเจ้าจอมแฉ่ง ไม่ปรากฏนามสกุล
10. เจ้าจอม ม.ร.ว. จรรยา สกุลเดิม ปราโมช
11. เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ สกุลเดิม ลดาวัลย์
12. ไม่มีหลักฐานให้ค้น
13. เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.จิว กปีตลา พระมารดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าหญิงซึ่ง
สิ้นพระชนม์ชันษาได้เดือนเศษ
14. เจ้าจอมอาบ สกุลเดิม บุนนาค
15. ไม่มีหลักฐานให้ค้น
16. เจ้าจอมถนอม สกุลเดิม บรรจงเจริญ สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าโปรดให้ฝึกหัดเป็น
ตัวนางเมษขลา เป็นเหตุให้ชาววังเรียกกันว่า คุณถนอม เมษขลา
17. ไม่มีหลักฐานให้ค้น
18. คุณถนอม ธิดาพระเจริญราชชน ชาววังเรียกว่า คุณถนอมเจริญ อยู่ในพระอุปการะของ
สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ
19. ม.ร.ว.หญิงทิพย์ สนิทวงศ์

20. เข้าใจว่าเป็นเจ้าศรีพรหมา ธิดาพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช (เจ้าสุริยະ ฦ น่าน) ชาววัง เรียกว่า คุณศรี

21. เจ้าจอมประยงค์ (รมณีนัทร นัทรชัย, 2542)

การเสด็จออกรับเจ้าหญิงแสนหวีในครั้งนี้ ทำให้เห็นว่า นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงเห็นว่าจะสื่อสารได้เข้าใจกันแล้วนั้น ยังสามารถเห็นได้ว่า การสมรสระหว่างหัวเมืองประเทศราชต่างๆของราชอาณาจักรสยามนั้น เป็นการสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างกันและยอมรับอำนาจปกครองของสยาม โดยพร้อมจะสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติด้วย แม้ว่าเจ้าจอมมารดาธารารัศมีจะไม่ใช่พระองค์แรกในการมาถวายตัวในราชสำนักสยาม(ทางเชียงใหม่มีเจ้าทิพเกษตร พระธิดาเจ้าราชวงศ์ในสมัยพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์คือเจ้าสุริยะกับเจ้าหญิงสุวณณา (วิจิตวงศ์ ฦ ป้อมเพชร, 2544) พระมารดาพระองค์เจ้าคิลนพรัตน์ ถวายตัวก่อนหน้าแล้ว) แต่ทำให้เห็นว่า การสร้างความสัมพันธ์แบบเครือญาติของสยามและล้านนาทำให้การดำเนินนโยบายทางการเมืองเป็นไปโดยง่ายขึ้น เนื่องจากเมืองแสนหวีเป็นเมืองหนึ่งในเขตการปกครองของล้านนา (ดูในภาคผนวก ก)

ในช่วงเวลานี้เจ้าจอมมารดาธารารัศมีทรงมีพระอาการประชวรด้วยโรคปอดแต่สามารถทำการรักษาได้ทันท่วงที พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความเป็นห่วงต่อพระอาการของเจ้าจอมมารดาธารารัศมีเนื่องจากต้องทรงไปประทับรักษาพระองค์อยู่นอกพระบรมมหาราชวัง นั่นก็คือที่อ่างศิลาเพราะเป็นสถานที่ที่มีอากาศบริสุทธิ์เหมาะแก่การทำการรักษาพระองค์ ทั้งนี้ยังมีคณะแพทย์ผู้เชี่ยวชาญจากประเทศญี่ปุ่นมาช่วยถวายการรักษาพยาบาลอีกด้วย (นางเยาว์ กาญจนจารี, 2541)

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความเป็นห่วงในพระอาการเนื่องจากทรงมีพระราชโทรเลขสอบถามพระอาการของเจ้าจอมมารดาธารารัศมีขณะทรงประทับที่อ่างศิลา เพียงในช่วงเดือนมิถุนายนเดือนเดียว ปรากฏหลักฐานว่าพระองค์ทรงมีพระราชโทรเลขไปถึงเจ้าจอมมารดาธารารัศมีถึง 4 ฉบับและมี 3 ฉบับที่ทรงส่งติดกัน 3 วัน อย่างไรก็ตามเมื่อพระอาการของเจ้าจอมมารดาธารารัศมีทรงหายจากอาการประชวรแล้ว ก็ได้ทรงกลับมาประทับที่กรุงเทพฯดังเดิม

เจ้าจอมดาราธิบดีได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศเป็นพระราชชายาเจ้าดารารัศมี

ในปี พ.ศ.2451 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระอิสริยยศเจ้าจอมมารดาดารารัศมีขึ้นเป็นตำแหน่งพระราชชายา การสถาปนาพระอิสริยยศครั้งนี้เป็นการแต่งตั้งเป็นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นพระอิสริยยศพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเสมอพระภรรยาเจ้าหรือพระมเหสีอีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งพระภรรยาเจ้าในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้แก่ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินี สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี และพระชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ส่วนพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นพระมเหสีลำดับที่ 5 (นงเยาว์ กาญจนจารี, 2541)

หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ได้ทรงนิพนธ์ไว้ในประชุมพระนิพนธ์เล่ม 1 ว่า

... ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานพระราชพิธีสถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็นพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ในตำแหน่งพระอัครมเหสีพระองค์หนึ่งมีงานพระราชพิธีเจริญพระพุทธมนต์ เลี้ยงพระและยังมีเลี้ยงเครื่องเย็นที่พระที่นั่งอัมพรสถาน และเสด็จทอดพระเนตรละครร้องของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ ที่โรงละครปริดาถัย. . .

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเสด็จกลับเมืองเชียงใหม่ครั้งแรก

หลังจากนั้นในเดือนกุมภาพันธ์ เจ้าอินทวโรรสสุริยวงษ์ พระเชษฐาของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีลงไปเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่พระบรมมหาราชวัง พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงกราบทูลลาขึ้นมาเชียงใหม่พร้อมเจ้าอินทวโรรสสุริยวงษ์เพื่อเยี่ยมมาตุภูมิและพระญาติหลังจากทรงเสด็จไปประทับในพระบรมมหาราชวังเป็นเวลานานถึง 12 ปี (คณะทายาทสกุล ณ เชียงใหม่, 2535) และ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ได้ทรงนิพนธ์ไว้ว่า “...ถึงวันที่ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2451 พระราชชายาฯ เสด็จขึ้นไปกราบถวายบังคมลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบนพระที่นั่งอัมพรสถาน ทรงเปลื้องพระเกศาออกเช็ดพระบาททั้ง 2 พระองค์ทรงพระอาลัยรักที่จะต้องทรงจากกัน. . .” (พูนพิศมัย ดิศกุล, 2529)

จากบทสัมภาษณ์ท่านผู้หญิงฉัตรสุดา วงศ์ทองศรีผู้เป็นหลานของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในหนังสือ ดารารัศมี สายใยรักสองแผ่นดิน ว่า

...พระราชชายาฯเล่าชีวิตในวังว่าสบายกายแต่ไม่สบายใจ ท่านพูดคำเมืองว่า ใคร ปักบ้านวันละร้อยคือ หรืออยากกลับบ้านวันละร้อยหน แต่ได้ให้สัจจะไว้กับพ่อแม่ของท่านว่า จะทนอยู่ไม่ว่าอะไรจะเกิดขึ้น ประกอบกับพระพุทธเจ้าหลวงและสมเด็จพระพันปีทรงมีพระมหากรุณาอย่างที่สุดที่ทำให้มีกำลังใจสู้... (รมณีนัตถ นัตถชัย, 2542)

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว ทรงพระกรุณาให้พระยาอนุชิตชาญไชย จางวาง 1 หัวหน้าคณะข้าราชการที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จพระราชชายาเจ้าดารารัศมีไปเชียงใหม่ โดยทรงพระอักษรถึงพระยาอนุชิตชาญไชยล่วงหน้าเพื่อให้ดูแลความเรียบร้อยในขบวนเสด็จว่า

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

วันที่ 15 มกราคม ร.ศ. 127

พระยาอนุชิตชาญไชย

นางคาราจะลาขึ้นไปเชียงใหม่ชั่วคราว เห็นว่าควรจะมีข้าราชการผู้ใหญ่ขึ้นไปด้วย เจ้าเปนผู้ที่ได้เคยไว้วางใจมาทั้งเป็นผู้รับแสร้งงานในเมืองเชียงใหม่อยู่ ขอให้เปนผู้ใหญ่ขึ้นไปสักคราวหนึ่ง ให้มีอำนาจบังคับบัญชาผู้ที่ขึ้นไปทุกกรม การที่นางคาราขึ้นไปนี้ ในตำแหน่งบรรดาศักดิ์พระอรรคชายา ไม่ใช่ไปอย่างเปนน้องเจ้าเชียงใหม่อย่างเดียว เพราะฉะนั้นให้รักษาน้ำที่แลบรรดาศักดิ์ตามสมควรแก่ตำแหน่ง แต่ไม่จำเป็นที่ต้องเกียจกันกวอดขันให้เกินไป จนปรากฏว่าเป็นที่รังเกียจขัดขวางอย่างหนึ่งอย่างใดอันใช่เหตุ การที่จะสั่งให้ตลอดไปว่าอย่างไรนั้น ย่อมสั่งไม่ได้เอง เจ้าต้องใช้สติปัญญาความคิดผ่อนผันให้พอดีพองามแลเปนที่พอใจทั้งผู้ที่ขึ้นไปแลเจ้าของบ้านด้วย

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ในวันศุกร์ที่ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2451 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีได้เสด็จจากพระราชวังสวนดุสิตไปขึ้นรถไฟสถานีสามเสน ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จฯไปส่งพระราชชายาถึงสถานีรถไฟพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าและฝ่ายในตลอดจนบรรดาข้าราชการพากันไปส่งเสด็จพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเป็นจำนวนมาก สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ องค์เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นสรรควิไสยนรบดี (พระองค์เจ้าดิถิลกนพัธรุ พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าทิพเกสร ธิดาของเจ้านานชื่นและเป็นเหลนของเจ้ามโหตรประเทศ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 5) ได้เสด็จไปส่งพระราชชายาเจ้าดารารัศมีถึงสถานีรถไฟปากน้ำโพ มณฑลนครสวรรค์ซึ่งถือว่าเป็นที่สิ้นสุดเส้นทางรถไฟสายเหนือในเวลานั้น ขบวนเสด็จมีจำนวนบุคคลค่อนข้างมากเฉพาะที่เป็นทางการประกอบด้วยกลุ่มข้าราชการฝ่ายหน้า กรมสนมพลเรือน กรมวัง กรมหมอ กรมราชยานนำวอขึ้นไป กรมทหารและข้าราชการฝ่ายใน รวมทั้งสิ้นแล้วมีถึง 63 คน (นงเยาว์ กาญจนจარი, 2541) จากนั้นพระราชชายาเจ้าดารารัศมีและกระบวนเสด็จทรงประทับเรือพระที่นั่งแก่งประพาสขบวนเรือตามเสด็จกว่า 50 ลำ อันมีเรือแม่ปะ สีค้อ ชะล่า ปักธงทิวเป็นขบวนรอนแรมตามแม่น้ำ (เจ้าแก้วแว้วรัฐ, 2477) ในการเสด็จครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชบัญชาให้บรรดาหัวเมืองที่เสด็จผ่านจัดพิธีต้อนรับให้สมพระเกียรติ ซึ่งมีการตอบสนองพระบัญชาจนพระราชชายาทรงเห็นว่ามากเกินไป ได้มีพระอักษรกราบบังคมทูลขอพระราชทานรับสั่งให้เพลาพิธีการลงบ้าง การเดินทางทั้งหมดใช้เวลา 56 วันก็เสด็จถึงเชียงใหม่ ในวันที่ 9 เมษายน พ.ศ.2451

โดยเจ้าแก้วแว้วรัฐทรงบรรยายไว้ในหนังสือพระราชประวัติ พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ซึ่งจัดพิมพ์ในงานถวายพระเพลิง ปี พ.ศ.2477 ไว้ว่า

... เมื่อขบวนเสด็จถึงเมืองเชียงใหม่แล้วเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ ข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพกับเจ้าแก้วแว้วรัฐ ซึ่งขณะนั้นยังเป็นอุปราช พร้อมด้วยเจ้านายฝ่ายเหนือ ข้าราชการทหาร พลเรือน ตลอดถึงทุกอำเภอ พ่อค้า คหบดี ชาวต่างประเทศ ต่างจัดขบวนแห่ของตน มีตำรวจ ทหารและข้าราชการจี่ม้าเข้าแถวนำกับแต่งเป็นภาพต่างๆ มีภาพคนสมัยโบราณ คนป่า เรื่องชาดก รามเกียรติ์ เช่นเรื่องพญามังราย ละวะ เจ้าหงษ์หิน พระลักษมณ์ พระราม พระเวสสันดร เมฆลาถ่อแก้ว กลองชนะ ถ่อ โกละๆ ตั้ง 30 ขบวน รับเสด็จอย่างคึกครื้น สนุกสนาน ตามรายทางเสด็จตั้งเครื่องบูชาด้วย ตั้งขบวนแห่จากที่ทำการป่าไม้เชียงใหม่ มาตามถนนเจริญประเทศ เลี้ยวถนนท่าแพและถนนพระปกเกล้าฯ ออกประตูช้างเผือก เลี้ยวถนนเชียงยืน มาถนนราชวงศ์ เลี้ยวถึงที่ประทับคุ้มหลวง เดียวนี้ซึ่งจัดเป็นข้างหน้าข้างใน อย่างมิดชิด ผู้ใดจะเข้าเฝ้าต้องมีสนม กรมวัง กำกับทำนองเดียวกับในพระบรมมหาราชวัง มีทหารกองเกียรติยศประจำหน้าที่ประทับ เวลาเสด็จผ่าน ทหารเป่าแตรถวายคำนับทุกครั้ง วันเสด็จถึงข้าราชการเต็มยศชาว...

จากนั้นเจ้าแก้วแว้วรัฐยังได้บรรยายเรื่องราวความห่วงใยและความคิดถึงของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีต่อพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเมื่อยามที่ต้องห่างกันว่า

...ก่อน(พระราชชายาเจ้าดารารัศมี)เสด็จถึงเชียงใหม่ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานหีบทองคำลงยา หลังหีบมีอักษรพระบรมนามาภิไธย จ.ป.ร. ประดับเพชร ในหีบนั้นมีคำจารึกดังนี้ ‘หีบบรรจุคำอวยพรแลความคิดถึงของจุฬาลงกรณ์ ป.ร.ส่งไปให้แก่ดารารัศมีผู้เป็นที่รัก เมื่ออายุครบสามรอบบริบูรณ์ ในสมัยเมื่อกลับขึ้นไปเยี่ยมนครเชียงใหม่ รัตนโกสินทร์ศก 127-8’ ล่วงหน้ามาทางบก และหีบนั้นถึงก่อนเจ้าพระยาสุรสีห์ฯลงไปรับเสด็จที่แม่แจ่ม ซึ่งตามระยะเรืออีก 7 คีนจึงถึงเชียงใหม่. . .(เจ้าแก้วแว้ว, 2477)

ระหว่างที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทับอยู่เชียงใหม่ทรงทำพระราชกรณียกิจในเรื่องพระญาติวงศ์ที่จะกล่าวในบทต่อไปซึ่งเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงทำให้กับเมืองเชียงใหม่และในช่วงเวลานี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเหรียญทองคำทำด้วยกะไหล่ทองและกะไหล่เงินมีตัวอักษร “อ” และตัวอักษร “ค” ไขว้กัน (อินทวิชยานนท์กับดารารัศมี) พระราชทานเป็นของแจกในงานเฉลิมฉลองกุฎพระอัฐิของพระญาติในสายสกุลเจ้าเจ็ดตน พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทับอยู่เมืองเชียงใหม่เป็นเวลา 6 เดือน 8 วันจึงเสด็จกลับกรุงเทพฯ

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเสด็จกลับกรุงเทพมหานคร

กำหนดการณ์เสด็จกลับกรุงเทพฯของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีคือวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ.2452 โดยเสด็จลงเรือพระที่นั่งหน้าที่ทำการไปรษณีย์ในปัจจุบัน รวมเรือ 100 ลำเศษ (เจ้าแก้วแว้ว, 2477) เมื่อกระบวนเรือพระราชชายาเจ้าดารารัศมีไปถึงอ่างทอง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จโดยเรือยนต์พระที่นั่งมารับที่อ่างทอง จากนั้นทรงพาพระราชชายาเจ้าดารารัศมีไปประทับแรมที่พระราชวังบางปะอินและพร้อมกันนั้นได้ทรงพระราชทานสร้อยพระกรประดับเพชรเป็นของขวัญ ณ ที่นั่นด้วย (คณะทายาทสกุล ณ เชียงใหม่, 2535)

เนื่องด้วยการเสด็จกลับกรุงเทพฯของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีสร้างความดีพระทัยต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระประสงค์ที่จะเสด็จมารับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีด้วยพระองค์เอง โดยมีหลักฐานในราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. 128 เล่มที่ 26 หน้า 1877 ว่า

...ด้วยเจ้าดารารัศมีพระราชชายา ซึ่งกราบถวายบังคมลาขึ้นไปนครเชียงใหม่ชั่วคราวนั้น ได้ล่องกลับกรุงเทพฯ กำหนดจะถึงพระราชวังบางปะอินวันที่ 23 พฤศจิกายน

รัตนโกสินทร์ศก 128 ก่อนเวลาที่เจ้าจะล่องลงมาถึงบางปะอิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จลงเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ขึ้นไปรับตามลำน้ำข้างเหนือ พบกระบวนเรือเจ้าที่พื้นหัวตะพานไปหน่อยหนึ่ง ทรงรับเจ้าขึ้นเรือพระที่นั่งยนต์แล้วล่องกลับลงมาถึงพระราชวังบางปะอิน เวลาบ่ายเกือบ 4 โมง...

เมื่อได้เสด็จถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2452 อีกสองวันต่อมาคือในวันที่ 28 พฤศจิกายน ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานมงคลขึ้นที่ตำหนักสวนฝรั่งกังไส ที่เพิ่งสร้างเสร็จ ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขอให้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีพระบรมราชินีนาถทรงเตรียมงานเลี้ยงต้อนรับอีกด้วย (นงเยาว์ กาญจนจारी, 2541)

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงย้ายที่ประทับไปตำหนักสวนฝรั่งกังไส

เมื่อพระราชชายาเจ้าดารารัศมีได้ทรงเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ ก็ทรงย้ายไปประทับที่ตำหนักสวนฝรั่งกังไส ในพระราชวังสวนดุสิต เนื่องด้วยระหว่างที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีประทับอยู่เชียงใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาติดต่อกันกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในเรื่องการสร้างตำหนักใหม่ให้พระราชชายาฯ ซึ่งทรงตั้งพระทัยว่าจะพระราชทานให้เป็นของขวัญ ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขา ลงในวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2451 ว่า

... คำวันนี้ได้เอาแผนที่มากะที่จะทำเรือน เห็นว่าจะขยายได้มากยกนางวาดและนางเหม (เจ้าจอมมารดาวาดและเจ้าจอมมารดาเหม) มาอยู่เสียที่เรือนทำใหม่ในเกาะ เอาสามบ้านรวมเป็นบ้านเดียว เรือนจะทำให้ได้ใหญ่เกินที่สวนเดิมแลสวนนางวาดหมด... เห็นจะเป็นอันสบายพอเพียงได้ตัวอย่างจะให้ฝรั่งคิด แต่พระยารพษ์รับแข่งแรงมากกว่าจะทำให้แล้วทันแน่...

ในเรื่องการรับผิดชอบสร้างพระตำหนักใหม่หลังนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยารพษ์พิพัฒน์จัดการก่อสร้างพระตำหนักสวนฝรั่งกังไสให้แล้วเสร็จทันเวลาพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเสด็จกลับกรุงเทพฯ ดังในราชกิจจานุเบกษาเล่ม 26 รศ. 128 หน้า 1921 ว่า

ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวรพงษ์พิพัฒน์จัดการก่อสร้างตำหนักพระราชทานเจ้าดารารัศมี พระราชชายา ภายในพระราชวังสวนดุสิต บัดนี้พระยาวรพงษ์พิพัฒน์ได้ให้ช่างจัดการก่อสร้างแล้วเสร็จสมบูรณ์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการมงคล ซึ่งเจ้าดารารัศมีพระราชชายาจะขึ้นตำหนักมีราชการดังนี้

บนห้องตำหนักจัดการตกแต่งงดงาม ตั้งม้าเครื่องแก้วลายทองของหลวง ประดิษฐานพระไชยพระปรีด พร้อมด้วยพระเต้าน้ำพระพุทธรมณฑ์ คือพระเต้าศิลาบัวใหญ่ 1 หม้อ ประทุมน้อยทอง 1 เงิน 1 หม้อกม 2 หม้อ บาตรน้ำมนต์ 1 บาตร บาตรทราย 1 กับเครื่องขึ้นตำหนักมีถั่วงาเป็นต้น พร้อมตามธรรมเนียมมีเครื่องนมัสการแก้วเจียรนัยพร้อมเสร็จ

วันที่ 26 พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก 128 เวลาบ่าย 5 โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับบนตำหนักเจ้าดารารัศมีพระราชชายา โปรดเกล้าฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์ 10 รูป มีพระธรรมวโรดมเป็นประธานขึ้นไปบนอาสน์สงฆ์ เจ้าดารารัศมีพระราชชายาถวายผ้าไตรแก่พระสงฆ์แล้ว พระออกไปครองผ้ากลับมานั่งตามเดิมแล้ว เจ้าดารารัศมีพระราชชายาจุดเทียนนมัสการ พระสงฆ์เจริญพระพุทธรมณฑ์สัตตปริตจนแล้ว ถวายอดิเรกถวายพระพรลา เวลาค่ำประมาณทุ่มเศษ เจ้าดารารัศมีทรงท่านสรงพระบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานน้ำพระพุทธรมณฑ์ แล้วพราหมณ์หลังน้ำต่อไปเป็นเสร็จการแล้ว เจ้าดารารัศมีขึ้นตำหนัก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ พระราชทานประทานพรและมีการเลี้ยงอาหารพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่มาช่วย

วันที่ 27 พฤศจิกายน เวลาเช้ามีการเลี้ยงพระสงฆ์ที่เจริญพระพุทธรมณฑ์เมื่อวานนี้แล้ว ประทานพรมน้ำพระพุทธรมณฑ์ไปรยทรายแล้วเป็นเสร็จการ

ในการสร้างพระตำหนักสวนฝรั่งข้างใต้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษากับพระราชชายาอยู่ตลอดเวลาที่ทรงประทับอยู่เชียงใหม่ดังจะเห็นในส่วนหนึ่งของพระราชหัตถเลขาฉบับลงวันที่ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2451 ว่า “...เรื่อนั้นกำลังลงมือเขียนอย่างคนจะเป็น 9 ห้อง แต่จะมีมุขเฉลียงโถงอะไรให้สบายกว่าเก่า...” และในพระราชหัตถเลขาฉบับลงวันที่ 6 มีนาคม พ.ศ. 2451 ว่า

...เรื่องเรือนทำเป็นรูปงนกทำนองนี้ หีองนอนอยู่ตัวนอกไม่ถูกแดดบ่าย รูปร่างพอได้ ถ้านับชื่อเป็น 9 หีอง ถ้านับฝากันเป็นหีอง เป็นข้างบน 5 หีอง ข้างล่าง 5 หีอง ข้างบนคือ หีองนอน หีองนั่ง หีองเก็บของ หีองกะไค หีองรับแขก ข้างล่างหีองเหมือนกัน ตามแต่จะ จัดอย่างไร มีศาลากลางสวน สพานเดินไปถึงด้วย มีเฉลียงด้านตัวนอกและด้านเหนือ ตลอด แต่ด้านตัวนอกไม่มีฯแต่มีมุขนี้ว่าคงจะสบาย ก็กลัวแต่จะต้องเร่งกันตาย ถ้านั่งเข้า ก็จะไม่ไอเอ๋...

และในพระราชหัตถเลขาหลวงวันที่ 16 เมษายน พ.ศ. 2452 ทรงพระอักษรว่า “...วันนี้ไปดู เรือนก่อสร้างมาเสมอพื้นดิน เสียใจที่พระยาวงษ์ทำผิด กลับหน้าเรือนเป็นหลังเรือน ต้องรื้อทำใหม่ แต่จะเร่งให้ทัน...” พระราชหัตถเลขาฉบับลงวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2452 ว่า “...ที่เรือนนั้นพระยาว รพษ์แก่วงษ์มาก เหตุที่ไม่เคยเข้าใจผิดถึงเพียงนั้น จึงได้ขมกเขม้นทำ บัดนี้มุ่งหลังคาและถ่อปูนแล้ว ไม่ได้ไปดูมานาน แต่นางเอิบบอกทำทางคูเหมอนจะโต มีหีองหีบมากกว่าเรือนในวัง กำลังคิดอ่าน จะให้เขาถ่ายรูปขึ้นไปให้ดู...”

พระราชหัตถเลขาฉบับวันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2452 ทรงพระอักษรว่า

...ได้ถ่ายรูปเรือนอันถ่ายยากเสียจริงเพราะมันมีแต่กระชั้นไปเสียทั้งนั้น แผ่นที่หมายเลข 1 ด้วยดินสอดแดง ถ่ายข้ามฝากคลองจึงได้เห็นตรงด้านหน้า แผ่นที่หมายเลข 2 ถ่ายริมคลอง เชียงคูเรือนข้างตะวันออกเฉียงใต้ ที่หมายเลข 3 ถ่ายในรั้วแลไปทางตะวันตก หมายเลข 4 ด้านตะวันออกซึ่งเป็นหีองนอน รากที่แลเห็นอยู่เป็นรากศาลาที่นั่งเล่นในสวน รูปที่ 5 ถ่าย บนถนนแลไปข้างตะวันออก เรือนกลายเป็นล่อมป้อมเช่นนี้ เพราะแลเห็นแต่มุขที่คอกับตัว เรือน ที่ถ่ายนี้แต่ชั่วด้านหน้าซึ่งไม่มีเฉลียงโถง เฉลียงเอาไว้ด้านเหนือเป็นทางสำหรับบ่าว เดิน...

นอกจากตำหนักสวนฝรั่งกั้งไสแล้ว ยังได้พระราชทานบ้านพักที่อยู่มแม่ให้นำให้พระราช ษาษาเจ้าดารารัศมี ทรงใช้เป็นบ้านพักรับรองเจ้านายฝ่ายเหนือที่ลงมากรุงเทพฯด้วยและระหว่างที่ พระราชษาษาเจ้าดารารัศมีทรงประทับอยู่เชียงใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง แสดงความห่วงใยต่อพระตำหนักที่กำลังสร้างอยู่จึงทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าอนางเธอ พระองค์เจ้าภาณุประดิษฐานผู้ทรงดำรงตำแหน่งอัครราชทูตฝ่ายใน ความว่า

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

สวนดุสิต

12 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 127

นภาพร

เรียนนางคารานันเจ้าของไม่อยู่ ขออภัยไว้ให้จัดการรักษาอย่าให้กลายเป็นที่สำหรับสกปรก อนึ่ง ต้นไม้ย่อมเป็นที่หวงแหนและแย่งชิงกัน ขอให้รักษา อย่าให้ผู้ใดขุดตัดเด็ด แต่จะได้ทำงานแก้ไขซ่อมตัดแปลง จะต้องให้คนเข้ามาทำ นอกจากนั้นอย่าให้ใครเข้าไปล่วงเกินในที่นั้น การรดน้ำต้นไม้ ได้มอบให้พระยาเวียงไฉน

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ในวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2452 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเลี้ยงและมีละครฉลองที่ดำเนินึกใหม่ ดังรายละเอียดในพระบรมราชกิจจานุเบกษาว่า

วันที่ 1 ธันวาคม รัตนโกสินทรศก 127 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระบรมวงษานุวงศ์บางพระองค์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่ไปกับเจ้าดารารัศมีพระราชชายา ณ เมืองเชียงใหม่และกลับมาโดยสวัสดิภาพ มารับพระราชทานเลี้ยงที่ดำเนินึกเจ้าดารารัศมีพระราชชายาฯ พระราชวังสวนดุสิตเป็นการทรงแสดงพระราชหฤทัยยินดี

ครั้นเวลาทุ่มเศษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเสด็จลงประทับที่ดำเนินึกนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญและสัญญาบัตรแก่ข้าราชการที่ไปกับพระราชชายาตามสมควรแล้ว เสด็จประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทชั้นผู้ใหญ่ ข้าราชการนอกนั้นก็ได้นั่งโต๊ะรับพระราชทานเลี้ยงตามลำดับรวม 64 ที่ที่ประทับ เมื่อเสวยเสร็จแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการที่ไปกับพระราชชายาฯ เรียงตัวกันเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาททั่วกันแล้ว เวลา 2 ทุ่มเศษ พระบรมวงษานุวงศ์พร้อมกันได้กราบถวายบังคมลา กลับ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าดารารัศมีพระราชชายานำข้าราชการ...(ขาดหายไป 7-8 คำ)...ปรีดาไฉนของพระเจ้านั่งยาเธอ(ขาดหายไป 7-8 คำ)...แล้วเป็นเสร็จการ (นงเยาว์ กาญจนจารี, 2541)

นอกจากนี้ยังทรงพระราชทานเงิน 200 ชั่ง (หนึ่งหมื่นหกพันบาท) กับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านาย ข้าราชการที่ลงไปส่งเสด็จพระราชชายาเจ้าดารารัศมีร่วมโต๊ะเสวยและพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นปฐมภรณ์มงกุฎสยามแก่ เจ้าแก้วนารี เมื่อยังเป็นเจ้าอุปราช ซึ่งไม่เคยพระราชทานแก่เจ้าอุปราชองค์ใดมาก่อน พร้อมกันนี้ทรงพระราชทานหีบบุหรีทองคำแก่ เจ้าแก้วนารีและเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ พร้อมกันนั้นทรงพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นเบญจภรณ์มงกุฎสยามแก่นายน้อย บุญทะวงศ์ พระราชทานเหรียญทองมงกุฎสยามแก่พญาพิทักษ์เทวีและพญาจันทรระกิจ เมื่อครั้งยังเป็นนายบุญยืน ซึ่งไปส่งเสด็จเวลานั้น (เจ้าแก้วนารี, 2477)

พระตำหนักสวนฝรั่งกังไสนี้เป็นอาคาร โบกอิฐถือปูน หลังคาปั้นหยา เริ่มสร้างขึ้นในปีพ.ศ. 2451 แล้วเสร็จในปี พ.ศ.2452 ทรงพระราชทานนามว่า ตำหนักสวนฝรั่งกังไส เป็นชื่อเครื่องกระเบื้องลายครามชนิดหนึ่งที่ช่างตะวันตกทำเลียนแบบเครื่องกระเบื้องลายครามจีน ในปีพ.ศ.2476 ตำหนักหลังนี้ได้ใช้เป็นบ้านพักของนายทหารชั้นผู้ใหญ่ของกองทัพบก จนกระทั่งปี พ.ศ.2532 ทางกองทัพบกได้คืนตำหนักนี้ให้กับสำนักพระราชวัง ซึ่งทางสำนักพระราชวังได้บูรณซ่อมแซมและเปิดเป็นพิพิธภัณฑสถานเครื่องราชูปโภคและภาพสีน้ำมัน (รมณียฉัตร ฉัตรชัย, 2542)

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงทูลลากลับเมืองเชียงใหม่

หลังจากเสด็จกลับจากเชียงใหม่มาประทับอยู่ที่ตำหนักสวนฝรั่งกังไส พระราชวังสวนดุสิต ที่กรุงเทพฯ ได้ประมาณ 10 เดือน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงสวรรคตในวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 แต่กระนั้นพระราชชายาเจ้าดารารัศมีก็ทรงประทับในพระราชวังสวนดุสิต จนถึงรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ทูลลากลับเชียงใหม่พร้อมกับเจ้าแก้วนารี เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 9 ซึ่งเป็นพระเชษฐาของพระองค์ เมื่อวันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2457 โดยเสด็จจากกรุงเทพฯ ด้วยขบวนรถไฟ ซึ่งเวลานั้นสิ้นสุดระยะทางถึงเพียงสถานีเด่นชัย แต่กรมรถไฟหลวงได้จัดรถไฟขบวนพิเศษถวายจนถึงสถานีผาคอ โดยเจ้าแก้วนารีทรงบันทึกไว้ว่า

. . .จากนั้นทรงเสด็จโดยขบวนช้าง ม้า นับด้วยร้อย คนหาบหามกว่าพัน ซึ่งเจ้านาย ข้าราชการทั้งเมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง จัดไปคอยรับเสด็จ ถึงเชียงใหม่วันที่ 22 มกราคม พ.ศ. 2457...การเสด็จขึ้นมารั้งที่สองนี้ พระประยูรญาติ สมณะชีพราหมณ์ตลอดถึงพ่อค้า คหบดีและประชาชนเป็นอันมาก ต่างปีติยินดีโดยจะได้พระองค์มาเป็นศรีแก่วงษ์สกุลและ

บ้านเมือง จึงพากันรับรองแล้วสวมโกขอย่างครีครึ้น เจ้าแก้วนวรรฐฯถววยวังท่าเจดีย์แก้ว
เดียนี่เป็นที่ประทับ. . . (เจ้าแก้วนวรรฐ, 2477)

การกลับเชียงใหม่ในครั้งนี้มีหลักฐานว่าเป็นการเสด็จกลับเมืองเชียงใหม่ไม่เป็นการถาวร
ดังที่เคยเข้าใจกัน เนื่องจากมีหลักฐานว่าทรงเสด็จกลับมากรุงเทพฯทุกปีโดยเฉพาะเมื่อใกล้เวลา
เฉลิมพระชนม์พรรษาและในการเสด็จมาทุกครั้งก็ได้ประทับอยู่เป็นเวลานานนับเดือนและทรง
ปฏิบัติตามพระราชประเพณีของฝ่ายในอย่างเคร่งครัดเหมือนเดิม (นงเยาว์ กาญจนจารี, 2541) ทั้งนี้
เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชชายาเจ้าดารารัศมีก็ทรงถววยการ
ต้อนรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 7 เมื่อครั้งทรงมีพระประสงค์เสด็จเมือง
เชียงใหม่ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2469 จึงมีการจัดขบวนต้อนรับเสด็จอย่างยิ่งใหญ่เพราะ
นับเป็นกษัตริย์สยามในพระบรมราชจักรีวงศ์พระองค์แรกที่เสด็จมาถึงเมืองเชียงใหม่ แม้แต่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่ทรงเคยเสด็จถึงเชียงใหม่ ทรงเสด็จขึ้นหัวเมืองเหนือ
สุดเพียงอุดรดิศต์เท่านั้น เนื่องจากการแบ่งหัวเมืองในอดีตนั้น ล้านน่านับเป็นอีกอาณาจักรซึ่งเริ่ม
เขตแดนตั้งแต่เมืองน่านเป็นต้นไป แต่เมื่อมีการรวบหัวเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วนั้น เหตุการณ์บ้านเมืองและดินแดนต่างๆในแถบหัวเมืองยังไม่มี
ความแน่นอนจนกระทั่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น จึงทรงมีวิโรกาสเสด็จเมือง
เชียงใหม่และเพื่อมาเยี่ยมเยียนพระราชชายาเจ้าดารารัศมีด้วย

ทั้งนี้ตลอดพระชนม์ชีพพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงนำความรู้แขนงต่างๆจากราชสำนัก
สยามกลับมาเผยแพร่ให้บรรดาพระญาติ ผู้ใกล้ชิดของพระองค์ได้้นำความรู้ต่างๆนี้ไปใช้ให้เกิด
ประโยชน์แก่เมืองเชียงใหม่ให้ได้มากที่สุด เพื่อการพัฒนาเมืองเชียงใหม่ให้คึกคักและสามารถสืบ
ทอดไปถึงประชาชนได้นำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้อีกด้วย ทั้งนี้จากเอกสารคำบอกเล่าและ
เอกสารอ้างอิงเกี่ยวกับพระราชประวัติของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีได้ให้ข้อมูลมากพอสมควรจึง
ขอนำไปกล่าวในบทต่อไป

บทที่ 4

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีกับการเปลี่ยนแปลงสังคมเมืองเชียงใหม่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสด็จสวรรคตในปี พ.ศ.2453 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนฝรั่งกิ่งไสจนกระทั่งปี พ.ศ.2457 จึงทรงมีพระประสงค์จะเสด็จกลับเมืองเชียงใหม่พร้อมกับพระเชษฐาคือ พลตรีเจ้าแก้วนวรัฐที่เสด็จลงมาเข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากกราบบังคมทูลลาแล้ว พระราชชายาเจ้าดารารัศมีจึงเสด็จกลับมาประทับที่เมืองเชียงใหม่ โดยทรงมีลายพระหัตถ์ทูลขอพระราชทานพระบรมราชนุญาตและแสดงให้เห็นถึงความรู้สึกในพระทัยของพระองค์ดังนี้

วันที่ 3 ธันวาคม พระพุทธศักราช 2457

ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระราชวโรกาสกราบบังคมทูลตามความจริงใจ ชีวิตอยู่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทพระราชอาญาไม่พินเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้าไม่มีที่จะแลเห็นแลที่หวังที่ไหน นอกจากพระมหากรุณาธิคุณใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทตามที่ได้ทรงพระกรุณาชุบเกล้ากระหม่อมให้คงยถาบรรดาศักดิ์ความสุขสำราญพร้อมไม่มีสิ่งใดบกพร่อง เป็นพระเดชพระคุณอย่างรู้สึกซึ่ง ไม่มีคำใดที่จะกราบบังคมทูลให้พอกับความรู้สึกในใจได้ แต่ความเป็นไปได้ในชีวิตของข้าพระพุทธเจ้าทุกวันนี้ไม่มีอะไรเลย นอกจากรับประทานแล้วนั่งๆ นอนๆ คอยถ้า(คอยท่า...ผู้เรียบเรียง) ความตาย เวลาสบายร่างกายเป็นปกติ ก็ได้รับความสุขไม่มีสิ่งใดจะเดือดร้อน ถ้าเวลาไหนไม่สบายโรคภัยเบียดเบียน ทำให้คับใจแลทรุดโทรมมากกว่าที่ควร โทรม ตัวข้าพระพุทธเจ้าต้องนับว่าตัวคนเดียวแท้ๆ ลูกก็ไม่มี พี่น้องที่พอจะอาศัยได้ก็อยู่ห่างไกลกัน เวลาคลุ้มขึ้นมาคิดไปไหนก็ไม่สำเร็จ ที่สวนที่บ้านซึ่งพอจะไปได้ไปยึดเส้นยึดสายแก้รำคาญก็ไม่มี ครั้นจะไปตากอากาศตามที่ต่างๆ ก็ไม่มีผู้รับรองแลพาหนะกำลังพอที่จะไปเองได้ นอกจากจะต้องอาศัยของหลวง ทำให้เปลืองพระราชทรัพย์แลทั้งส่วนตัวด้วย โดยไม่จำเป็น โดยความขัดข้องตามที่ได้กราบบังคมทูลมานี้เวลานี้ก็เป็นโอกาสอันดีที่เจ้าแก้วนวรัฐลงมา ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบถวายบังคมลาขึ้นไปเชียงใหม่พร้อมกับเจ้าแก้วนวรัฐชั่วคราว พอจะได้เปลี่ยนอิริยาบถเสียอีกครั้งหนึ่ง การที่จะขึ้นไปนี้เจ้าแก้วนวรัฐก็รับรอง

ข้าพระพุทธเจ้าได้ลงมาอยู่เป็นข้าตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจนตลอดมาถึงได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเกือบ 30 ปีแล้ว ยังไม่เคยได้ทำความเสื่อมเสียเกียรติยศ ซึ่งได้ทรงพระมหากรุณาธิคุณชุบข้อมมาเลย แลทั้งแนใจแลเชื่อใจตนเองว่าคงจะไม่ประพฤตินสิ่งเสื่อมเสีย ให้ขุนเคื่องมาถึงได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นอันขาด

การที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลมานี้ ก็โดยหวังในได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นร่วมโพธิ์ร่วมไทรและเชื่อในพระมหากรุณาธิคุณว่าทรงหวังดีต่อพวกข้าพระพุทธเจ้าทั่วไป ชีวิตร์จิตรใจความสุขแลทุกข์โดยพระมหากรุณา

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า

ดารา

(นางเยาว์ กาญจนจारी, 2541)

การเสด็จกลับเมืองเชียงใหม่ในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดขบวนเสด็จเช่นเดียวกับการเสด็จกลับเมืองเชียงใหม่เมื่อครั้งก่อน คือมีข้าราชการในพระราชสำนักทั้งฝ่ายหน้า ฝ่ายใน มหาเสวกโท พระยาเวียงใน นฤบาลเป็นผู้กำกับการอยู่ประจำพระองค์ได้ 5 เดือนเศษ และทรงโปรดเกล้าฯให้พระยานิพัทธ์ราชกิจจันทน์มาเปลี่ยน แต่ผลัดเปลี่ยนขึ้นไปปฏิบัติหน้าที่อยู่ประมาณปีเศษ (แก้วนวรรฐ, 2477) พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเห็นว่าเป็นการลำบากโดยไม่จำเป็นและเป็นการสิ้นเปลืองพระราชทรัพย์ จึงทรงขอพระราชทานในหังคเสีย เพราะมีพระญาติวงศ์ทางเหนือรับผิดชอบแทนอยู่แล้ว แต่ยังทรงขอให้ให้มีผู้ดำรงตำแหน่งพญาพิทักษ์เทวี ซึ่งพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งขึ้น (นางเยาว์ กาญจนจारी, 2541)

เมื่อเสด็จกลับเมืองเชียงใหม่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทับที่ตำหนักเจดีย์แก้วเหนือหรือที่เรียกว่า คุ่มเจดีย์แก้ว ซึ่งพลตรีเจ้าแก้วนวรรฐทรงสร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นที่ประทับเมื่อแรกเสด็จกลับเมืองเชียงใหม่ ตำหนักหลังนี้อยู่ใกล้แม่น้ำปิงเป็นอาคารสองชั้นทรงยุโรป ปัจจุบันตำหนักหลังนี้เป็นสถานกงสุลอเมริกันประจำจังหวัดเชียงใหม่ (คณะทายาทสกุล ณ เชียงใหม่, 2539) ทั้งนี้ยังมีตำหนักที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทับอยู่ 4 แห่งคือ ตำหนักที่เจดีย์แก้วหรือคุ่มเจดีย์แก้วดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ตำหนักที่สองคือ คຸ້ມรินแก้ว เป็นตำหนักที่อยู่ในตัวเมืองเชียงใหม่ ตั้งอยู่บนถนนห้วยแก้ว อยู่ห่างจากสี่แยกแจ่งหัวลินไปประมาณครึ่งกิโลเมตร ลักษณะอาคารสองชั้น ทรงยุโรป เป็นตำหนักที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเสด็จมาประทับครั้งสุดท้ายและสิ้นพระชนม์ที่นี่

ตำหนักที่สามคือ ตำหนักพระราชชายา เป็นตำหนักที่สร้างไว้บนดอยสุเทพสำหรับเป็นที่ประทับในฤดูร้อน ลักษณะเป็นอาคารไม้หลังใหญ่ชั้นเดียว สร้างตรงมุมโค้งช่วงสุดท้ายของถนนศรีวิชัย เลี้ยวโค้งขุนกันไปเล็กน้อย ตำหนักนี้สร้างด้วยไม้จึงได้ผุพังไปตามกาลเวลา ปัจจุบันตำหนักนี้ถูกรื้อถอนไปแล้ว

ตำหนักที่สี่คือ ตำหนักคาราภิรมย์ ตั้งอยู่ที่อำเภอแมริม ด้านตะวันตกของถนนโชตนาหลังที่ว่าการอำเภอแมริม ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ประมาณ 15 กิโลเมตร เป็นตำหนักที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงโปรดมากที่สุดและทรงใช้เวลาประทับที่ตำหนักแห่งนี้มากกว่าตำหนักอื่น เนื่องจากมีเนื้อที่กว้างประมาณ 70 ไร่ มีสวนรอบตำหนัก ทรงโปรดให้ชื่อว่าสวนเจ้าสหาย ตัวตำหนักเป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ไม้ลักษณะก่อนไปทางทรงยุโรป (คณะทายาทสกุล ณ เชียงใหม่, 2539)

หลังจากพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเสด็จกลับมาประทับอยู่เมืองเชียงใหม่ นอกจากจะทำให้พระประยูรญาติ คหบดี พ่อค้าและประชาชนต่างมีความยินดีที่ทรงมาเป็นศรีแก่เมืองเชียงใหม่อีกครั้ง พระองค์ก็ไม่ได้นิ่งเฉยทั้งยังทรงประกอบพระกรณียกิจให้กับการพัฒนาเมืองเชียงใหม่มากมายซึ่งส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในเวลาต่อมา เนื่องจากทรงได้รับความรู้ที่หลากหลายจากราชสำนักสยามและเป็นชนชั้นนำของเมืองเชียงใหม่ทำให้ทรงได้รับการเฟื่องเลี้ยงจากข้าราชการกรุงเทพและชาวเมืองเชียงใหม่ตลอดเวลา ทั้งนี้ทรงประกอบพระกรณียกิจที่ทำให้เกิดการพัฒนาและส่งผลต่อการดำรงชีวิตของประชาชน พร้อมทั้งยังเป็นมรดกทางภูมิปัญญา ศิลปะ วัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ล้วนแล้วแต่ทำให้เมืองเชียงใหม่หรือจังหวัดเชียงใหม่ในปัจจุบันยังคงความเป็นอัตลักษณ์ทั้งที่ยังเปิดรับวัฒนธรรมและความเป็นไปภายนอกด้วย

พระกรณียกิจต่างๆของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี

พระกรณียกิจของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีนั้น มีผู้รวบรวมไว้เป็นจำนวนมาก ดังจะเห็นได้จากหนังสือรวบรวมเรื่องราวพระราชประวัติพระราชชายาเจ้าดารารัศมีและหนังสือหรือบทสัมภาษณ์ บทความที่เกี่ยวข้องกับการเกิดพระเกียรติหรือจัดทำขึ้นเนื่องในโอกาสต่างๆ ฯลฯ ทั้งนี้ผู้วิจัยจึงนำมาประมวลให้เป็นหมวดหมู่ จัดเรียงตัวเอกสารเป็นเฉพาะเรื่อง โดยพระกรณียกิจที่พระ

พระราชยาเจ้าดารารัศมีทรงกระทำให้กับเมืองเชียงใหม่และส่งผลทางการเปลี่ยนแปลงทางสังคมซึ่งแบ่งได้ดังนี้คือ

1. การเสด็จเยี่ยมพื้นที่ต่างๆในอาณาจักรล้านนาและการอนุเคราะห์พระประยูรญาติ
2. การทำนุบำรุงศาสนา
3. การส่งเสริมการศึกษาและองค์ความรู้ต่างๆ
4. การส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม
5. การส่งเสริมการเกษตร

การเสด็จเยี่ยมพื้นที่ต่างๆในอาณาจักรล้านนา

การเสด็จเยือนท้องถิ่นต่างๆของพระราชยาเจ้าดารารัศมีนั้น ไม่ว่าจะเป็นการเสด็จเยือนเพื่อเยี่ยมเยือนพระประยูรญาติเมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปางและเมืองอื่นๆนั้น นับเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติตระกูลทิพยจักร สำหรับการเสด็จเพื่อพัฒนาพื้นที่ หรือแม้แต่การเสด็จเพื่อการแสวงหาความรู้เกี่ยวกับพื้นที่ต่างๆเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ โบราณคดี พระราชพงศาวดาร พระองค์ทรงลงพื้นที่ดังกล่าวเองทั้งหมด โดยหม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมัย ดิศกุลได้เขียนในประชุมพระนิพนธ์เล่ม 1 ว่า

พระราชยาฯเสด็จขึ้นไปประทับเมืองเชียงใหม่ครั้งหลังนี้ น่าจะเรียกว่าเสด็จขึ้นไปเป็นศรีเมือง ยิ่งกว่าความสุขสำราญของพระองค์เพราะเสด็จขึ้นไปถึงแล้ว ก็ทรงเริ่มต้นตรวจค้นทางโบราณคดีด้วย ตรีศตามและสอบสวนเรื่องราวจากพระประยูรญาติผู้ใหญ่และผู้เฒ่าผู้แก่ และตรวจสอบกับพงศาวดารทั้งใต้และเหนือ ทั้งเสด็จเที่ยวไปในท้องถิ่นที่กั้นดาร เพื่อทรงค้นคว้าหาเหตุผลด้วยพระองค์เอง ไม่ทรงอ่อนแอ เกรงความลำบากเช่นหญิงสามัญ แม้ในเวลานั้นการเดินทางลำบากด้วยไม่มีถนนหนทางและยานพาหนะที่สะดวกเช่นทุกวันนี้

พระราชยาฯทรงม้าเสด็จไปในที่ต่างๆได้ถึงชายแดนพระราชอาณาจักร เช่นแม่ฮ่องสอน เป็นต้น แล้วทรงลงเรือเล็กล่องแม่น้ำสาละวิน(ในเขตพม่า)ลงมา 3 คืน เคยตรีศเล่าวายสมเด็จกรมพระยาดำรงฯว่า “น้ำในแม่น้ำสาละวินเขาใสสะอาดดี” เสด็จขึ้นจากเรือประทับบ้านพักใหม่ในเขตพุกยางแดงแล้วเสร็จกลับทางอำเภอแม่สะเรียง ขึ้นทอดพระเนตรดอยอินทนนท์ซึ่งเป็นภูเขายอดที่สูงที่สุดในประเทศไทย ปรอทลดต่ำถึง 40

ศิริฟ้าเรนไฮต์ ประทับอยู่บนยอดคอยนั้น 2 คืน ได้ทรงจารึกพระนามไว้ที่ก้อนหินเพื่อเป็นที่ระลึกว่าได้เคยเสด็จไปยังที่ซึ่งคนน้อยคนนักจะได้ขึ้นไป แล้วเสด็จต่อมาทางอำเภอฝาง หุดทอดพระเนตรสวนฝืนของพวกแม่วบนคอยอย่างขาง เสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปทองทิพย์ ที่อำเภอแม่สรวย แล้วเสด็จเมืองเชียงราย เพื่อทอดพระเนตรการ โพนช้างที่อำเภอเทิง และทอดพระเนตรจับช้างในเพนียดที่เมืองเชียงแสน ทอดพระเนตรเขตแดนสยาม อังกฤษ ฝรั่งเศส ทางแม่น้ำโขง เสด็จลงเรือล่องมาทอดพระเนตร 2 ฝั่งแม่น้ำโขง ได้ทอดพระเนตรเห็นการจับปลาบึกด้วย แล้วเสด็จไปนมัสการพระธาตุคอยตุงเสด็จกลับเชียงใหม่ทางโหล่งกวาง ต้องขึ้นเขาลงห้วยมาหลายคืน ซึ่งบัดนี้ก็ไม่มีการเดินทางนั้นแล้ว

พระราชชายาฯ ได้เสด็จประพาสอีกหลายแห่ง มีอำเภอเถิน อำเภอลี่ ออบหลวง อำเภอแม่แจ่ม อำเภอฮอด พระบาทสี่รอย น้ำตกแม่กลาง น้ำตกแม่ยะ พระบาท ทางใต้ของสยามประเทศก็ได้เสด็จถึงเมืองปิ้งเป็นที่สุด เราท่านที่เที่ยวเป็น เพียงแต่ได้ทราบระยะทางที่พระราชชายาฯ เสด็จประพาสและทอดพระเนตรที่ต่างๆ แล้ว ก็จะทราบทันทีว่าทรงเป็นขัตติยนารีชนิดใด(พูนพิศมัย ดิสกุล, 2529)

อีกหลักฐานส่วนหนึ่งของเจ้าแก้วมหารัฐทรงมีลายพระหัตถ์ถึงเรื่องนี้ด้วยเนื้อหาเช่นเดียวกันว่า

พระองค์เป็นขัตติยนารีพิเศษพระองค์หนึ่ง คือพระวรกายแข็งแรง พระทัยกล้าหาญ ทั้งทรงรู้จักค้นคว้าหาเหตุผลจากสิ่งต่างๆ ดังจะเห็นได้จากเมื่อเสด็จมาประทับอยู่เชียงใหม่ ตอนต้นๆ เคยทรงม้าประพาสที่ต่างๆ พอพระทัยให้ม้าวิ่งเสมอ โปรดทอดพระเนตรภูมิประเทศต่างๆ แม้จะไกลและกันดาร หมิ่นอันตรายก็ไม่ทรงทอดเลย เช่นเสด็จจังหวัดแม่ฮ่องสอน ประพาสตั้งแต่อำเภอป่าถึงอำเภอขุนยวม เสด็จลงเรือเล็กล่องตามแม่น้ำสาละวิน ซึ่งกว้างและลึก น่ากลัวอันตรายมากถึงสามราตรี และได้เสด็จขึ้นประพาสบ้านใหม่ในเขตรเมืองยางแดง เสด็จกลับทางอำเภอแม่สะเรียง ขึ้นประทับแรมบนยอดคอยอินทนนท์ ซึ่งเป็นภูเขาสูงที่สุดในพระราชอาณาจักรสยามและน้อยคนที่จะได้ไปถึง เพราะทางขึ้นกันดาร สัตว์ป่าที่ร้ายก็ชุม ต้องแค้นทางและใช้ม้าเป็นพาหนะ ความหนาวถึง 40 องศาฟาเรนไฮต์ แม้กระนั้นก็ประทับอยู่ถึงสองราตรี พระองค์ได้ทรงทำเครื่องหมายเป็นที่ระลึกไว้ ณ ที่นั้นด้วย

นอกจากนี้ยังเสด็จอำเภอฝางโดยขบวนช้างและม้า ประพาสบนคอยอย่างขางทอดพระเนตรสวนฝืนของพวกแม่ว แล้วเสด็จนมัสการพระพุทธรูปทองทิพย์ อำเภอแม่สรวย เสด็จ

เชียงราย ทอดพระเนตร โปนช้างที่อำเภอเทิงและทอดพระเนตรการจับช้างในเพนียดที่ อำเภอเชียงแสน ทอดพระเนตรเขตต์แดนสยามกับฝรั่งเศสอังกฤษต่อกัน เสด็จลงเรือล่องตามลำน้ำโขงทอดพระเนตรการจับปลาบึก ประพาสทอดพระเนตรวิวสองฝั่งแม่น้ำโขง เสด็จนมัสการพระธาตุคอกยตุ้ง เสด็จกลับเชียงใหม่ทางโหลงกวง ต้องขึ้นเขาลงห้วยรอนแรมอยู่ในป่าลำบากมากเป็นเวลาหลายราตรี ซึ่งเวลานี้ไม่มีใครจะมีใครเดินทางนั้นแล้ว นอกจากนี้ยังเคยเสด็จอำเภอเถิน อำเภอเถี้ออบแม่แจ่ม อำเภอฮอด พระบาทสี่รอย น้ำตกแม่กลาง แม่ยะ และพระบาท พระธาตุ ถ้ำเหว อื่นๆอีกมาก ทางปักษ์ใต้ก็ได้เคยเสด็จตั้งแต่ราชบุรีตลอดถึงปีนัง ทั้งเสด็จเมื่อถนนหนทางยังไม่สะดวกเหมือนเวลานี้ด้วย เมื่อเสด็จถึงที่ไหนก็พยายามสืบถามถึงการทำมาหาเลี้ยงชีพผู้ที่อยู่แถบนั้นๆ เมื่อปรากฏว่าอดอยากก็ประทานข้าวของเงินทองและทรงพยายามหาทางช่วยเหลือเสมอ (เจ้าแก้วนวรรฐ, 2477)

ทั้งเอกสารของหม่อมเจ้าหญิงพูนพิสมัย ดิศกุลและเจ้าแก้วนวรรฐมีเนื้อหาคล้ายกันมาก ดังจะเห็นได้ว่าพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงไม่ย่อท้อต่อความลำบากของการเดินทางไกลและเพื่อพัฒนาพื้นที่ ประชาชนของอาณาจักรล้านนา พระองค์ทรงกระทำอย่างเต็มความสามารถ อีกสิ่งหนึ่งที่ทรงแสดงถึงความกตัญญูต่อเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 7 ซึ่งสิ้นพระชนม์ในขณะที่พระองค์ทรงใช้ชีวิตอยู่ในราชสำนักสยามคือ การเสด็จไปค้อยอินทนนท์ โดยท่านผู้หญิงฉัตรสุดา วงศ์ทองศรี พระนัดดาของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงให้สัมภาษณ์ว่า

การเสด็จไปค้อยอินทนนท์ หรือเดิมเรียกว่าค้อยอ่างกา เมื่อถึงยอดค้อย พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงนำพระอัฐิเจ้าหลวง พระบิดาคือเจ้าอินทวิชยานนท์ (พระนามเดิมเจ้าอินทนนท์) ซึ่งพระองค์ทรงพกติดพระองค์อยู่ตลอดเวลาในพระดลบทองกำนำไปฝังไว้บนยอดค้อยแห่งนี้ อาจเนื่องด้วยเหตุนี้ ผู้คนจึงได้เรียกยอดค้อยที่สูงที่สุดในประเทศว่าค้อยอินทนนท์ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา (นางเยาว์ กาญจนจारी, 2541)

อีกหลักฐานหนึ่งของเจ้าวงศ์จันทร์ คชเสนี มีการกล่าวถึงพระเจ้าอินทวิชยานนท์ว่าเคยเสด็จไปสำรวจยอดเขาแห่งนี้ แล้วได้ตรัสสั่งว่า “...หากท่านสิ้นชีวิตแล้วให้แบ่งอัฐิและอังคารของท่านขึ้นไปบรรจุไว้เพื่อคนรุ่นหลังจะได้ทราบที่ท่านได้เคยเสด็จถึงที่นี่แล้ว...” ซึ่งนับได้ว่าพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงกระทำตามพระประสงค์ของพระบิดาของท่านแล้ว (คณะทนายทสกุล ณ เชียงใหม่, 2539)

นอกจากเรื่องการเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ นี้ นอกจากจะทรงเสด็จตามถิ่นทุรกันดารอย่างไม่ทรงเกรงความลำบากแล้วนั้นยังมีอีกหลายแห่งที่พระองค์ทรงเสด็จเพื่อทำนุบำรุงศาสนาดังจะกล่าวในหัวข้อต่อไป ในเรื่องการสงเคราะห์พระประยูรญาตินั้นก็นับว่าเป็นอีกหนึ่งพระกรณียกิจที่ทรงกระทำ เนื่องจากหลังเสด็จประพาสท้องถิ่นต่าง ๆ ก็ทรงเสด็จเยี่ยมเยียนพระญาติวงศ์ของพระองค์ท่านด้วย ดังจะเห็นได้จากการเสด็จกลับเมืองเชียงใหม่ในครั้งแรก ปีพ.ศ. 2451 ซึ่งพระองค์ทรงทำการรวบรวมพระอัฐิของเหล่าพระประยูรญาติที่อยู่ริมแม่น้ำปิง ทรงทำการอัญเชิญไปไว้ที่วัดสวนดอกเป็นต้น นอกจากนี้ยังมีพระภารกิจที่เกี่ยวข้องกับบรรดาพระญาติวงศ์สายสกุล ณ เชียงใหม่ ซึ่งพระองค์ทรงให้ความอนุเคราะห์เป็นอย่างดี ดังหัวข้อต่อไป

การอนุเคราะห์พระประยูรญาติ

ในการอนุเคราะห์บรรดาเครือญาติของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวชมเชยไว้ โดยทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพในเรื่องการจัดทรัพย์สินมรดกของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี เมื่อพระบิดาคือ พระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 7 สิ้นพระชนม์ลงในปี พ.ศ. 2440 พระยาศรีสทเทพราช ปลัดทูลฉลองได้สรุปรายงานเรื่องส่วนแบ่งปันค่าตอบแทนของเจ้านายในมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ มากราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขณะนั้นให้ทรงทราบ ความตอนหนึ่งในรายงานมีเรื่อง โยงมายังส่วนแบ่งปันค่าตอบแทนที่เป็นส่วนเงินเฉพาะของเจ้าอินทวิชยานนท์ที่ควรเป็นมรดกของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี แต่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงแสดงพระประสงค์ยกให้แก่วงศ์ญาติ ดังข้อความในรายงานกราบบังคมทูลของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ความว่า

ส่วนแบ่งค่าตอบแทนที่ว่าในข้อนี้ผิดกับข้อก่อนๆ ที่มีปัญหาอยู่โดยมีส่วนเงินเฉพาะคนของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เงินรายนี้ถ้าจะว่าโดยควรๆ เป็นมรดกตกเป็นผลประโยชน์ของเจ้าดารารัศมีต่อไป แต่ปรากฏความในใบบอกพระยาศรีสทเทพในข้อ 6 ว่า เจ้าดารารัศมีได้ยอมยกเงินรายนี้ให้แก่วงศ์ญาติ แลเงินรายนี้จำนวนศก 117 เปนเงิน 24,731 รูเป็ย 51 สตางค์ เจ้าอุปราชได้รับไปแจกแก่วงศ์ญาติแล้ว เพราะเหตุผลนี้เงินรายนี้ต้องถือว่าเป็นเงินส่วนตัวเจ้าดารารัศมี พอใจจะทำทานการกุศลให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใดก็ได้ แต่ก็มีปัญหาอยู่จริงรามความเห็นของพระยาศรีสทเทพ คือ เงินรายนี้ยังจะได้ต่อไปทุกๆ ปี ควรที่เจ้าพนักงานจะจ่ายให้แก่เจ้าดารารัศมีต่อไป แล้วแต่เจ้าดารารัศมีจะไปใช้สอยหรือแจกจ่ายให้ปันแก่ผู้หนึ่งผู้ใด หรือควรเจ้าพนักงานจะจ่ายให้แก่เจ้าอุปราช โดยเชื่อถือว่าเงินรายนี้เจ้าดารารัศมี

ได้อุทิศเพนกลับนาเพื่อถวายพระลี้ไปจนชั่วกาลปาวสาน การทั้งนี้ข้าพระพุทธเจ้าแลพระยา
ศรีสหเทพยังไม่ทราบความประสงค์ของเจ้าดารารัศมี จึงไม่อาจจะชี้แจงเป็นอันขาดได้

เมื่อความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยลงมา
มา ความส่วนหนึ่งว่า

.. มีข้อซึ่งจะต้องกล่าวถึง คือป่าไม้ทางแม่น้ำคง 4 ป่า คือ ป่าแม่สะเด็ก 1 ป่าท่าต่าฝัง 1 ป่า
แม่ตะ 1 ป่าแม่เยะ 1 ซึ่งมีส่วนเจ้าผู้ครองเมือง 1 ส่วน พระเจ้าอินทวิไชยานนท์ 2 ส่วน ซึ่ง
เจ้าอุปราชแจ้งว่านางคารายอมให้แบ่งปันให้พวกพี่น้อง ส่วนตัวเองไม่รับส่วนแบ่งนั้น

ฉันได้สอบถามนางคาราว่า เงินซึ่งเป็นส่วนของพระเจ้าอินทวิไชยานนท์ ได้เคยแบ่งให้
น้องชาย 3 คน แลลูกทุกคน...เมื่อพระเจ้าอินทวิไชยานนท์ยังมีชีวิตอยู่ ตัวได้เคยยอมยกส่วน
ที่จะได้รับจากป่าไม้รายนี้ให้แบ่งปันกันในพวกพี่น้องทั้งปวง บัดนี้ก็ไม่ได้คิดจะถือเอาส่วน
นั้นต่อไป ยอมให้แบ่งปันให้กับอ่าวแลพี่น้องตามเคยมาแต่ก่อน...ก็ไปลงรวมความว่า นาง
คารานั้นไม่มีความปรารถนาที่จะถือเอาส่วนทรัพย์รายนี้ ยอมแบ่งปันให้แก่ญาติ ก็ไม่ควรที่
จะให้ผิดไปจากน้ำใจอารีของเขา ควรให้แบ่งปันแจกจ่ายแก่วงษญาติตามที่เคยได้
(นางเยาว์ กาญจนจาริ, 2541)

นอกจากนี้ยังมีกรณีพระญาติพระองค์หนึ่งมีปัญหาทางการเงินเกี่ยวกับเรื่องตลาดวโรรส
จนถึงขั้นอาจถูกฟ้องร้อง พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงร้อนพระทัยแทน ด้วยเหตุที่ว่าเป็นเรื่องของ
เกียรติยศชื่อเสียงของเจ้านายฝ่ายเหนือ ทั้งนี้ทรงเป็นธุระในการแก้ไขเรื่องนี้ แม้ว่าจะไม่มีหลักฐาน
ว่าทรงดำเนินการสำเร็จหรือไม่ก็ตาม นอกจากนี้ยังทรงแสดงพระเจตนารมณ์ของพระองค์เองไว้ใน
พระหัตถเลขากราบบังคมทูลถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าทรงแสดงให้เห็นถึง
ความตั้งพระทัยที่จะเสียสละทรัพย์ส่วนพระองค์ โดยหวังจะให้มีโอกาสติดทอดถึงพระญาติวงศ์ใน
ภายภาคหน้า ดังนี้

ชีวิตร์เพนของไม่เที่ยง เงินรายได้ที่จะผ่อนใช้ ก็เป็นเงินที่ได้พระราชทานชั่วชีวิตร์ ถ้า
ข้าพระพุทธเจ้าชีวิตร์หาไม่ลงในเวลาที่ยังใช้เงินไม่หมด ยอมให้กระทรวงพระคลังเข้า
จัดการเก็บผลประโยชน์ตลาดนี้จนกว่าจะคู้ม เมื่อคู้มแล้วขอคืนให้สกุล ณะเชียงใหม่ ซึ่ง
ข้าพระพุทธเจ้าจะขอพระบรมราชานุญาตทำพินัยกรรม(เฉพาะแต่ตลาด) แลลงนามผู้ซึ่ง
สมควรไว้ผลประโยชน์ที่เก็บจากตลาดต้องแบ่งเป็นแปดส่วน คือ ให้แก่พวก ณะเชียงใหม่

6 ส่วน ไว้สำหรับบำรุงพระธาตุดอยสุเทพ 1 ส่วน สำหรับบำรุงโรงเรียน 1 ส่วน ด้วยตลาดนี้อยู่ในทำเลเหมาะไม่มีทางที่จะเห็นว่าเสื่อมทราม หรือเลิกล้มไปด้วยประการใดๆ ตามที่ได้กราบบังคมทูลมานี้ เป็นความหวังแลจริงใจทุกอย่าง ชีวิตร่างกายทุกข์แลสุขอยู่ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาททั้งสิ้น จะทรงบันดาลให้เป็นไปอย่างไรได้ทุกเมื่อ ข้าพระพุทธเจ้าต้องขอพระมหากรุณาธิคุณปกเกล้า ให้เรื่องนี้เป็นผลสำเร็จสมความประสงค์ ถ้าการเรื่องนี้สำเร็จไปได้แล้วข้าพระพุทธเจ้าจะรู้สึกปลื้มแลอิมเอมใจเป็นอย่างยิ่ง ที่ได้ทำประโยชน์แก่บ้านเมืองแลวงษ์ญาติของตน แม้จะเป็นส่วนเล็กน้อย ไม่เหมือนปูพวดที่ได้ให้ผลค่าต่อไม้ไว้ให้ตลอดถึงบุตรหลานเวลานี้ก็ดี ยังรู้สึกปลื้มแลสบายใจ ไม่เสียทีที่ได้เกิดมาในสกุลนี้ โดยไร้ประโยชน์ (นางเยาว์ กาญจนจारी, 2541)

นอกจากนี้ พระกรุณาธิคุณของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่มีต่อบรรดาพระญาติยังทรงปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง เมื่อปี พ.ศ. 2451 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเสด็จกลับเมืองเชียงใหม่เป็นครั้งแรก พร้อมเจ้าอินทวโรรสสุริยวงษ์เพื่อเยี่ยมมาตุภูมิและพระญาติหลังจากทรงเสด็จไปประทับในพระบรมมหาราชวังเป็นเวลานานถึง 12 ปี (คณะทายาทสกุล ณ เชียงใหม่, 2535) เมื่อเสด็จกลับมาเมืองเชียงใหม่แล้วพระองค์ทรงเสด็จไปเยี่ยมเจ้าผู้ครองนครลำพูน ลำปาง และพระประยูรญาติในเมืองใกล้เคียง เสด็จไปนมัสการพระบรมธาตุ พระบาทและปูชนียสถานสำคัญอีกหลายแห่ง โดยมีขบวนช้างม้าบรื้อย มีพลับพลาประทับร้อน ประทับแรมตามระยะทางเสด็จ (เจ้าแก้วแว้วรัฐ, 2477) ในระหว่างการประทับอยู่เมืองเชียงใหม่ในครั้งนี้ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเห็นว่า บรรดาพระอัฐิและอัฐิของพระประยูรญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว ซึ่งบรรจุไว้ตามภูที่สร้างกระจัดกระจายไม่เป็นหมวดหมู่ อยู่ในบริเวณที่เรียกว่า ช่างเมรุ ถือเป็นบริเวณที่ถวายพระเพลิงพระศพเจ้านายตระกูล ณ เชียงใหม่ ต่อมาใช้เป็นที่สำหรับพ่อค้าแม่ค้ามาชุมนุมซื้อขาย คือ ตลาดวโรรสในปัจจุบัน จึงโปรดให้รวบรวมและอัญเชิญพระอัฐิดังกล่าวไปสร้างรวมกันไว้ ณ ที่แห่งเดียวกันที่บริเวณวัดบุปผาราม หรือวัดสวนดอก ตำบลสุเทพ ซึ่งตามเอกสารของเจ้าแก้วแว้วรัฐนั้นมีบันทึกไว้ดังนี้

เมื่อเสด็จถึงลำปางแล้ว ได้ทรงสร้างกุหรืออนุสาวรีย์ที่วัดสวนดอก แล้วอัญเชิญพระอัฐิ อัฐิพระญาติผู้ใหญ่ที่ล่วงลับไปแล้ว ซึ่งบรรจุภูตามภูที่ใกล้ตลาดวโรรสและที่อื่นๆ ไม่เป็นหมวดหมู่และเป็นที่ไม่เหมาะไปบรรจุไว้ดังที่ปรากฏอยู่เวลานี้คือ

1. พระอัฐิพระเจ้าบรมราชาธิบดีศรีสุรวงศ์องค์อินทรสุรศักดิ์ สมณูมาหาชาติดิยราช ชาติราชาไชยสวรรค์(พระเจ้ากาวิละ) พระเจ้าขันตพเสมานครเชียงใหม่ที่ 1

2. อัญญาเจ้าข้างฝือก เจ้านครเชียงใหม่ที่ 2
3. อัญญาเจ้าหลวงเศรษฐี(คำพั่น) เจ้านครเชียงใหม่ที่ 3
4. อัญญาเจ้าหลวงแผ่นดินเย็น(พุทธวงศ์) เจ้านครเชียงใหม่ที่ 4
5. อัญญาพระเจ้ามโหตรประเทศฯ พระเจ้านครเชียงใหม่ที่ 5
6. อัญญาแม่เจ้าคำแผ่นดิน ในพระเจ้ามโหตรประเทศฯ
7. อัญญาพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ พระเจ้านครเชียงใหม่ที่ 6
8. อัญญาแม่เจ้าอุสาห์ ในพระเจ้ากาวิโลรสฯ
9. พระอัญญาเจ้าอินทวิชยานนท์ พระเจ้านครเชียงใหม่ที่ 7
10. อัญญาแม่เจ้าทิพเกสร ในพระเจ้าอินทวิชยานนท์ กับอัญญาเจ้านายอื่นๆอีก

เสร็จเรียบร้อยแล้วมีการฉลองเป็นงานใหญ่โตมโหฬาร นับว่าเป็นงานเกียรติยศ เป็นระเบียบครึกครื้นและผู้คนมาประชุมมากที่สุดในเชียงใหม่ มีการมหรสพต่างๆ เริ่มตั้งแต่วันที่ 15 ถึงวันที่ 30 ตุลาคม พ.ศ. 2442 รวม 15 วัน 15 คืน ได้ปลูกพลับเพลาประทับแรม และที่พักเจ้านายข้าราชการ โรงพิธี โรงหนัง โรงละคร สนามมวย โรงเลี้ยว หมวดรักษาการทหาร ตำรวจ สถานีสุขภาพประจำที่นั่น ย้ายตลาดขายของสดในเมืองตามไปด้วย รวมถึงแสนบาทเศษ เพราะต้องจัดจ้างจัดซื้อทั้งสิ้น

เจ้านครลำปางและเจ้านครลำพูน แพร่ น่าน เชียงราย ตลอดจนถึงเจ้านายญาติวงศ์ ข้าราชการทุกแผนกไปช่วยงานนี้ มีสวดเจง แสดงพระธรรมเทศนา ปฐมสังคายนา พระสงฆ์ 500 รูปสวดอภิธรรมและถวายของไทยทาน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงโปรดเกล้าฯให้สร้างเหรียญ อ และ ค ไคว่ด้วยทองคำ กาไหล่ทองและเงินกับทำแหวนทองคำและลงยา พระราชทานเป็นของแจกในงานนี้ด้วย... (เจ้าแก้วนวรรฐ, 2477)

นอกจากนี้ ในเรื่องความประสงค์ที่ต้องการจะรวบรวมสืบหาเครือญาติของสายทิพย์จักร ซึ่งเป็นสายราชวงศ์อันสืบต่อกันมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน กล่าวคือ ต้นตระกูลเชื้อเจ้าเจ็ดคนก็เป็นสายราชวงศ์นี้เช่นกัน ดังจะให้เห็นจากตารางในบทที่ 3 ในกรณีนี้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงรับสั่งให้คนไปสืบหาเครือญาติถึงลำพูน ลำปาง พะเยา เชียงรายเป็นหลายครั้ง เมื่อทรงทราบว่าผู้ที่มีอายุคนใดรู้จักเครือญาติมาก ก็ไปเชิญตัวมาซักไซ้ไล่เรียงสืบหาสายสกุลด้วยพระองค์เอง โดยยอมเสียค่าใช้จ่ายและได้ประทานรางวัลอีกด้วย ซึ่งพระองค์ต้องสิ้นเปลืองและเสียเวลาอย่างมาก นับว่าพระองค์รวบรวมเครือญาติได้เกือบหมด แต่เป็นที่น่าเสียดายว่างานยังไม่ทันเสร็จถึงขั้นที่จะจัดพิมพ์เป็นรูปเล่มก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน (คณะทนายทสกุล ณ เชียงใหม่, 2535)

ทั้งนี้พระราชชายาเจ้าดารารัศมียังทรงส่งเสริมการศึกษาให้กับบรรดาพระนัดดาของท่านอีกด้วย โดยมีพระญาติหลายพระองค์ที่ทรงให้การอุปถัมภ์ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ดังเช่น เจ้าหญิงเรณูวรรณบุริรัตน์ ณ เชียงใหม่ พระธิดาเจ้าหญิงกรรณิกา และนับเป็นพระนัดดาแม่เจ้าอุบลวรรณ (พระขนิษฐาแม่เจ้าทิพเกสร พระมารดาของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี)ซึ่งถือได้ว่า เจ้าหญิงกรรณิกาเป็นพระญาติร่วมสายโลหิตและมีพระชันษาแก่กว่าพระราชชายาเจ้าดารารัศมี 4 พรรษา เมื่อเจ้าหญิงกรรณิกาสิ้นพระชนม์ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีจึงทรงรับเจ้าหญิงเรณูวรรณและเจ้ากาวีละวงศ์เป็นบุตรและธิดาบุญธรรม ต่อมาทรงรับหลานสาวของมหาอำมาตย์โทเจ้าอินทวโรธสุริยวงศ์ (เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 8)คือเจ้าอินทรัตน์และเจ้าหญิงลดาคำ ณ เชียงใหม่ บุตรและธิดาเจ้าราชบุตร เล่าแก้ว ณ เชียงใหม่ โดยให้เจ้าอินทรัตน์รับการศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ส่วนเจ้าหญิงลดาคำนั้นทรงส่งไปศึกษาวิชาการเรือนที่โรงเรียนการเรือน ณ กรุงปารีสประเทศฝรั่งเศส โดยทรงให้ทุนการศึกษาครั้งหนึ่งอีกครั้งหนึ่งเป็นทุนของเจ้าอินทวโรธสุริยวงศ์ ครั้นนี้เจ้าหญิงลดาคำทรงเดินทางไปพร้อมเจ้ากาวีละวงศ์ซึ่งไปศึกษาวิชาวิศวกรรมรถไฟ โดยทุนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระราชชายาเจ้าดารารัศมี จึงนับว่าทั้งสองพระองค์เป็นเจ้านายสายสกุล ณ เชียงใหม่ที่เสด็จไปศึกษา ณ ประเทศฝรั่งเศสเป็นคู่แรก

เมื่อเจ้าหญิงลดาคำเสด็จกลับประเทศไทยหลังจากอยู่ประเทศฝรั่งเศสนานนับ 10 ปี ทรงสามารถพูดและอ่านภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศสได้อย่างคล่องแคล่ว อีกทั้งบุคลิกท่าทางสง่าผ่าเผย ทรงเป็นผู้นำด้านแฟชั่นและเครื่องประดับ จากนั้นทรงอภิเษกสมรสกับพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธินและทรงมีพระธิดาด้วยกัน 2 พระองค์คือ หม่อมเจ้าหญิงนัทรสุดา ฉัตรไชย และหม่อมเจ้าหญิงภัทรลดา ฉัตรไชย

ส่วนเจ้ากาวิละวงศ์ ณ เชียงใหม่ เมื่อเสด็จกลับมาแล้วทรงรับราชการในกรมรถไฟ และได้เป็นนายช่างใหญ่ของกรมรถไฟในเวลาต่อมา จนกระทั่งปี พ.ศ.2475 เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธินจำเป็นต้องทรงลี้ภัยทางการเมืองและในปี พ.ศ.2476 เกิดกบฏบวรเดช เจ้ากาวิละวงศ์ทรงเป็นผู้ขับรถไฟด้วยตนเอง โดยนำขบวนพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่เข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จังหวัดสงขลาและนำเสด็จกลับมาอย่างปลอดภัย เจ้ากาวิละวงศ์ทรงอภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงศิริประกาย ณ เชียงใหม่ พระธิดาของพลตรีเจ้าแก้ววรัธ (เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 9) ทรงมีบุตรและพระธิดา 3 พระองค์ด้วยกันคือ เจ้าพงศ์กาวิล ณ เชียงใหม่ เจ้าหญิงศิริกาวิล ณ เชียงใหม่และเจ้าหญิงกอกแก้ว ประกายกาวิล ณ เชียงใหม่

ส่วนเจ้าหญิงเรณูวรรณานัน ทรงเสด็จตามพระราชชายาเจ้าดารารัศมีจนกระทั่งในปี พ.ศ.2457 ทรงเสด็จมาประทับเมืองเชียงใหม่และไม่ได้กลับไปกรุงเทพอีกตลอดพระชนม์ชีพ เจ้าหญิงเรณูวรรณาทรงอภิเษกสมรสกับเจ้าบุรีรัตน์ (เจ้าแก้วมุงเมือง ณ เชียงใหม่) ทรงรับราชการเป็นปลัดจังหวัดเชียงใหม่พระองค์แรกหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นมณฑลพายัพ ทรงมีบุตรและพระธิดารวม 9 พระองค์ ดังนี้

1. เจ้าหญิงอุบลรัตน์ ณ เชียงใหม่
2. เจ้าหญิงวัฒนา (ณ เชียงใหม่) โขตนา สมรสกับนายทิม โขตนา นายกเทศมนตรีเทศบาลนครเชียงใหม่
3. เจ้าหญิงอาภรณ์ (ณ เชียงใหม่) สุวรรณสิงห์ สมรสกับนายเครือ สุวรรณสิงห์ ผู้ว่าราชการจังหวัดแพร่และจังหวัดเชียงราย
4. คุณหญิงเจ้าหญิงโคมชบา(ณ เชียงใหม่) วรรณรัตน์ สมรสกับพลโทจวน วรรณรัตน์ แม่ทัพภาค 4
5. เจ้าหญิงวรรณมา ณ เชียงใหม่
6. เจ้าสมสกุล ณ เชียงใหม่ รับราชการอยู่กรมทางหลวงแผ่นดินเขตการทางเชียงใหม่

7. เจ้าหญิงศรีจกกล ณ เชียงใหม่

8. เจ้าทิพย์สมมาตร ณ เชียงใหม่ ได้ไปศึกษาวิชาการบัญชีในประเทศอังกฤษอยู่ประมาณ 5 ปี เมื่อกลับมารับราชการเป็นรองผู้จัดการธนาคารกรุงศรีอยุธยา สาขาใหญ่

9. เจ้าหญิงอัมภา ณ เชียงใหม่ (ปราณี ศศิธร ณ พัทลุง, ม.ป.ป.)

จะเห็นได้ว่า พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงมีน้ำพระทัยเป็นห่วงพระญาติและให้ความช่วยเหลือเท่าที่จะทรงช่วยได้ ทั้งทรงมอบทุนการศึกษาให้กับพระนัดดาเพื่อใช้ในการเรียนให้เกิดประโยชน์กับประเทศชาติสืบต่อไป นอกจากนั้น พระกรณียกิจของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีไม่ได้ทรงให้โอกาสกับพระญาติเท่า นั้น จะเห็นได้จากการช่วยทำนุบำรุงศาสนาด้วย ดังจะกล่าวต่อไปนี้

การทำนุบำรุงศาสนา

นับตั้งแต่เริ่มสร้างเมืองเชียงใหม่ปี พ.ศ.1839 พญามังรายหรือพ่อขุนมังรายทรงให้การทำนุบำรุง อุปถัมภ์ในพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสืบเนื่องมาตลอดราชวงศ์ แม้ว่าเมืองเชียงใหม่จะตกอยู่ในการปกครองของพม่าเป็นเวลากว่า 200 ปีแต่ก็มีได้ทำให้พุทธศาสนาถูกทำลายลงไปและเมื่อเชื้อสายตระกูลเจ้าเจ็ดตนขึ้นมามีอำนาจ ซึ่งเป็นต้นตระกูลของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี เจ้าหลวงผู้ครองเมืองเชียงใหม่ทุกพระองค์ทรงให้ความสำคัญต่อพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นพระธิดาของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าหลวงเมืองเชียงใหม่องค์ที่ 7 ทรงให้การทำนุบำรุงศาสนาพุทธมากที่สุดพระองค์หนึ่ง จึงเป็นผลให้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงรับรู้เกี่ยวกับความสำคัญในศาสนาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์และเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาของเมืองเชียงใหม่ที่สำคัญอีกพระองค์หนึ่งด้วย

เนื่องจากในสมัยพระเจ้ากาวิละเจ้าหลวงเมืองเชียงใหม่พระองค์แรก ได้เข้ารับตำแหน่งเมื่อปี พ.ศ.2325 ทรงทำการปฏิสังขรณ์วัดและสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองเชียงใหม่ อันเนื่องมาจากพื้นที่ในดินแดนล้านนาแถบนี้เคยเป็นเมืองร้างแต่ในเรื่องพระพุทธศาสนาไม่ได้โดนทำลายเพราะพม่าเข้าครอบครองเป็นระยะเวลาจนถึง 200 กว่าปี ดังนั้นน่าจะนับว่าเป็นการซ่อมแซมและฟื้นฟูบ้านเมืองมากกว่า ทั้งนี้พระเจ้ากาวิละทรงสร้างรูปช้างเผือก 2 ตัวไว้ที่หัวเวียงและได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆด้วย ดังนั้นจึงเป็นแบบอย่างให้เจ้าหลวงองค์ต่อมาทรงกระทำตามเป็นพระกรณียกิจประจำองค์เจ้าผู้ครองนครสืบต่อเนื่องมาจนกระทั่งถึงพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์

ที่ 7 พระบิดาพระราชชายาเจ้าดารารัศมีก็ทรงให้การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างคึกคักนับว่าเป็นยุครุ่งเรืองที่สุด (ดูที่ภาคผนวก ก)

ส่วนวัดอื่นๆ ที่ทรงอุปถัมภ์ดังเช่น วัดชัยมงคล ซึ่งเป็นวัดหนึ่งที่เก่าแก่มาก สร้างในสมัยใดไม่ปรากฏแน่ชัด คาดว่าอายุราว 600 กว่าปี ตั้งอยู่ถนนเจริญประเทศ ตำบลช้างกลาง อำเภอเมืองจังหวัดเชียงใหม่ในปัจจุบัน แต่เดิมวัดนี้เป็นวัดมอญ (เม็ง) ชื่อวัดมะเล่อ หรือมะเล็ง ซึ่งแปลว่า รุ่งอรุณ หรือรุ่งแจ้ง ซึ่งพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเปลี่ยนชื่อใหม่เป็นวัดชัยมงคล

นอกจากนี้ที่วัดเกตุการาม ตั้งอยู่ในอำเภอเมือง ของจังหวัดเชียงใหม่ ได้ปรากฏว่ามีผ้าห่อธรรม ปักด้วยคันทองมีอักษรย่อ อ. และ ค. อยู่ด้านบน มีกลอนปักเป็นภาษาไทยกลางและปักเป็นอักษรธรรมล้านนาดังนี้

พัทธภาพ่องแผ้ว	พรรณราย
งามสะอาดลวดลาย	ปักล้วน
เตือนจิตระพิณศชาย	เนตรเพ็ง ชมเสย
ต้องจิตติดใจถ้วน	ทุกผู้พิศเพลิน

การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในเมืองเชียงใหม่และหัวเมืองใกล้เคียงนั้น ส่วนใหญ่เป็นการซ่อมแซมส่วนที่ชำรุดเสียหายและการต่อเติมให้สมบูรณ์ ทั้งนี้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ในการพัฒนาวัดทั้งหมดดังกล่าวมาแล้วข้างต้นจนกระทั่งวาระสุดท้ายของพระองค์ ดังนั้นบรรดาพระภิกษุ สามเณร ตลอดจนประชาชนจึงได้รับรู้ถึงพระกรุณาในครั้งนี้ ซึ่งเหตุดังกล่าวทำให้วัดต่างๆ เป็นสถานศูนย์รวมจิตใจของชาวเมืองมานานนี้ได้คงอยู่ต่อไป

การส่งเสริมการศึกษาและองค์ความรู้ต่างๆ

อาณาจักรล้านนาเป็นสังคมที่ให้ความสำคัญกับการศึกษามาเป็นระยะเวลาอันยาวนานแล้ว โดยมีการจัดเกี่ยวกับการศึกษามาอย่างน้อยตั้งแต่สมัยราชวงศ์มังรายและต่อเนื่องมาจนถึงสมัยเจ้าเจ็ดตนหรือตรงกับสมัยรัตนโกสินทร์นั่นเอง เมื่อจัดระบบสังคมของอาณาจักรล้านนาซึ่งมีเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางการปกครองจะเห็นว่ามีการจัดระดับชั้นเป็น 2 ชั้นคือ ชั้นปกครองกับชนชั้นผู้ถูกปกครอง

ชนชั้นปกครองของอาณาจักรล้านนาในสมัยราชวงศ์มังรายได้แก่ กษัตริย์และพระญาติลำดับต่างๆ ข้าราชการหรือขุนนางในราชสำนัก จนกระทั่งถึงตระกูลเชื้อเจ้าเจ็ดตนคือ เจ้าหลวงอันมีอำนาจสูงสุดในการปกครอง บรรดาพระญาติและเจ้าหลวงลำดับชั้นต่างๆ

ตั้งแต่สมัยราชวงศ์มังราย บรรดาผู้ปกครองจำเป็นต้องมีความรู้ การศึกษาต้องสูงมากกว่าไพร่เมือง โดยเฉพาะตำแหน่งกษัตริย์ จะเห็นได้ตั้งแต่กษัตริย์ล้านนาในสมัยโบราณมีการศึกษาวิชาการพื้นฐานเพื่อนำมาใช้ในการปกครองบ้านเมือง อันมีตั้งแต่ พุทธศาสนา การตัดสินใจพิจารณาคดี การดำรงเป็นกษัตริย์ที่ดีมีคุณธรรม จำต้องมีทศพิธราชธรรม อปรีทานิยธรรม กฎหมายหรือธรรมศาสตร์ อักษรวิธี ความรู้ด้านอาวุธและการสงคราม การดูช้าง ม้า ตลอดจนการวางผังเมืองสำหรับการให้การศึกษาแก่กษัตริย์คงจะจัดในสำนักเขตพระราชฐาน

ส่วนขุนนางหรือข้าราชการในราชสำนัก มีส่วนช่วยในการพัฒนาบ้านเมืองและเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการดูแลแทนกษัตริย์ ขุนนางส่วนหนึ่งเป็นเหล่าราชวงศ์ อีกส่วนหนึ่งเป็นไพร่เมืองที่มาจาก การบวชเรียนในสาขาที่มีความรู้ความสามารถและเป็นที่ราชสำนักต้องการเพื่อการพัฒนาบ้านเมืองภายภาคหน้าต่อไป โดยจะดูจากคุณสมบัติของผู้เรียน ความเชี่ยวชาญที่มี ในราวพ.ศ. 2100 บุคคลที่ได้รับการคัดเลือกเข้ารับราชการนั้น จะต้องมีความรู้ศิลปศาสตร์ทุกชนิดเป็นอย่างดี และมีความรู้ทางการฝีมือเช่น การเขียนหรือการแกะสลักอีกด้วย

นอกจากนี้ยังมีกลุ่มขุนนางทหาร ซึ่งทำหน้าที่ปกป้องบ้านเมืองให้รอดพ้นจากการรุกรานของศัตรู อันได้แก่ นายช้าง นายม้า นายสิบ นายชาว นายร้อย เจ้าพัน เจ้าหมื่น เจ้าแสน ขุนนางเหล่านี้มีความรู้เกี่ยวกับการเกณฑ์คน จัดกระบวนทัพ และการทำสงครามพอสมควร รวมทั้งมีความรู้ทางด้านการผลิตอาวุธด้วย โดยมีตำแหน่ง พันดาบน้อย พันหอกชัย พันพวกดาบ พันดาบลา

ขุนนางพลเรือนตำแหน่งขุนต่งกว้านและสิงเมือง จะมีหน้าที่พิจารณาตัดสินความของบ้านเมือง มีความรู้ด้านกฎหมายต่างๆ ส่วนขุนต่งเมืองซึ่งมีหน้าที่ติดต่อกับต่างเมือง หรือต่างประเทศ จะต้องมีความรู้ด้านภาษาต่างประเทศดีพอสมควร อาจรวมถึงภาษาต่างเมืองด้วย อีกตำแหน่งหนึ่งซึ่งมีความรู้เกี่ยวกับด้านหนังสือ การเขียน คือ หมื่นหนังสือหลวงมิตร หมื่นหนังสือพูกาแสนหนังสือ

ชนชั้นถูกปกครองได้แก่ ไพร่เมืองหรือสามัญชน ซึ่งรวมถึง พ่อค้า ขวานา ช่างฝีมือ ทุกอาชีพที่อยู่ในอาณาจักรล้านนา ดังนั้นกลุ่มนี้จะเป็นกลุ่มใหญ่ในสังคมล้านนา ซึ่งสันนิษฐานว่ามี วัตถุประสงค์อยู่ 2 ประการคือ

1. การศึกษาเกี่ยวกับหลักศาสนา ซึ่งจัดโดยวัดหรือพระสงฆ์ เป็นการจัดบริการเพื่อประชาชน กล่าวคือ ไพร่เมืองผู้ชายจะบวชเป็นพระหรือสามเณร จะมีการศึกษาอ่านเขียนและวิทยาการต่างๆ ในวัดที่ใกล้บ้านตนหรือจากวัดที่มีความสามารถในสาขาวิชาที่ตนให้ความสนใจ และผลพลอยได้จากการบวชคือ การได้ทดแทนคุณบิดามารดา ผู้บวชจะได้รับการยอมรับจากสังคมว่าเป็น “คนสุก” ไม่ใช่ “คนดิบ” หรือคนที่ไม่ได้ผ่านการบวชเรียน นอกจากวิชาทางพุทธศาสนาแล้ว ผู้บวชมีโอกาสได้รับการศึกษาวิชาโหราศาสตร์ ไสยศาสตร์ แพทยศาสตร์ ช่างก่อสร้าง กฎหมาย คณิตศาสตร์ นันทลักษณ์ คำว โคลง กลอน ฯลฯ วิชาชีพเหล่านี้สันนิษฐานว่าไม่มีสำนักหรือฆราวาสใดที่ให้การศึกษา จนกระทั่งปีพ.ศ. 2406-2480 การศึกษากวีนิพนธ์หรือฉันทลักษณ์ มีการศึกษาเป็นสำนักนอกวัดแต่พื้นฐานด้านอักษรวิธีล้านนาก็ยังคงมาจากวัดอยู่ตามเดิม เว้นแต่บางวิชาที่วัดยังคงจัดสอนไม่ได้เพราะขัดกับพระวินัยหรือไม่สะดวกในการสอน วิชาเหล่านี้จึงต้องทำการเรียนการสอนกันนอกวัด ได้แก่

1.1 วิชาชีพเกษตร

1.2 วิชาชีพค้าขาย

1.3 วิชาเครื่องปั้นดินเผา

1.4 วิชาทำอาวุธ

1.5 วิชาทำเครื่องกฤติยาคุณ คือ ไล่ผี บวงสรวงดวงวิญญาณ (บางสำนักเคร่งวินัยอาจจะไม่สอน)

1.6 วิชาเจิง คือ การชกมวย การต่อสู้

2. การเลื่อนสถานะทางสังคม กล่าวคือ ไพร่เมืองมีโอกาสในการเลื่อนสถานภาพทางสังคมของตนเองได้ ถ้าไพร่เมืองผู้นั้นผ่านการศึกษาออกจากวัดแล้ว ลี้กออกมาเป็นฆราวาสจะได้

รับคำว่า “หนาน” นำหน้าชื่อ ถ้าเป็นเณรแล้วสึกออกมาเป็นฆราวาสจะรับคำว่า “น้อย” หรือ “ใหม่” นำหน้าชื่อ ถ้าเคยเป็นเจ้าอาวาสมาก่อน แล้วสึกออกมาจะได้คำว่า “หนานหลวง” นำหน้าชื่อ เฉพาะคำนำหน้าที่ได้มาจะบอกคุณสมบัตินั้นๆ ได้ บรรดาบุคคลเหล่านี้ยังมีโอกาสประกอบอาชีพชั้นสูงได้ด้วย เช่น เป็นหมอโหรา หมอยา สล่า (นายช่างก่อสร้าง) ฯลฯ และจะได้จัดลำดับว่าเป็นไพร่เมืองชั้นดีของสังคม ซึ่งหายากและมีจำนวนน้อยและมีสิทธิพิเศษกว่าไพร่เมืองธรรมดา เช่น แม้จะได้กระทำความผิดถึงโทษประหารชีวิต แต่ไพร่เมืองชั้นดีเหล่านี้จะได้รับการโทษหนักสุดเพียงเนรเทศออกจากพื้นที่เท่านั้น นอกจากนี้ยังมีโอกาสได้รับราชการแผ่นดินมากกว่าไพร่เมืองที่ไม่มีความรู้หรือความสามารถพิเศษ อนึ่งไพร่เมืองขณะบวชเรียนจะได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงานจากบ้านเมือง ถ้าเป็นทาสก็ได้รับการยกเว้นเช่นเดียวกันถ้าทาสได้บวชภายใต้เงื่อนไขที่นายเงินอนุญาต ดังนั้นจะเห็นว่าการบวชในพุทธศาสนาได้ให้ประโยชน์แก่ผู้บวชมาก จึงเป็นที่นิยมในหมู่ไพร่เมืองที่จะนำบุตรหลานมาบวชเรียนที่วัด ส่งผลให้จำนวนวัดและจำนวนคัมภีร์ใบลานมีเป็นจำนวนมาก โดยนับคัมภีร์ได้เป็นจำนวนหลายผูกและใบลานที่ได้จากการจารด้วยความอุตสาหะของพระภิกษุ สามเณรมีจำนวนเป็นล้านแผ่น ซึ่งยังหลงเหลือตามวัดต่างๆ ทั่วเมืองเชียงใหม่ และยังคงปรากฏให้เห็นจนปัจจุบัน

การศึกษาสมัยโบราณจะจัดการเรียนการสอนเป็นระยะเวลานาน โดยมีการเริ่มเรียนตั้งแต่อายุ 7 ขวบ ขึ้นไปโดยไม่มีระยะเวลากำหนด ขึ้นอยู่กับความพึงพอใจในการใฝ่หาความรู้ของตัวผู้ศึกษาเอง จนกระทั่งมีความรู้สามารถประกอบอาชีพหรือเป็นที่ยอมรับทางสังคมได้ (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 2527)

เมื่อถึงสมัยตระกูลเชื้อเจ้าเจ็ดตน อาณาจักรล้านนายังคงใช้แขนงความรู้พื้นเมืองและกฎหมายมังรายศาสตร์ อักษรล้านนา มีการรับอิทธิพลด้านศิลปะ สถาปัตยกรรม ประเพณี อาหาร จากพม่ามาบ้าง แต่ก็ยังคงเอกลักษณ์ความเป็นตัวตนของตนเองได้ดี และทั้งนี้ทางกรุงเทพฯ ก็ไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวแต่อย่างใด ยังคงดำเนินความสัมพันธ์ด้านเศรษฐกิจการป่าไม้มาด้วยกันอย่างราบรื่น จนกระทั่งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ.2406 เริ่มมีคณะมิชชันนารีเข้ามาในสยามเพื่อมาเผยแผ่ศาสนาคริสต์และมีชาวต่างชาติเป็นผู้ถือสัมปทานป่าไม้และคนในบังคับของประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส เช่น พม่า ไทยใหญ่ อินเดีย ลาว เป็นต้น เข้ามาอยู่ในหัวเมืองต่างๆ ส่งผลให้สยามเริ่มเห็นความเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งนั่นคือผลที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับอาณาจักรล้านนาเริ่มเปลี่ยนแปลงไปด้วย นั่นคือการเซ็นสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 1 และ 2 ในปี พ.ศ.2416 และ พ.ศ.2426 ตามลำดับ (วัชระ สันธูประมา, 2539) ทำให้เกิดการขยายวงการศึกษาในล้านนานั้นกว้างขึ้น โดยคณะมิชชันนารีได้ทำการสอนหนังสือด้วยตนเอง

เหตุการณ์ดังกล่าวพอดีกับเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองมีการจัดการยุบหัวเมืองประเทศราชทั้งหมดในราชอาณาจักรสยามมาเป็นการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลทั่วประเทศในปีพ.ศ. 2436 ซึ่งไม่ใช่เพียงการจัดเขตพื้นที่อย่างเดียวนั้น ยังมีการเปลี่ยนแปลงด้านสังคมและวัฒนธรรมตามมามากด้วย โดยการปฏิรูปการศึกษาเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่รัฐบาลสยามต้องเร่งปฏิรูปพร้อมกับด้านอื่นๆ ปัญหาที่ต้องแก้ไขสำหรับมณฑลพายัพซึ่งเป็นอาณาจักรล้านนาเดิมนั้นเอง คือเรื่องภาษาไทย

รัฐบาลสยามประกาศให้ภาษาสยามหรือภาษาไทยกลางเป็นภาษาทางราชการในมณฑลนี้รวมทั้งได้มีการก่อตั้งโรงเรียนฝึกอบรมข้าราชการขึ้นที่เชียงใหม่ เพื่อส่งสอนลูกหลานเจ้านายและข้าราชการพื้นเมืองให้เข้าใจขนบธรรมเนียมการบริหารราชการส่วนกลางและภาษาไทยกลางอย่างไรก็ตามความพยายามของรัฐบาลสยามในช่วงแรกนี้คงจำกัดอยู่แต่เพียงในแวดวงคนกลุ่มน้อยและโรงเรียนของคณะมิชชันนารียังคงเป็นสถาบันที่โดดเด่นที่สุดในการขยายการศึกษาแผนใหม่ตามรูปแบบโรงเรียนของตะวันตก นอกจากนี้โรงเรียนยังมีการสอนภาษาอังกฤษโดยเจ้าของภาษาจึงปรากฏว่ามีเจ้านายพื้นเมืองและพ่อค้า คหบดีในชุมชนเริ่มส่งบุตรหลานเข้าศึกษาในโรงเรียนเหล่านี้เพื่อมุ่งเรียนภาษาอังกฤษเป็นสำคัญ (วัชระ สิริประมา, 2539)

ประชาชนในอาณาจักรล้านนาในขณะนั้นมีจำนวนน้อยที่สามารถฟัง พูด อ่าน เขียนภาษาไทยได้ ซึ่งเป็นอุปสรรคในการสื่อสารระหว่างกรุงเทพและล้านนา พร้อมกันนั้น คนล้านนาจะเรียกตนเองว่า คนเมือง ส่วนคนต่างถิ่นหรือคนกรุงเทพจะถูกเรียกว่า คนไทย เพียงเท่านั้นก็จะเห็นได้ว่ามุมมองของคนล้านนาเห็นว่าคนกรุงเทพเป็นคนละกลุ่มพวก ดังนั้นจึงก่อให้เกิดทัศนคติที่ไม่ดีแก่กัน ด้วยการสื่อสารและความแตกต่างทางด้านสังคมวัฒนธรรมด้วย

ในขณะที่ศาสนาจารย์แมคกิลวารีได้บันทึกไว้ว่า

ภาษาไทยเป็นภาษาของชนชาติที่ปกครองอาณาจักรสยามทั้งหมด แม้แต่ในขณะที่พวกเรา (คณะมิชชันนารี) กำลังพูดภาษานี้อยู่ในตอนนั้น ก็พอคาดการณ์ได้ล่วงหน้าว่า ภาษาท้องถิ่นของมณฑลทางเหนือจะค่อยลดบทบาทลงอย่างแน่นอน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อวัตถุประสงค์ทางราชการและวรรณกรรม อุปสรรคสำคัญที่ขัดขวางการสร้างอิทธิพลอย่างรวดเร็วของคนสยามทางด้านนี้มาจากความจริงที่ว่า ภาษาลาวนั้นเขียนด้วยตัวอักษรที่แตกต่างกันออกไปอย่างสิ้นเชิง ถ้าหากทั้งสองภาษามีตัวอักษรแบบเดียวกันแล้ว จะไม่มีปัญหา

เลยว่ามาตรฐานของภาษาพูดนั้นคงเข้าไปแทนที่ภาษาท้องถิ่นได้จนแทบไม่รู้ตัว (จิตรารักษ์ ตันรัตนกุล, 2544) (การเน้นเป็นของผู้วิจัย)

ในเวลาปีพ.ศ. 2422 คณะมิชชันนารีโดยเฉพาะศาสนาจารย์แมคคิลวารีมีความเห็นเกี่ยวกับการศึกษาในเมืองเชียงใหม่ โดยมีอาสาสมัครต่างชาติเดินทางมาช่วยสอนด้วย

...ไม่มีหนังสือที่ใช้ในโรงเรียนเล่มใดที่เขียนในภาษาลาวเลยยกเว้นตารางเกี่ยวกับวิธีการสะกดเท่านั้น ดังนั้นการเรียนการสอนในโรงเรียนจึงเป็นภาษาไทยเท่านั้น. . .นักเรียนของเราเป็นนักเรียนหญิงทั้งหมด และแทบจะไม่มีหญิงลาวคนใดในขณะนั้นที่อ่านเขียนภาษาไทยใดๆได้

นอกจากนี้แล้วยังมีแนวโน้มว่าเมื่อคริสตจักรของเราเป็นคริสตจักรลาว ภาษาลาวควรเป็นภาษาที่ใช้ในโรงเรียน ถึงกระนั้นก็ได้มีการชี้แจงถึงการใช้ภาษาไทยในแวดวงและโอกาสที่กว้างขวางออกไป เนื่องจากภาษานี้เป็นภาษาของผู้ปกครอง ในขณะที่ภาษาลาวในอนาคตจะหดด้อยถอยลงในอาณาจักรสยามในที่สุด... (จิตรารักษ์ ตันรัตนกุล, 2544) (การเน้นเป็นของผู้วิจัย)

ในปีพ.ศ. 2445 คณะมิชชันนารีเริ่มเห็นความจำเป็นที่จะปรับเปลี่ยนแผนทางการศึกษาของตนให้เข้ากับแนวทางของรัฐบาลสยาม การปรับตัวตามแบบแผนของทางการย่อมหมายถึงการจัดระบบแบบแผนให้สอดคล้องกับกระแสหลักที่กำหนดโดยผู้กุมอำนาจในสังคมขณะนั้น

ประเด็นหลักที่สำคัญคือ การขาดแคลนตำราเรียนในภาษาพื้นเมืองล้านนาสำหรับชั้นเรียนที่สูงขึ้น ในขณะที่มีการพัฒนาตำราเรียนในภาษาไทยกลางจากกรุงเทพฯอย่างต่อเนื่อง มีการรับเอาหลักสูตรของรัฐบาลสยามและหันไปใช้ภาษาไทยกลางในการเรียนการสอน ซึ่งเป็นการแก้ไขข้อจำกัดเรื่องตำราเรียนและเปิดโอกาสให้คณะมิชชันนารีสามารถสอนในชั้นสูงขึ้นไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ (วัชระ สิริประมา, 2539)

ถึงกระนั้นทางกรุงเทพฯก็ยังเรียกคนทางล้านนาและอีสานว่า คนลาว ด้วยเช่นกัน ในขณะที่ทางรัฐบาลจัดให้มีการสอนหนังสือไทยขึ้นในหัวเมืองล้านนาหรือแถบมณฑลพายัพและมณฑลอื่นๆทั่วประเทศ โดยประกาศเป็นพระราชบัญญัติประถมศึกษาปีพ.ศ. 2464 เรื่อยมาจนถึงปัจจุบันทำให้มีการศึกษาเหมือนกันทั่วประเทศ ทุกวันนี้คนล้านนาหรือคนเชียงใหม่หากคนอ่านอักษรล้านนาได้

น้อยมากและยังมีโบราณที่จารึกองค์ความรู้ในสมัยโบราณ ศาสตร์ต่างๆที่คงความเป็นเอกลักษณ์ ความเป็นตัวตนของเมืองเชียงใหม่อีกเป็นจำนวนมากในหอธรรมและในหอจดหมายเหตุเมืองเชียงใหม่ที่ยังไม่มีผู้อ่าน ซึ่งเอกสารเหล่านี้นับว่าเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีคุณค่ามาก

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมล้านนาในขณะนี้กล่าวได้ว่ามีผลสืบเนื่องกันมาจากรื่องการเมืองด้วยเช่นกัน มีการส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจด้วย ในขณะที่สังคมดั้งเดิมของล้านนาเองก็กลับกลายเป็นต้องเข้ามาผูกพันกับสังคมสยามมากขึ้น ส่งผลให้ภาษาไทยกลางเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องศึกษา กลายเป็นวิชาที่จำเป็นในการเรียนการสอน จะเห็นได้จากพ่อครูแฮริส อาจารย์ใหญ่โรงเรียนชายของมิชชันนารีเมืองเชียงใหม่ในขณะนั้น(ปัจจุบันคือโรงเรียนปรินส์รอยแยลส์)ได้กล่าวว่า “...ฉันมองเห็นชัดเจนว่าจำเป็นที่จะต้องใช้หลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการและเลิกสอนภาษาไทยเหนือเสีย...” (วัชระ สันธูประมา, 2539)

จะเห็นได้ว่ารัฐบาลสยามพยายามเข้ามาแทรกแซงทางสังคมล้านนาได้อีกในระดับหนึ่งแล้ว ทั้งนี้คณะมิชชันนารีในเมืองเชียงใหม่ก็มีการตอบรับนโยบายเป็นอย่างดี พร้อมกันนั้นทางกลุ่มผู้ปกครองของเมืองเชียงใหม่ตกอยู่ในสภาพเหมือนถูกตีกรอบให้เป็นทางเดียวกัน ซึ่งส่งผลสะท้อนให้ประชาชนต้องปฏิบัติตามไปด้วยอย่างหลีกเลี่ยงมิได้และสิ่งนี้ทำให้สังคมล้านนาเปลี่ยนไปจากเดิมด้วย

ดังนั้นพระกรณียกิจอีกประการหนึ่งของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเกี่ยวกับการศึกษา ซึ่งนอกจากพระองค์ก็เป็นผู้หนึ่งที่ได้รับอิทธิพลจากการแทรกแซงทางการเมืองและสังคมของสยามแต่กระนั้นก็ยังทรงให้ความสำคัญกับการศึกษาวิชาที่ได้มาจากราชสำนักสยาม เมื่อครั้งยังทรงประทับอยู่นั้น ทรงมีความตั้งใจในการเรียนรู้วิชาแขนงต่างๆในราชสำนักสยามอย่างมีขาดตกบกพร่อง ทั้งยังทรงรับเป็นผู้อุปถัมภ์พระภิกษุสามเณรที่ภาคเหนือส่งไปศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมที่กรุงเทพฯ โดยสมมาเสมอ (นางเยาว์ กาญจนจารี, 2541) จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสด็จสวรรคตในปี พ.ศ.2453 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทับอยู่ในราชสำนักต่ออีกระยะเวลาหนึ่ง ถึงปี พ.ศ.2457 จึงกราบบังคมทูลลาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับมาประทับที่เมืองเชียงใหม่ พร้อมกันนั้นยังทรงประกอบพระภารกิจเกี่ยวกับการศึกษาอยู่เสมอ ดังเช่นการให้ความสำคัญกับการศึกษาของประชาชนชาวเชียงใหม่ นอกจากจะทรงเผยแผ่ความรู้ที่พระองค์ทรงมีและได้รับมาจากราชสำนักสยามแต่บรรดาพระญาติในตระกูล ณ เชียงใหม่แล้ว ยังทรงเป็นองค์อุปถัมภ์โรงเรียนต่างๆในเมืองเชียงใหม่อีกด้วย

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงให้ทุนการศึกษาแก่นักเรียนในโรงเรียนยุพราชวิทยาลัยและโรงเรียนปรินส์รอยแยลส์ ซึ่งเป็นโรงเรียนชายประจำจังหวัดเชียงใหม่ที่ได้รับพระราชทานนามจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จเยือนเมืองเชียงใหม่ครั้งยังดำรงพระอิสริยยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช โดยจะเห็นจากบันทึกของศาสตราจารย์แมคกิลวารีว่า

การมาเยือนที่สำคัญอีกครั้งหนึ่งคือการเสด็จประพาสเชียงใหม่ของรัชทายาทของราชอาณาจักรสยาม ซึ่งปัจจุบันคือพระบาทสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ กษัตริย์แห่งสยาม ในฤดูหนาวของปี 1905-1906 (พ.ศ. 2448-2449) การเสด็จประพาสครั้งนี้ พระองค์ทรงรับคำเชิญของคริสตจักรให้เสด็จมาวางศิลาฤกษ์ของหอประชุมวิลเลียม อัลเลน บัคเลอร์ ซึ่งเป็นหอประชุมสำหรับฝึกซ้อมดนตรีของโรงเรียนชายแห่งใหม่ (จิตรกรรณ์ ต้นรัตนกุล, 2544)

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงสนับสนุนให้เจ้าราชวงศ์เลาแก้ว ณ เชียงใหม่ ยกที่ดินคุ่มหลวงมรดกตกทอดให้เป็นสนามส่วนหนึ่งของโรงเรียนยุพราชต่อจากที่พระบิดา เจ้าหลวงอินทวโรธสุริยวงศ์ได้ยกส่วนหนึ่งของคุ่มหลวงให้เป็นโรงเรียนนี้ก่อนหน้าแล้ว โดยจะเห็นได้จากที่พลตรีเจ้าแก้วนวลรัฐเขียนไว้ว่า

... ส่วนการอุปสมบทภิกษุสงฆ์ก็มีเสมอไม่ใคร่ขาด เมื่ออุปสมบทแล้ว โดยมากก็ทรงเป็นอุปฐาก จนเจือไม่ทอดทิ้ง อนึ่งเมื่อยังประทับอยู่ที่กรุงเทพฯ ถ้าภิกษุสามเณรจากฝ่ายเหนือลงไปศึกษาเล่าเรียน ก็ปีวารณาและช่วยเหลือแทบทุกรูป

นอกจากที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว พระองค์ยังทรงได้ประทานที่ดินที่ตั้งโรงเรียนยุพราชวิทยาลัยเดี๋ยวนี้ กับประทานที่ดินให้เป็นที่ตั้งสโมสรคณะราษฎรหรือสโมสรนวิรัฐ (เฉพาะกิ่งทางเหนือ กิ่งทางใต้เจ้าแก้วนวลรัฐให้) กับได้ทรงอุปถัมภ์โรงเรียน มีโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่เป็นอาทิ ซึ่งพระองค์ได้ทรงช่วยเหลือด้วยประการต่างๆ กับได้อุดหนุนแทนค่าเล่าเรียนให้แก่เด็กนักเรียน 7-8 คนด้วย เมื่อทรงอุปถัมภ์โรงเรียนมากเช่นนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ท่านเป็นกรรมการจัดการโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ด้วยพระองค์หนึ่ง เมื่อย้ายโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ไปรวมกับโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย กรุงเทพฯแล้ว ภายหลังได้ตั้งสมาคมนักเรียนเก่าวชิราวุธขึ้น นักเรียนเก่าเหล่านั้นยังคิดถึงพระอุปการคุณ จึงได้อัญเชิญเสด็จพระองค์ท่านเป็นสมาชิกพิเศษของสมาคมวชิราวุธ เพื่อเทิดพระเกียรติคุณ ไว้จนกาลบัดนี้ กับทรงอุปถัมภ์โรงเรียนคาราวิทยาลัยและ

โรงเรียนอื่น ทั้งช่วยเหลือการศึกษาของกุลบุตร กุลธิดา มาช้านานตลอดจนถึงพระชนม์ชีพ. .(เจ้าแก้วแว้ว, 2477)

โรงเรียนที่ก่อตั้งโดยคณะมิชชันนารีอเมริกันเพรสไบทีเรียนเป็นส่วนใหญ่ โดยมีดร.แมคกิลวารีเป็นผู้นำในการก่อตั้ง ทั้งนี้เพื่อจุดประสงค์ให้ชาวเมืองเชียงใหม่มีความรู้และเผยแพร่คริสต์ศาสนาเช่น โรงเรียนเรยีน่า ก่อตั้งโดยนางโซเฟีย แมคกิลวารี ภรรยาของดร.แมคกิลวารี โรงเรียนสตรีอเมริกัน ซึ่งเป็นโรงเรียนสำหรับเด็กผู้หญิงแห่งแรกในเมืองเชียงใหม่ ทั้งนี้พระราชชายาเจ้าดารารัศมียังทรงพระกรุณาประทานพระนามให้กับโรงเรียนสตรีอเมริกันใหม่ว่าโรงเรียนคาราวิทย์าลัย ซึ่งเป็นโรงเรียนขนาดใหญ่และมีชื่อเสียงมากในปัจจุบัน

โดยศาสตราจารย์แมคกิลวารีได้บันทึกไว้ว่า

เจ้าดารารัศมี ในครั้งที่เสด็จมาเยือนเมืองเชียงใหม่เมื่อไม่นานมานี้ พระองค์ทรงเป็นพระราชชายาองค์หนึ่งของพระมหากษัตริย์สยามพระองค์ก่อน และเป็นราชบุตรของเจ้าหลวงอินทนนท์แห่งเชียงใหม่กับเจ้านางทิพเกสร...ทรงสนพระทัยในโรงเรียนสตรีมากที่สุด และทรงยินดีที่โรงเรียนใช้ชื่อว่า โรงเรียนพระราชชายา โดยใช้ฐานันดรของพระนางซึ่งมิใช่พระนามโดยตรง (จิตรารักษ์ คันรัตนกุล, 2544)

เมื่อแรกก่อตั้งในปีพ.ศ. 2421 โดยคณะมิชชันนารีเพรสไบทีเรียน นิกายโปรเตสแตนต์ มี ดร.แดนเนยล แมคกิลวารี ซึ่งคนในสมัยนั้นเรียกว่า พ่อครูหลวง และนางโซเฟีย แมคกิลวารี ภรรยา และยังมีหม่อมเอ็ดน่า โคล์และหม่อมแมรี แคมเบลจากกรุงเทพฯมาจัดการระบบการศึกษาเป็นแบบสมัยใหม่ ทั้งนี้ได้ก่อตั้งโรงเรียนสำหรับผู้หญิงขึ้นเป็นแห่งแรกในเมืองเชียงใหม่ เพราะสมัยนั้นมีเด็กผู้หญิงหรือสตรีสามารถอ่านเขียนภาษาไทยได้เพียง 2 คนเท่านั้น

เมื่อเริ่มก่อตั้ง มีการเรียนการสอนกันที่บ้านพักของดร.แมคกิลวารีเอง โดยมีนางโซเฟียเป็นผู้สอนวิชาการต่างๆให้กับเด็กผู้หญิง เช่น การเย็บปักถักร้อย ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ การขับร้องดนตรีและคำสอนในพระคัมภีร์ตามหลักศาสนาคริสต์ เมื่อย้ายที่ทำการเรียนการสอนโรงเรียนนี้ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปิง ด้านทิศตะวันออก ในบริเวณ โบสถ์คริสต์จักรที่หนึ่งซึ่งเป็นที่ดินของเจ้าอินทวิษยานนท์พระบิดาของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีประทานให้ โดยเริ่มต้นมีนักเรียนจำนวน 20 คน (นงเยาว์ กาญจนจรี, 2541)

ต่อมาในปี พ.ศ.2466 ได้มีการก่อตั้งโรงเรียนมัธยมศึกษาสำหรับสตรีขึ้นที่บ้านหนองแสง ต. วัดเกต อ.เมือง จ.เชียงใหม่ และได้ทูลขอพระนามพระราชทานกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีอีกครั้ง เป็นชื่อว่า โรงเรียนคาราวิทยาลัย (Dara Academy) ซึ่งคนทั่วไปเรียกว่า โรงเรียนคาราเหนือ ส่วน โรงเรียนพระราชชายานั้นเรียกว่า โรงเรียนคาราใต้ ทั้งนี้โรงเรียนคาราวิทยาลัย (คาราเหนือ) ยังใช้เป็นสถานที่สอนนักเรียนชายและหญิงในระดับประถมศึกษาปีที่ 1-4 เมื่อนักเรียนเรียนจบชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 นักเรียนชายจะไปศึกษาต่อระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 ที่โรงเรียนปรินส์รอย แอลส์วิทยาลัย ส่วนนักเรียนหญิงจะไปศึกษาต่อที่โรงเรียนคาราเหนือ

ในปี พ.ศ.2483 โรงเรียนคาราวิทยาลัยได้รับการรับรองวิทยฐานะจากกระทรวงศึกษาธิการ แต่ในช่วงนั้นเป็นระยะเวลาที่เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ทางโรงเรียนได้รับคำสั่งจากแผนกศึกษาธิการจังหวัดเชียงใหม่ให้ปิดโรงเรียนเป็นกรณีพิเศษ จนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2488 สงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลง ทางโรงเรียนได้เปิดทำการเรียนการสอนตั้งแต่ชั้นมูลถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 มีนักเรียนทั้งหมดประมาณ 300 คน โดยมีครู ฝ่คำ พันธุ์พงศ์ ดำรงตำแหน่งครูใหญ่และได้ขออนุญาตเปิดชั้นเตรียมอุดมศึกษาทั้ง 2 แผนก คือ แผนกวิทยาศาสตร์และอักษรศาสตร์ ต่อมาโรงเรียนคาราวิทยาลัยและโรงเรียนปรินส์รอยแอลส์วิทยาลัย ซึ่งต่างก็อยู่ในเครือสภาคริสตจักรแห่งประเทศไทยได้ประสบปัญหาการขาดแคลนครูทั้งสองโรงเรียนจึงได้ปรึกษารื้อกันในการที่จะนำโรงเรียนมารวมกัน โดยสร้างอาคารสหเตรียมคารา- ปรินส์ขึ้นและเปิดสอนในปีการศึกษา 2510 จนกระทั่งปี พ.ศ.2504 จึงได้กลับมาทำการเรียนการสอนที่โรงเรียนคาราวิทยาลัยตามเดิม

ในปี พ.ศ.2510 ได้ยุบโรงเรียนคาราใต้กับโรงเรียนคาราเหนือรวมกันเรียกว่า โรงเรียนคาราวิทยาลัยจนถึงปัจจุบัน ต่อมาเปิดเป็นโรงเรียนสหศึกษาโดยเปิดรับนักเรียนชายเข้าศึกษาในระดับชั้นอนุบาลเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.2534

ทั้งนี้พระราชชายาเจ้าดารารัศมียังทรงเป็นธุระในเรื่องที่เกี่ยวกับโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่อยู่มาก จึงทรงเป็นกรรมการจัดการโรงเรียนมหาดเล็กหลวงด้วยพระองค์หนึ่ง ต่อมาโรงเรียนได้ย้ายไปรวมกับโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย ซึ่งเป็นโรงเรียนชายล้วนที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นภายหลังจากที่มีสมาคมนักเรียนเก่าวชิราวุธ นักเรียนเก่าเหล่านั้นยังคิดถึงพระอุปการคุณของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี จึงเชิญท่านเป็นสมาชิกพิเศษของสมาคมนักเรียนเก่าวชิราวุธเพื่อเทิดพระเกียรติจนถึงปัจจุบัน

นอกจากนี้ยังมีโรงเรียนวัด โนนทัยพายัพ ซึ่งพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงให้การอุปถัมภ์ด้านการเรียนการสอนและด้านนาฏศิลป์อย่างมาก

ในปี พ.ศ.2472 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงติดต่อกรมวิสามัญศึกษาของสงฆ์ที่ทรงให้การอุปถัมภ์เข้าเรียนวิชาการศึกษาโดยเฉพาะในโรงเรียนฝึกหัดครูกสิกรรมทับทวนจังหวัดสระบุรีด้วย

ก่อนพระราชชายาเจ้าดารารัศมีสิ้นพระชนม์ประมาณปีพ.ศ. 2470-2475 สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุกาภาพทรงติดต่อชักชวนพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นประธานจัดตั้งหอสมุดประจำจังหวัดเชียงใหม่ขึ้นเป็นสาขาของหอสมุดสำหรับพระนคร เนื่องด้วยในช่วงเวลานี้เป็นเวลาที่มีสมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุกาภาพกราบบังคมทูลลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว แต่ยังคงทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณในงานเกี่ยวกับกิจการหอพระสมุดซึ่งขยายวงต่อมากลายเป็นราชบัณฑิตยสภาทำให้ต้องทรงดูแลงานทั้งด้านหอพระสมุดและพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เห็นจะเป็นด้วยความคุ้นเคยเป็นส่วนพระองค์เองประการหนึ่งและด้วยทรงเห็นว่าพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงมีความสนพระทัยเกี่ยวกับการศึกษาในศาสตร์แขนงต่างๆ โดยเฉพาะประวัติศาสตร์และโบราณคดี ทั้งยังเป็นเจ้านายที่มีพระบารมีอยู่ทางฝ่ายเหนืออีกสองประการคือ สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุกาภาพจึงทรงมีพระดำรินี้ขึ้นมา ทั้งสองพระองค์ได้ดำเนินงานจนมีการตัดแปลงโรงช่างคันที่โรงเรียนยุพราชวิทยาลัยเป็นอาคารหอสมุดแต่เป็นที่น่าเสียดายที่พระดำรินั้นไม่ทันได้บรรลุผลก็มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปีพ.ศ. 2475 และในปีถัดมาพระราชชายาเจ้าดารารัศมีก็สิ้นพระชนม์ อาคารนี้จึงยังสร้างค้างอยู่จนทุกวันนี้ (นงเยาว์ กาญจนจารี, 2541)

ซึ่งความสนพระทัยในเรื่องโบราณคดีของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุกาภาพทรงทราบดีและได้เคยตรัสถามเรื่องพงศาวดารเมืองเชียงใหม่จากพระราชชายาเจ้าดารารัศมีอยู่เสมอ ซึ่งมีหลักฐานว่า ครั้งหนึ่งหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (บริบาล บริบาลบุรีภัณฑ์) ท่านผู้ซึ่งเป็นที่เคารพและรู้จักกันดีในหมู่นักโบราณคดีได้ทูลถามสมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุกาภาพเกี่ยวกับเรื่องเงินเชียงใหม่ สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุกาภาพทรงตรัสตอบว่า “ฉันจะถามพระราชชายาฯ ให้เพราะรู้ดีกว่าฉัน” ดังนั้นจึงปรากฏว่าพระหัตถ์ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีตอบสมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุกาภาพว่า

วันที่ 4 มิถุนายน พ.ศ. 2474

ขอประทานกราบทูลให้ทราบ

เรื่องเงินตราที่ใช้อยู่ทางเหนือนี้ หม่อมฉันก็ได้สืบสวนค้นคว้ามาช้านานแล้วก็ไม่ได้ความรู้
อะไรมากไปกว่าที่ทรงเข้าพระทัยอยู่แล้ว เงินที่รับสั่งเรียกว่า เงินขาคิมนั้น ที่นี้เรียกว่าเงินเจียง(ตัว จ.
นี้ทางใต้ต้องเป็นตัว ช.)แต่จะใช้มาถึงสมัยไหนนั้นไม่ทราบ มีอยู่ขนาดเดียวกับเงินอีกชนิดหนึ่ง
เรียกว่า ก้อนจ้อย รูปร่างสี่เหลี่ยมก็มี เป็นสำเภาก็มี แต่รานั้นเป็นของจีน นั้นหนักมี 125 บาท เข้าใจ
ว่าไม่ได้ใช้ที่มีอยู่คงเป็นเงินขวัญถุงที่เก็บไว้ ตามในตำนานไม่เห็นกล่าวถึงเงินก้อนจ้อยนี้เลย
นอกจากมักจะมีในคำขอโบราณ เป็นคำเปรียบเทียบดังเช่นว่า เงินก้อนจ้อยล้าง เจ้าเอี้ยแม่ฮ้าง มีปอ
หล่อไถ เช่นนี้เป็นต้น

เซ่นนาม

ดารา

นอกจากนี้แล้วในปีพ.ศ. 2466 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าถึงสุภาพสตรีชาว
ฝรั่งเศสผู้หนึ่งที่สนใจศึกษาพงสาวดารและขนบธรรมเนียมทางตะวันออกและเคยได้ยินชื่อเสียงของ
พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ว่าทรงมีความรู้ในเรื่องโบราณคดีฝ่ายเหนือ จึงใคร่ได้รู้จักพระองค์ ดังนี้

(ร่างลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระยากรมพระยาดำรงราชานุภาพ)

17/8/66

ทูลพระราชชายาทรงทราบ

ด้วยนางสาวคาโปเลฝรั่งเศสเป็นนักเรียนรู้ภาษาบาลีสันสกฤตและภาษาไทยตั้งแต่อยู่ใน
เมืองฝรั่งเศส รัฐบาลจึงยกข่องอุดหนุนให้มาศึกษาหาความรู้เรื่องพงสาวดารและขนบธรรมเนียม
ของประเทศทางดั่งเกี่ยก่อน แล้วปรารถนาจะเข้ามาเมืองไทย อาจารย์นี่โน นักปราชญ์ผู้เป็นสภานา
รชของสมาคมฝรั่งเศสทางประเทศตะวันออก จึงมีจดหมายชักนำมายังหม่อมฉัน ขอให้ช่วย
สงเคราะห์ในเวลาที่เขาเข้ามาอยู่กรุงเทพฯตามสมควร หม่อมฉันได้อนุญาตให้พักทำการในพระ
สมุดฯ เลขได้มารู้จักคุ้นเคยกับเจ้าหญิงลูกสาวหม่อมฉันชอบพอกัน ด้วยนางสาวคาโปเลมีการยา
มารยาทเรียบร้อย

บัดนี้ เรามีประสงค์จะขึ้นไปเมืองเชียงใหม่เพื่อจะได้เห็นบ้านเมืองและศึกษาเรื่องโบราณคดี เขามอบอกหม่อมฉันว่า ความรู้ในเรื่องโบราณคดีทางฝ่ายเหนือท่านทรงชำนาญดีกว่าใครๆ ในมณฑลภาคพายัพ และเคยได้ยืมคนทั้งหลายสรรเสริญพระอัครราชกุมารอยู่ เขาอยากจะเฝ้าและได้คุ้นเคยกับท่าน ขอให้หม่อมฉันช่วยมีจดหมายชักนำมาให้ทรงรู้จัก หม่อมฉันเห็นว่านางสาวคาโปเลเป็นคนเรียบร้อย รักทางเล่าเรียนคงจะถูกอัครราชกุมารกับท่าน จึงได้ให้จดหมายฉบับนี้ถือมาถวาย ขอได้ทรงโปรดช่วยสงเคราะห์นางสาวคาโปเล ในเวลาเมื่อขึ้นไปอยู่เมืองเชียงใหม่ ให้มีความผาสุก และได้ศึกษาหาความรู้ตามประสงค์ของเขาด้วย

(จบบ้าง) (นงเยาว์ กาญจนจารี, 2541)

นอกจากพระภารกิจในการส่งเสริมการศึกษาในเหล่าพระประยูรญาติและประชาชนชาวเมืองเชียงใหม่ที่บรรดาเจ้านายให้ความอุปถัมภ์มาโดยตลอด พระราชชายาเจ้าดารารัศมีก็ทรงสานต่อพระภารกิจนี้ได้เป็นอย่างดีจนเป็นที่ไว้วางใจของราชสำนักสยาม ส่งผลให้โรงเรียนดังกล่าวมีชื่อเสียงและผลิตนักเรียนที่มีคุณภาพตลอดมาจนปัจจุบัน ซึ่งการพัฒนาการของสังคมเมืองเชียงใหม่สะท้อนบทบาทของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีนั้นทำให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงแบบเป็นขั้นตอน การที่สยามเข้ามามีอำนาจและส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในเมืองเชียงใหม่เป็นการปรับตัวให้เข้ากับยุคสมัยและนโยบายของประเทศ ดังนั้นการที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีไม่ทรงต่อต้านการศึกษาของสยามหรือการสอนของคณะมิชชันนารีนั้น ไม่เฉพาะแสดงให้เห็นถึงว่าทรงน้ำพระทัยกว้างแ่แล้วยังทรงมีสายพระเนตรที่ยาวไกลในอนาคตด้วยเช่นกัน ชาวเมืองเชียงใหม่ได้มีโอกาสได้รับรู้สิ่งต่างๆ ที่สยามและชาวต่างชาติหยิบยื่นให้และสามารถนำไปพัฒนาตนเองและบ้านเมืองได้อย่างมีประสิทธิภาพ

การส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม

ในช่วงเวลาที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทับอยู่ในราชสำนักสยามนั้นเป็นที่รู้กันในพระบรมวงศานุวงศ์ เหล่าข้าราชการในราชสำนักสยามและเชียงใหม่ว่า พระองค์ทรงทุ่มเทให้การเรียนรู้สิ่งต่างๆ ในพระบรมมหาราชวัง ทั้งยังทรงไม่ทอดทิ้งศิลปะและวัฒนธรรมความเป็นเอกลักษณ์ล้านนา ทรงเห็นว่าสิ่งใดดี น่าสนใจของภาคกลางหรือที่อื่นก็ทรงโปรดนำมาเผยแพร่หรือปรับปรุงให้แปลกขึ้นมาใหม่ ดังเช่น ดนตรี การละคร นาฏศิลป์ งานประดิษฐ์ การทอผ้า การเย็บปักถักร้อย เป็นต้น เมื่อทรงกราบทูลลาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับมายังประทับเมืองเชียงใหม่แล้ว ทรงประกอบพระกรณียกิจเกี่ยวกับการอนุรักษ์

ศิลปวัฒนธรรมดั้งเดิมของล้านนาและทรงปรับปรุง เพิ่มเติมให้ศิลปะแขนงนี้มีความงดงามและเป็นเอกลักษณ์มากขึ้นด้วย ส่งผลให้ชาวเมืองเชียงใหม่และเมืองใกล้เคียงได้เห็นความเปลี่ยนแปลงในครั้ง นี้ด้วย ซึ่งจะแบ่งเป็นด้านต่างๆดังนี้

ด้านดนตรี

ตั้งแต่เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นเจ้าหญิงดารารัศมีนั้น ทรงคุ้นเคยกับการใช้ชีวิตอยู่ใน คุ่มหลวง ซึ่งเต็มไปด้วยวัฒนธรรมศิลปะ ดนตรีที่เป็นเอกลักษณ์ของล้านนา ซึ่งตามหลักฐานของ ประวัติศาสตร์ดนตรีล้านนาที่เขียนโดยอาจารย์ธีรยุทธ ขวงศรีซึ่งเป็นอดีตอาจารย์โรงเรียนนาฏศิลป์ เชียงใหม่กล่าวไว้ว่า

...พบหลักฐานในหนังสือนิราศหริภุญไชย สรุปได้ว่า เครื่องดนตรีสมัยนั้นน่าจะมีครบทั้ง 4 ประเภท คือ เครื่องดีด สี ตี เป่า อัน ได้แก่ ขลุ่ย ปี่ สะล้อ(ตะลื้อหรือท้อ) ซึ่ง กลอง ฆ้อง ตึง(ตึงตึง เป็นเครื่องดนตรีประเภทตีของชาวล้านนา) แคน เครื่องดนตรีเหล่านี้สามารถผสม นำไปร่วมวงใช้บรรเลงในพิธีกรรมและงานเฉลิมฉลองต่างๆ...

ดังนั้นเมื่อต้องทรงเสด็จไปประทับอยู่ที่ราชสำนักสยามก็ไม่ทรงลืมความเป็นตัวตนของ ล้านนา ทั้งยังทรงเปิดใจรับความแตกต่างของศิลปวัฒนธรรมสยาม ทั้งนี้ทรงมีความสนพระทัยใคร่รู้ เกี่ยวกับดนตรี นาฏศิลป์ จึงฝึกฝนจนชำนาญและแสดงพระอัจฉริยภาพให้ทั้งราชสำนักสยามและ ล้านนาได้เห็นโดยทั่วกัน

เนื่องด้วยในวังหลวงหรือราชสำนักสยามนั้น พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงจัดให้มีการเล่า เรียนดนตรีไทยอย่างจริงจัง โดยทรงให้เจ้าจอมในราชสำนักมาเป็นครูสอนดนตรีไทยสอนพระองค์ และพระประยูรญาติ ข้าหลวงไปพร้อมกัน

เริ่มต้นที่เจ้าจอมที่ชำนาญ โหรี มีเจ้าจอมประคองแนะนำการตีซอสามสาย เจ้าจอม สิงวาลย์แนะนำการตีกระจับปี่ และเจ้าจอมมารดาหมอบอกทางขับร้อง ปรากฏว่าเริ่มต้น ไม่ประสบความสำเร็จ เพราะไม่ทรงโปรดเครื่องดนตรีที่ได้รับคำแนะนำมากนัก ประกอบ กับเจ้าจอมทั้งสามมีการกิจประจำมาก ต่อมาจึงได้จ้างครูดนตรีจากนอกวังเข้ามาสอน

หลังจากนั้นจึงทรงจ้างครูสตรีคนแรกเข้ามาสอนที่พระตำหนักในพระบรมมหาราชวัง คือ หม่อมผิว นรรัตนราชมานิต ผู้ชำนาญขอสามสายมือหนึ่งในรัชกาลที่ 5 พระราชชายาฯ ทรงเรียนสี่ขอแต่ไม่ทรงสนพระทัยนัก ผู้ที่เรียนขอสามสายอย่างจริงจังกลับเป็นพระญาติ คือ เจ้าเทพกัญญา เจ้าบัวชุมและนางสาวบุญปั้นข้าหลวงต้นห้อง ความสนพระทัยของพระราชชายาฯ แน่วแน่อู่ที่ทรงจะเข้

เนื่องจากขณะนั้นต้องทำการเรียนการสอนในพระบรมมหาราชวัง จำเป็นต้องมีครูผู้หญิง แต่เนื่องจากหาครูผู้หญิงที่มีความสามารถในการเล่นจะเข้ไม่ได้ จึงต้องให้ครูช้อย สุนทรวาทีน ซึ่งเป็นครูผู้ชายและดาบอดทั้งสองข้างมาเป็นผู้ฝึกสอนให้ ต่อมาคือพระยาเสนาะดุริยางค์ และครูอีกคนหนึ่งคือครูสังวาล กุลสวัสดิ์ กับครูแปลก ประสานศัพท์ ซึ่งคือลูกศิษย์เอกของครูช้อยมาเป็นผู้ฝึกสอน แต่กระนั้นด้วยความที่เป็นเขตพระราชฐานชั้นใน จึงไม่สะดวกในการสอนและเห็นว่าไม่เหมาะสมจึงทำการฝึกซ้อมโดยพระองค์เองจนชำนาญในที่สุดก็ประสบความสำเร็จ โดยสามารถตั้งวงเครื่องสายคู่และมีนักร้องประจำวงด้วย

นอกจากนี้ยังทรงใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ในการซื้อเครื่องดนตรีของฝรั่งเช่น ซอฝรั่ง หรือ ไวโอลิน แมนโดลิน ออร์แกนลม และเปียโน ทั้งยังทรงให้พระญาติและข้าหลวงฝึกเล่นดนตรีฝรั่งจนสามารถเล่นเป็นเพลงไทยได้โดยมีครูแปลก ประสานศัพท์สอนออร์แกน ส่วนไวโอลินและเปียโนนั้น มีครูฝรั่งผู้หญิงชื่อเบลล่าเป็นผู้สอน ทำให้เจ้าบัวชุมและนางสาวบุญปั้นที่มีความสนใจในเครื่องดนตรีอยู่แล้วเรียนรู้ได้อย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะนางสาวบุญปั้นนั้นสามารถเล่นเปียโนเล่นเพลงไทยร่วมกับเครื่องสายได้จนเป็นที่กล่าวถึงทั่วไป (วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่, 2548)

ต่อมาพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงสามารถแต่งเพลงโดยใช้จะเข้ได้อย่างคล่องแคล่วและเป็นครูสอนดนตรีได้เช่น จะเข้ ซอและการขับร้องให้แก่พระญาติเช่น เจ้าเครือแก้ว ณ เชียงใหม่ เจ้าโสภา เพ็ญพุ่ม(ณ เชียงใหม่) ทั้งยังทรงอนุญาตให้ผู้สนใจออกไปเรียนกับครูนอกวังแบบไปเข้าเรียนกลับด้วย (วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่, 2548)

ก่อนที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีเสด็จกลับมาประทับเชียงใหม่ การดนตรีของล้านนายังไม่มีรูปแบบการเล่นเป็นวงที่สมบูรณ์ การพัฒนารูปแบบการเล่นมีน้อยมาก เพราะเล่นกันในวงแคบ จนกระทั่งพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงนำเครื่องดนตรีประเภทเครื่องสายจากราชสำนักสยาม ซึ่งเป็นศิลปะจากภาคกลางมาร่วมบรรเลงเพลงกับบรรดาพระญาติและข้าราชการที่ติดตามเสด็จเมื่อครั้งประทับอยู่ที่พระบรมมหาราชวัง สร้างสีสันและความแปลกใหม่ให้กับชาวเมืองล้านนาในเรื่อง

การผสมผสานด้านดนตรีจนเป็นที่ตื่นตัวกันทั้งเมืองเชียงใหม่ พร้อมกันนั้นจึงทรงมีพระดำริให้มีการส่งเสริมการดนตรีให้กับพระญาติ ข้าราชการบริพารตลอดจนคนทั่วไปให้ได้รู้จัก

ด้านการละครและนาฏศิลป์

ส่วนเรื่องการละครนาฏศิลป์นั้นก็ทรงให้ความสำคัญเช่นกันเพราะขณะทรงประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังนั้นทรงพยายามดัดแปลงบทละครและดูแลการฝึกซ้อมโดยพระองค์เองจนเป็นที่ประจักษ์แก่สายตาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงมีความสนพระทัยในเรื่องการละครเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากจดหมายที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเมื่อทรงเสด็จกลับมาประทับที่เชียงใหม่ในครั้งแรกว่า

วันที่ 15 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 127

กรมพระราชวังฯ ส่งบทละครพระลอตอนปลายมาให้ดู ยังมีผิดที่บอกให้แก้อยู่บ้าง แต่เห็นว่าเจ้ามาวังเองไม่มีอะไรทำจึงเก็บ ทั้งท่อนต้นและท่อนกลางมาอีก 2 เล่ม รวมเป็น 3 เล่ม จะได้อ่าน

ปีใหม่นี้ วันที่ 13 มีนาคม กรมพระราชวังฯ จะเล่นพระลอตอนต้นให้ดูคืนหนึ่ง แต่บอกว่าจะกินเวลา 9 ชั่วโมง เล่นสองทุ่ม ดิสิบเอ็ดเล็ก ถ้าวรับสั่งให้ตัดทิ้งจะตัดลงมาเล็ก 8 ทุ่ม

วันที่ 1 เมษายน จะเล่นพงสาวดาร ตอนพระยาจักรี โรงฆ้องไปตีกัมภูชา มีพระยาโกษาจิ้นและนักแก้วฟ้าสัจจง เขมรุ่มง่ามอะไรต่างๆ แก้วจะเล่นให้ตรงกันข้ามกับตอนพระยารามเดโชตอนนั้นร้องให้มากขึ้นแล้ว ตอนนี้ให้หัวเราะกันขยับรุ่งอีก คิดถึงเจ้าลวงหน้าเสียแต่ยังไม่ได้เห็นแล้ว แต่แกยังมีเก่งอีก เดี่ยวนี้กำลังลงมือซ้อมโขน จะเล่นตอนพิธิน้ำทิพย์ เป็นพากย์รับพิณพาทย์ไม่ใช่ละคร เรื่องนี้เห็นจะรอไว้เล่นตอนเจ้ากลับได้ เพราะแกยังต้องทำไมตรีกับแม่เขียนให้สอนนางช้อยเป็นทศกัณฐ์เพราะแม่เขียนจำทำลิ้นจี่ทศกัณฐ์ของทูลกระหม่อมได้ดีกว่าขุนระบำมาก ดึงตั้งทำนองเดียวกัน แต่ลิ้นจี่ทำทางเป็นผู้ดีกว่าขุนระบำ ก็ต่อจากขยาลำไยน้องลิ้นจี่นั่นเอง แต่ขยาลำไยแก่เป็นนางไมโครเอาใจใส่มาก...

เนื่องจากความแตกต่างทางวัฒนธรรมของล้านนาและภาคกลางทำให้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเห็นว่าควรนำมาประยุกต์ดัดแปลงให้กลมกลืนไปด้วยกันได้ ดังนั้นชาวเมืองเชียงใหม่จึงได้

มีโอกาสเห็นพระอัจฉริยภาพทางการละครของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ดังจะเห็นได้ในงานฉลองพระกู่พระญาติวงศ์ เมื่อครั้งเสด็จเยือนเชียงใหม่เป็นครั้งแรกในปีพ.ศ. 2451-2452 นอกจากนี้จะมีการแสดงลิเก จี๊ว ฟ้อนรำ ซอแล้ว ครั้งนั้นได้ทรงนำบทละครของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานมาให้เรื่องพระลอ ตอนพระลอตามไก่อ่ เลี้ยงน้ำ ชมสวน นอกจากนี้ยังมีเรื่องสาวเครือฟ้าและอิเหนาตอนตัดดอกกล้าเจ๊กและตอนบุษบาเลี้ยงเทียน โดยมีนักแสดงดังนี้

เรื่องพระลอ ตอนพระลอตามไก่อ่ ทรงเลือกผู้แสดงเป็นตัวเอกดังนี้

หม่อมवाद	แสดงเป็น	พระลอ
หม่อมแส	แสดงเป็น	ไก่อ่แก้ว
หม่อมพันธุ์	แสดงเป็น	ปู่เจ้าสมิงพราย

เรื่องพระลอ ตอนเลี้ยงน้ำ ทรงเลือกผู้แสดงเป็นตัวเอกดังนี้

หม่อมवाद	แสดงเป็น	พระลอ
----------	----------	-------

เรื่องพระลอ ตอนชมสวน ทรงเลือกผู้แสดงเป็นตัวเอกดังนี้

หม่อมแส	แสดงเป็น	พระลอ
หม่อมवाद	แสดงเป็น	นายแก้ว
หม่อมพันธุ์	แสดงเป็น	นายขวัญ
หม่อมผาด	แสดงเป็น	นางริน
หม่อมดำ	แสดงเป็น	นางโรย

เรื่องสาวเครือฟ้า ทรงเลือกผู้แสดงเป็นตัวเอกดังนี้

หม่อมवाद	แสดงเป็น	นายร้อยตรีพร้อม
หม่อมแส	แสดงเป็น	เครือฟ้า

เรื่องอิเหนา ตอนตัดดอกลำเจียกจนถึงบุษบาเสียดึงเทียน ทรงเลือกผู้แสดงเป็นตัวเอกดังนี้

หม่อมवाद แสดงเป็น อิเหนา

หม่อมผาดและหม่อมแสด ผลัดกันแสดงเป็น บุษบา (วงศ์ศักดิ์ ฅ เชียงใหม่, 2548)

โดยทรงจัดให้มีการฝึกซ้อมคณะละครราชของเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ เจ้าหลวงเชียงใหม่ องค์ที่ 8 มีการสร้างฉากบางส่วนโดยช่างที่นำมาจากกรุงเทพฯ จนกระทั่งออกแสดงให้ชาวเชียงใหม่ ได้ชื่นชมศิลปะละครราชของทางกรุงเทพฯ อันมีการผสมผสานศิลปะของล้านนาด้วย ในการเสด็จ กลับมาครั้งนี้ยังได้นำละครเรื่องอื่นๆของภาคกลางมาด้วย เช่น เรื่องสุวรรณหงส์และนารายณ์ปราบ ยักษ์นนทุกข์ ทั้งนี้ยังทรงดัดแปลงทำรำให้เข้ากับศิลปะทางล้านนาด้วย

เมื่อสิ้นรัชกาลของเจ้าหลวงอินทวโรรสสุริยวงศ์ กิจกรมบันเทิงของคุ้มหลวงก็ได้ยุติ พระ ราชชายาเจ้าดารารัศมีซึ่งขณะนั้นประทับอยู่ที่คุ้มเจดีย์แก้วทรงได้รับทอว่าจ้างบุคลากรการละครมา ช่วยงานบางส่วน ประชาชนชาวเมืองเชียงใหม่สมัยนั้นจึงมีการกล่าวถึงกิจกรรมบันเทิงที่เป็นการ แสดงของคุ้มหรือของวังว่า ช่างฟ้อนวัง หรือช่างฟ้อนคุ้ม ซึ่งมักจะถูกเรียกอย่างล้อเล่นว่า ช่างฟ้อน โรงก็ เนื่องจากจากสถานที่ใช้ฝึกซ้อมเป็น โรงก็(โรงทอผ้า)ด้วย ดังจะเห็นได้จากบันทึกของเจ้าแสง ดาว ฅ เชียงใหม่ว่า

... โรงก็นี้เป็นโรงยาวชั้นเดียว ตอนกลางระหว่างเสาสองข้าง โถงตลอด เป็นที่สำหรับซ้อม ฟ้อนและละครจากเสามีปีกยื่นออกไปทั้งสองข้าง ตั้งที่สำหรับทอผ้าชั้นยกดอกเต็มตลอด ประมาณ 20 หลัง ด้านทิศเหนือของโรงก็เป็นห้องเก็บสัปคับช้างประจำพระองค์ของพระ เจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ 1 ของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ 1 และของแม่เจ้าเทพไกรสรหรือแม่เจ้า ทิพเกสร 1 รวมเป็น 3 หลังด้วยกัน... (แสงดาว ฅ เชียงใหม่, 2517)

จนกระทั่งปี พ.ศ.2474 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทับที่พระตำหนักดารารัศมี สวนเจ้าสหาย อ.แม่ริม ทรงดำริว่าเวลานี้ตัวละครของคุ้มเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์มีเหลืออยู่น้อยคน เต็มที่ พวกที่เหลืออยู่ที่ล้วนมีอายุมากกันทั้งสิ้น เมื่อหมดรุ่นนี้ไปแล้วชาวเชียงใหม่จะไม่มีใครรู้จัก การฟ้อนรำทำเพลงของคนไทยภาคกลาง จึงทรงคัดเลือกช่างฟ้อนประจำคุ้มรุ่นเล็กมาห้าห้าแม่บท ทรงได้ตัวพระที่มีชื่อว่า สุดใจ เป็นลูกข้าหลวงนักดนตรีชอู้ ส่วนตัวนางได้ชื่อ วันดี เป็นลูกผู้มีอัน จะกินในตัวเมืองเชียงใหม่ จากนั้นทรงโปรดให้หม่อมคำเป็นผู้มาฝึกซ้อมให้ แต่ด้วยกันว่าทรงเปลอ ไม่ได้ทำพิธีขึ้นครุเสียดึงก่อน จึงทรงประชวร เมื่อทรงระลึกขึ้นได้จึงบนว่า ถ้าพระองค์ทรงหายจาก

พระอาการประชวรจะเล่นละครพระลอแก้วบน เมื่อทรงหายจากพระอาการประชวรดังกล่าวแล้ว จึงให้หม่อมแสน หม่อมพัน หม่อมคำ ช่วยกันฝึกซ้อมละครเรื่องพระลอ ตอนพระลอตามไก่อ ซึ่งมีผู้แสดงเป็นตัวเอกคือ สุกใจ แสดงเป็นพระละ วันดี แสดงเป็น ไก่อแก้วและสมพันธ์ แสดงเป็น ปู่เจ้าสมิงพราย การแสดงชุดนี้แสดงแก้บนเป็นครั้งแรกที่หน้าพระตำหนักดารารัถิรมย์

ต่อมาจึงทรงโปรดให้ซ้อมละครเรื่อง สุวรรณหงส์ เพื่อเล่นประทานในวันครบรอบวันประสูติหม่อมเจ้าหญิงฉัตรสุดา ฉัตรชัย ที่คุ้มรินแก้ว มีผู้แสดงคือ สุกใจ แสดงเป็น สุวรรณหงส์ วันดี แสดงเป็น พรหมณี สมพันธ์ แสดงเป็น ท้าวสุพรรณนุราช ยุพดี แสดงเป็น พรหมณีโร อัญชัญ แสดงเป็น พระมเหสี นอกจากนี้ยังมีการแสดงเนื่องในโอกาสฉลองการสร้างวิหารวัดสวนดอกหลังใหม่แทนหลังเดิมที่ผุพังไปและการปฏิสังขรณ์องค์พระธาตุวัดสวนดอกเสร็จสิ้น มีการเฉลิมฉลองกันอย่างใหญ่โต ทั้งนี้พระราชชายาเจ้าดารารัถิรมย์จึงทรงรับสั่งให้คณะละครประจำคุ้มของพระองค์เร่งการฝึกซ้อมรำเพื่อเป็นการแสดงละครในงานนี้ด้วย เรื่องที่จะแสดงคือ รามเกียรติ์ตอนนารายณ์ปราบหนทก จึงได้ นवलวิ เสนาคำ แสดงเป็น นนทก ซึ่งหม่อมพัน เป็นผู้ฝึกซ้อม ปราบกฏว่าเป็นที่ชื่นชอบของประชาชนเมืองเชียงใหม่อย่างมาก ในงานวันเดียวกันนี้ก็มีการแสดงเรื่องพระลอด้วยเช่นกัน

ในงานฉลองพระชนมายุครบ 48 พรรษา ท้าวสุนทรโวหาร เสนาแผนกอาลักษณ์ของเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ ได้ประพันธ์บทละครเรื่อง น้อยใจยา ขึ้นถวายและได้ขอประทานพระอนุญาตให้คณะมหาดเล็กในพระองค์เองถวายในงาน ทรงแก้ไขบทบางตอนให้เหมาะสม มหาดเล็กที่แสดงเรื่องน้อยใจยามีดังนี้ นายน้อย ชมพู่รัตน์ แสดงเป็น น้อยใจยา และนายบาง วาริช แสดงเป็น แว่นแก้ว

ละครเรื่องน้อยใจยานี้เป็นอิทธิพลความคิดที่ได้รับจากโลกทัศน์สามัญชน โดยเป็นเรื่องเกี่ยวกับความรัก คือ น้อยใจยากับนางแว่นแก้วมีความรักต่อกันแต่น้อยใจยามีฐานะยากจน ขณะที่พ่อแม่ของนางแว่นแก้วได้หมั้นหมายนางไว้กับเศรษฐี แต่นางแว่นแก้วปฏิเสธที่จะแต่งงานด้วยและหนีตามน้อยใจยาไป จุดเน้นของเรื่องอยู่ที่ความมั่นคงในความรักของนางแว่นแก้วที่มีต่อน้อยใจยา โดยมีนัยว่าภาพลักษณ์ของผู้หญิงเหนือมีความมั่นคง ไม่ใจง่าย ไหวโอนไปหาผู้อื่นได้ง่าย

ต่อมาพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงอาทรทิพนิภา ในรัชกาลที่ 5 ทรงขอบทละครเรื่องน้อยใจยานี้ไปซ้อมเป็นละครของพระองค์และมีการแสดงที่พระตำหนักสวนดุสิต (นงเยาว์ กาญจนจารี, 2533) นับแต่นั้นมาผู้คนในราชสำนักสยามก็ได้รับรู้วัฒนธรรมล้านนาด้วย

ส่วนการฟ้อนรำพื้นเมืองซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของเมืองเชียงใหม่อยู่แล้ว พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเข้มงวดมาก ทรงเอาพระทัยใส่เป็นอย่างมาก มีการหัดลูกหลานเจ้านายฝ่ายเหนือที่เข้ามาถวายตัวอยู่ในวังกับพระองค์ท่านให้เป็นช่างฟ้อนรำประจำวันและถึงแม้ว่าจะอยู่คุ้มเจ้านายอื่นหรือเป็นลูกหลานของมหาเด็กลีกลวง ข้าหลวง ชาวบ้าน หากทรงเห็นว่ามีคุณสมบัติ ผิวพรรณหน้าตาดี รูปร่างสมส่วน แขนและนิ้วมือเรียวยาว เพื่อให้เกิดความสวยงามในการฟ้อนรำก็จะรับสั่งให้เข้ามาซ้อมในวังด้วยและออกแสดงเวลามีงานเฉลิมฉลองต่างๆ ระเบียบและฟ้อนอันโปรดให้ฝึกมีหลายประเภทเช่น ฟ้อนเล็บ ฟ้อนเทียน ฟ้อนม่านแม่แล้ ฟ้อนมอญหรือฝิมด ระเบียบรำพัด ระเบียบรำ ฟ้อนม่านม้ายี่เชิงตักที่ทรงนำมาปรับปรุงจากระบำนาราชสำนักพม่า โดยท่านผู้หญิงฉัตรสุดา วงศ์ทองศรี กล่าวว่ามีลักษณะที่เรียกว่าเป็นแบบฉบับของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีคือ “...เหมือนกับล่องลอยไปเหยียบย่ำเบาๆเนิบๆ เท้าลงไม่หนัก เดินไม่กระแทก ไม่ขยับตัวมาก การวาดแขนก็ช้าๆเนิบๆ การแต่งกายฟ้อนรำตามแบบฉบับของพระราชชายาก็นุ่มนวลและห่มสไบอย่างเดียว ถ้าหากอากาศหนาวจึงสวมเสื้อแขนกระบอก...”

ในการนี้ทรงทำการคัดเลือกและฝึกนักร้องหรือช่างซอให้ร้องเพลงพื้นเมืองประกอบ กล่าวได้ว่าทรงสร้างและอุปถัมภ์ทั้งช่างฟ้อนและช่างซอขึ้นพร้อมกัน ด้วยเหตุนี้เองทำให้ผลงานด้านประพันธ์ของพระองค์ทรงเป็นที่ปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์บทร้องเพลงพื้นเมืองเหนือสุดดี พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินเสวยมณฑลพายัพในปีพ.ศ. 2469 ในบทละครเรื่องพระลอ ตอนนางรินนางโรยไปหาปู่เจ้าสมิงพราย และในบทละครเรื่องน้อยใจยา นางแว่นแก้ว ซอเงี้ยว ดังตัวอย่างบทพระนิพนธ์ส่วนหนึ่งว่า “...ขอพนม บังคมก่ายเกล้า เท้านี้กราบทูลองค์ ขอหื้อทรงเชษฐฤทธิ์ ตัวข้าแสน โงงปายหน้า ทรงคะนึ่งใจ อย่าได้กาไถเนิ่นจ้ำ หื้อจ้อมนรินทรปิ่นฟ้า อยู่สววยราชย์ยืนต่อ...” (ทำนองซอจ้อยเชียงแสน)

การฟ้อนรำนั้น อาจารย์ธีรยุทธ ขวงศรีได้อธิบายไว้ว่า คำว่า “ฟ้อน” เป็นภาษาถิ่น มีความหมายที่แตกต่างกันอยู่บ้างในแถบพื้นที่ล้านนาและอีสาน ซึ่งคำว่า “ฟ้อน” ในภาษาล้านนานั้นหมายถึง การแสดงออกในเชิงนาฏศิลป์ทุกรูปแบบแตกต่างกับความหมายในภาษาอีสานคือ การแสดงออกในเชิงนาฏศิลป์ที่มีรูปแบบตามที่กำหนดไว้โดยบูรพาจารย์ หากแสดงออกโดยไม่มีรูปแบบตามความปิติ ความพอใจ หรือเกิดศรัทธาขึ้นมาทันทีทันใดนั้นเรียกว่า “เซ็ง”

“ฟ้อน” ในล้านนาพบว่ามีหลักฐานมาตั้งแต่สมัยทวารวดีเช่นเดียวกับดนตรี เข้าใจว่าคงจะมีการวิวัฒนาการมาด้วยกัน หากนับถึงปัจจุบันก็เป็นเวลากว่า 700 ปีแล้ว ลักษณะการฟ้อนดั้งเดิมของชาวล้านนาจะประกอบไปด้วยลีลาท่าทางเลียนแบบหรือดัดแปลงมาจากธรรมชาติในท้องถิ่น

มักมีลักษณะเป็นไปตามเผ่าพันธุ์โดยแท้ ไม่มีทำรำที่ซับซ้อน ยุ่งยาก ไม่มีกฎเกณฑ์ข้อบังคับใดๆ เป็นกระบวนการรำที่ง่ายๆ สั้นๆ เพราะเกิดจากภูมิปัญญาชาวบ้าน มักแสดงเป็นชุดๆ มีมากมาย หลากหลายรูปแบบและขนานนามชุดการแสดงหรือกระบวนพ็อนนั้นๆตามเชื้อชาติของผู้พ็อนเช่น คนม่านหรือคนพม่าพ็อน เรียกว่า พ็อนม่าน คนไตหรือคนไทยใหญ่พ็อนเรียกว่า พ็อนเงี้ยว เป็นต้น (วงศ์ศักดิ์ ฅ เชียงใหม่, 2548)

จากลักษณะพื้นฐานการพ็อนพื้นบ้านดั้งเดิมเหล่านี้ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงนำมา ดัดแปลงเข้ากับศิลปะการรำราชของราชสำนักกรุงเทพฯ ทำให้มีทำรำที่อ่อนช้อยงดงาม มีรูปแบบ กฎเกณฑ์เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปอย่างกว้างขวาง ซึ่งมีการพ็อนประเภทต่างๆดังนี้

การพ็อนเล็บ เป็นการพ็อนรำแบบดั้งเดิมของชาวล้านนาอยู่แล้ว ซึ่งจะรำในขบวนแห่ครัว ทานหรืองานฉลองของวัดต่างๆ แต่ละวัดจะมีช่างพ็อนประจำวัด แต่งกายด้วยผ้าซิ่นตีนต่อลายขวาง ลำตัว สวมเสื้อผ่าอก เก้าฝม ทัดดอกเอื้อง ใช้ทองเหลืองทำเป็นกรวยสวมนิ้วทั้งสี่ ของมือทั้งสองข้าง ทำพ็อนเล็บของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีนั้นทรงดัดแปลงให้มีรูปแบบลีลาที่อ่อนช้อยขึ้น การ ก้าวย่างที่สวยงาม มีการก้าวปรับกระบวนแถว ทำให้ดูเพลินตา เป็นที่ลือเลื่องว่าเป็นสุดยอดของการ พ็อนเล็บต้องเป็นช่างพ็อนที่พระตำหนักคาราภิรมย์ แทบทุกครั้งที่มีงานบุญทอดกฐิน งานปอย หลวงฉลองสิ่งก่อสร้างต่างๆ จะมีรายการทูลขอพระองค์โปรดจัดช่างพ็อนจากพระตำหนัก คาราภิรมย์ให้ไปร่วมกระบวนแห่กฐินและพ็อนรับครัวตาน(ขบวนแห่ปัจจัยไทยทาน) (วงศ์ศักดิ์ ฅ เชียงใหม่, 2548)

พ็อนกำเบ้อ(ผีเสื้อ)และพ็อนม่านม้วยเชียงตา เป็นการพ็อนรำที่มีท่วงท่าที่ซ้ำๆกัน พระราช ชายาเจ้าดารารัศมีจึงทรงเปลี่ยนแปลงให้มีความแปลกใหม่และดัดแปลงจากการพ็อนจากระบำพม่า มีรับสั่งให้เจ้าจันทรังษี น้องสาวเจ้าทิพวรรณ กฤดากรหาครูระบำมาจากพม่าคนหนึ่ง(หญิง-ชาย) แสดงให้ทอดพระเนตร แล้วจึงทรงเห็นว่าทำรำของครูชายไม่ค่อยน่าดูนักแต่ทรงพอพระทัยทำรำ ของครูผู้หญิง จึงดัดแปลงทำรำผสมกับท่าบัลเลต์ที่ เจ้าแสงดาว ฅ เชียงใหม่ เต้นถวายจากการไป เรียนที่โรงเรียนเซนต์ยอแซฟคอนแวนต์ จึงกลายมาเป็นพ็อนกำเบ้อ (ผีเสื้อ) ชุดที่ใส่รำมีผ้าถุง เสื้อ ติดปีกผีเสื้อด้านหลัง ติดหนวดผีเสื้อที่ศีรษะ ใช้ชบะทรวงและทำนองของเพลงพม่า มีการใช้เครื่องดนตรีปี่พาทย์มอญเครื่องใหญ่ มีตะโพนและเปิงมางด้วย

พ็อนกำเบ้อนี้ได้ออกแสดงครั้งแรกในงานฉลองพระตำหนักพระราชชายาเจ้าดารารัศมีบน ดอยสุเทพ และในงานต้อนรับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพ

พรณี พระบรมราชินีนาถแต่คราวนี้ทรงเปลี่ยนชุดการแต่งกายจากชุดสีเสื่อมาเป็นชุดระบำในที่
 รโหฐานแทน โดยใช้ภาพจากหนังสือเรื่อง พระเจ้าสีป้อ ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิป
 ประพันธ์พงศาวดารเป็นแบบอย่างเครื่องแต่งกาย โดยให้ชื่อการแสดงชุดนี้ว่า ฟ้อนม่านม้วยเชียงตา ซึ่ง
 น่าจะแผลงมาจากคำว่า เหว่ยเสียนตา ซึ่งเป็นชื่อวิมานของพระอินทร์ ดังนั้น ม้วยเชียงตา จึงหมายถึง
 การเรียงระบำรำฟ้อนในวิมานของพระอินทร์นั่นเอง

ฟ้อนม่านแม่เล่ เป็นการฟ้อนที่ปรับเปลี่ยนมาจากม่านม้วยเชียงตา ซึ่งใช้เวลามาก ทำรำก็ซ้ำ
 กันหลายตอน เมื่อมีการจัดซ้อมเพื่อการแสดงที่วัดสวนดอกจึงทรงให้ตัดทำรำออกไปบ้าง และ
 ปรับเปลี่ยนให้แต่งกายเป็นชาย-หญิง คู่กันโดยใช้ชื่อใหม่ว่า ม่านแม่เล่

ฟ้อนเทียน สืบเนื่องมาจากการเสด็จเลียบมณฑลพายัพของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
 เจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีนาถ ในวโรกาสที่มีการถวายช่างเผือก
 ชื่อ พระเสวตคชเชชคิลกฯ โดยบริษัทบอร์เนียว จึงมีการสมโภชช่างหลายครั้งนี้ด้วย ฟ้อนเทียนจึง
 เป็นอีกหนึ่งการแสดงที่เหมาะสมจะแสดงในเวลากลางคืน ในการฟ้อนนี้ ช่างฟ้อนจะถือเทียนที่จุดแล้ว
 ไว้ในมือแทนการใส่เล็บ แสงเทียนที่เคลื่อนไหวซ้าๆ ตามจังหวะการฟ้อน ท่ามกลางความมืด
 ก่อให้เกิดความสวยงามแปลกตา

การฟ้อนเทียนในครั้งนั้น มีการนำช่างของพลตรีเจ้าแก้ววรรฐ์ คือ ปู่ไชยเลิศ (ปลายไชย
 เลิศ) และปู่ทอง (ปลายทอง) ซึ่งเป็นช่างที่เชื่องที่สุดมาประดับด้วยเครื่องแต่งชุดปักคืบ มีฉัตรจุด
 เทียน 5 ชั้น ที่งาทั้งสองข้างจุดเทียนข้างละ 5 เล่ม เหล่าช่างฟ้อนก็ฟ้อนเทียนไปรอบๆช่างทั้งสอง
 เชือก เป็นที่ตื่นตาตื่นใจของผู้ชมในวันนั้นเป็นอย่างยิ่ง

ระบำชอ(ฟ้อนมูเซอ) เป็นอีกชุดหนึ่งที่ถวายในงานนี้ มีการนำวงปี่พาทย์บรรเลง
 ประกอบการแสดงและชออุ้เข้าไปผสมด้วย เดิมทีผู้แสดงจะแต่งกายแบบชาวกระเหรี่ยงที่แต่งงาน
 แล้ว ทรงรับสั่งให้เรียกว่า ฟ้อนมูเซอ ปัจจุบันเรียกระบำชอ เพราะคำร้องและทำนองเป็นการชอ
 ทำนองต่างๆ

ฟ้อนล่องน่าน(น้อยใจยา) เพื่อการแสดงในเรื่องน้อยใจยา พระราชาชาตาเจ้าดารารัศมีทรงคิด
 ประดิษฐ์ทำรำขึ้นเอง โดยทรงให้ท้าวสุนทรโวหาร เป็นผู้แต่งบท โดยได้รับความคิดมาจากเรื่องสาว
 เครือฟ้าของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เป็นการรำคู่หญิง-ชาย ระหว่างผู้
 แสดงเป็นน้อยใจยาและนางแว่นแก้ว ใช้วงปี่พาทย์บรรเลงประกอบการแสดง

พ็อนเงี้ยวผสม เป็นกระบวนพ็อนที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงให้แม่ครูหลวง บุญชูหลง ประดิษฐ์ขึ้น โดยการนำคำร้องและท่าพ็อนของพวกเงี้ยวมาผสมกับท่ารำแม่บทของภาคกลาง คนตรีที่ใช้ประกอบเป็นปีพาทย์ ผู้แสดงจะเป็นชายทั้งหมด หรือเป็นผสมหญิง-ชายก็ได้ แต่งกายได้ 2 แบบ คือ แบบไทยใหญ่ (เงี้ยว) หรือแบบพม่า (ม่าน) ก็ได้

นอกจากการพ็อนชุดต่างๆที่กล่าวไปแล้วข้างต้น พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงได้นำระบำจากละครหลายเรื่องของวังหลวงมาเล่นในวังของพระองค์ เช่น ระบำขง ซึ่งอยู่ในเรื่อง คาวิ ระบำนกเขา ฝรั่งเศสเท้า โดยให้ช่างพ็อนในวังเป็นผู้รำ และยังมีพ็อนอื่นๆ ที่ทรงดำริขึ้นเพื่อจัดแสดงในโอกาสต่างๆด้วย เช่น การพ็อนมอญ พ็อนฝิมค รำโยคีถวายเป็นต้น(วงศ์ศักดิ์ ฌ เชียงใหม่, 2548)

ด้านภาษาและวรรณกรรม

ในด้านภาษาและวรรณกรรม เนื่องจากพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเมื่อยังทรงพระเยาว์ทรงได้รับการศึกษาในคุ้มหลวง มีความรู้ทางด้านภาษาล้านนา ภาษาไทยและน่าจะรู้ภาษาต่างประเทศบ้างพอสมควร แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานว่าทรงรอบรู้เพียงใดก็ตาม (วงศ์ศักดิ์ ฌ เชียงใหม่, 2547) เนื่องจากสภาพแวดล้อมในเมืองเชียงใหม่มีการติดต่อกับชาวต่างชาติ กระทั่งได้ไปประทับในพระบรมมหาราชวังก็ยังคงทรงใฝ่หาความรู้อยู่ตลอดเวลา โดยไม่ทรงลืมความเป็นล้านนา ยังทรงใช้วิถีชีวิตเหมือนอยู่ในคุ้มหลวงไปด้วย โดยจะเห็นได้จากอาหารการกิน การแต่งกายและการพูดภาษาเหนือ ทรงใช้สรรพนามแทนตัวพระองค์ว่า “ข้าเจ้า” ทุกคำตลอดเวลา ดังจะให้เห็นในพระโทรเลขหลายฉบับที่ทรงมีลายพระหัตถ์โต้ตอบกันระหว่างสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระองค์ (วงศ์ศักดิ์ ฌ เชียงใหม่)

เรื่องความรู้ด้านภาษาต่างประเทศ เนื่องจากระยะเวลาดังกล่าวนี้ ชั้นผู้ปกครองเมืองเชียงใหม่ต้องมีการติดต่อกับชาวต่างชาติ เนื่องจากสภาพการเมืองบีบบังคับและเมื่อขณะประทับอยู่ที่พระบรมมหาราชวังนั้นบรรดาเจ้านาย พระบรมวงศานุวงศ์ มีการเล่าเรียนภาษาอังกฤษเป็นส่วนมาก พระองค์ทรงเห็นความสำคัญเช่นกันจึงโปรดให้ “. . .พระประยูรญาติและเหล่าข้าหลวงได้มีโอกาสเรียนภาษาไทย ภาษาอังกฤษ นาฏศิลป์และดนตรีอย่างคนในวังหลวง. . .”

และยังมีการติดต่อกับชาวต่างชาติด้วยคือ “. . .เล่ากันว่าที่ตำหนักพระราชชายาฯ นั้นมีพ่อค้าฝรั่ง มีหม่อมเข้านอกออกใน ทรงตั้งชื่อของทันสมัยจากเมืองนอกเข้ามาเป็นประจำ ทรงมีเงินมาก

เพราะทรงได้รับผลประโยชน์จากการตัดไม้ซุงส่งออกไปขายต่างประเทศ...”
(พูนพิศ อมาตยกุล, 2542)

นอกจากนี้ยังทรงให้ความสนใจบทร้อยกรองโบราณล้านนาด้วยดังเช่นในสำเนาลายพระหัตถ์ของพระองค์ที่ได้ตอบกับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในเรื่องโบราณคดีที่กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว โดยมีประโยคหนึ่งว่า “. . .เงินที่รับสั่งเรียกว่า เงินขาคิมันั้น ที่นี้เรียกว่า เงินเจียง (ตัว จ. นี้ทางใต้ต้องเป็นตัว ช.) แต่จะใช้มาถึงสมัยไหนนั้นไม่ทราบ. . .”

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงอธิบายถึงเรื่องเงินตราทางภาคเหนือ และทรงมีการออกเสียงตามระบบของภาษาล้านนาด้วย โดย”ตัวจ. นี้ ทางใต้ต้องเป็นตัว ช.” และทรงกล่าวถึงคำขอโบราณว่า “. . .นอกจากมักจะมิในคำขอโบราณเป็นคำเปรียบเทียบดังเช่นว่า “เงินก้อนจ้อยล้างเจ้าเอี้ยแม่ฮ้างมีป้อหล่อไถ” เช่นนี้เป็นต้น. . .”

ซึ่งเป็นบทร้อยกรองล้านนาโบราณซึ่งหมายความว่า แม่มายแม่ร้างคงจะมีเงินมากเพียงพอที่จะนำไปหล่อผลไม้ได้ นอกจากนี้ยังได้ทรงอุปถัมภ์กวีล้านนาผู้มีความสามารถในการแต่ง “คำวซอ” หรือเรื่องราวที่แต่งเป็นกวีนิพนธ์ซึ่งเป็นศิลปะพื้นเมืองทางเหนือ จนปรากฏว่าทรงมีกวีแก้วประจำสำนักพระราชชายาเจ้าดารารัศมีหลายคน ทั้งนี้ยังทรงแต่งบทซอลววยสาคูดีแต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีนาถ คราวเสด็จเลียบมณฑลพายัพและทรงนิพนธ์บทซอ เรียกว่า ซอยื่น ขึ้นเพื่อใช้ขับร้องในการรับเสด็จและสมโภชช้างเผือกด้วย

เพลงซอนั้นเป็นบทร้องหรือลำนำเพลงอย่างหนึ่งซึ่งจะมีนักร้องชายหญิงที่ชาวล้านนาเรียกว่า ช่างซอ ร้องลำนำตอบโต้สลับกัน โดยมีดนตรีประเภทสะล้อ ซึ่ง ปี่ ฯลฯ บรรเลงประกอบ ช่างซอจะต้องมีลีลาการร้องเพลงที่ไพเราะ มีปฏิภาณ โวหารดีและต้องมีความสามารถทางกวีด้วย เพลงซอจะมีประมาณ 10 ทำนอง เช่น ทำนองล่องน่าน ละม้ายเชียงแสน ทำนองเงี้ยว ซอยื่น เป็นต้น ซึ่งในครั้งต้อนรับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีนาถนั้น พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงแต่งเป็นทำนองล่องน่านและทำนองเงี้ยวหรือไทยใหญ่ จากนั้นทรงมอบหมายให้เจ้าเครือแก้ว ณ เชียงใหม่เป็นต้นเสียงในการซอ

นอกจากนี้ยังทรงนิพนธ์คำร้องระบำซอสมโภชช้างเผือก พระเสวตคชคิลกด้วยทำนองโยนก ซอยื่น และเชียงแสน จากนั้นวรรณกรรมเรื่องน้อยใจยากี่ทรงผูกเรื่องและให้ท้าวสุนทรพจน

กิจเป็นผู้แต่งเพลงขอและคิดทำนองขอ จากนั้นทรงตรวจแก้ไขด้วยพระองค์เอง และทรงกล่าวว่า“...
ฉันทำเพลงร้องด้วยคำเมืองยากกว่า หม่อมฉันทำเพลงเรื่องพระลอเป็นไหนๆ เพราะบทกลอนเรื่อง
พระลอที่กรมพระนราฯ ท่านทรงไว้เป็นภาษาไทยกลาง คำเมืองมีเสียงคำสูงมาก ทำเป็นเพลงก็ยาก...”
(วงศ์ศักดิ์ ฅ เชียงใหม่, 2547)

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงกล่าวเปรียบหม่อมฉันศรี วรวรรณ ซึ่งคิดสร้างเพลงละคร
เรื่องพระลอถวายกรมพระนราธิประพันธ์พงศ์ พระสวามี กระนั้นด้วยความพยายามของพระองค์จึง
ส่งผลให้เพลงน้อยใจยาและเพลงดวงดอกไม้เป็นที่รู้จักจนกระทั่งทุกวันนี้

ขณะที่ยังทรงประทับอยู่กรุงเทพฯ นั้น พระราชชายาเจ้าดารารัศมีก็ทรงให้ความสนใจกับ
วรรณกรรมภาคกลางด้วยทรงชอบเกี่ยวกับนาฏศิลป์ ดนตรี การละครอยู่แล้วก็ทรงจัดให้มีการเล่น
ละครที่พระตำหนักใหม่สวนฝรั่งกิ่งไสของพระองค์ด้วยจนเป็นที่ชื่นชอบของชาววังหลวงซึ่งจะเห็น
ได้จากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 2 กรกฎาคม
ร.ศ. 128 ตอนหนึ่งว่า

สังเกตความนิยมของคนชั้นหลังนี้ เหนจะนิยมเรื่องสาวเครือฟ้ายิ่งกว่าเรื่องอื่นๆจน
ได้รับหนังสือไปรสนีย์ขอให้เล่นซ้ำในวิกนี้ ข้อที่นิยมเหนจะเป็นด้วยเหตุหลายอย่างๆ หนึ่ง
นั้นเป็นเรื่องละครฝรั่ง อีกอย่างหนึ่งนั้นคงจะโปรดจึงได้เล่าไว้ในหนังสือไกลบ้าน แต่ข้อ
สำคัญที่สุดนั้นอินางสาวเครือฟ้า เข้ามาเล่นในวังท่าเมื่อเช็ดคอตตายได้รางวัลครั้งเดียวถึง
100 บาทมีผู้ปรารภกันว่าถ้าเจ้ากลับลงมาควรมีละครสมโภชเสีย 3 วัน นี้ก็วิตกกลัวแต่
จะต้องซ้ำ เพราะเจ้าไม่ได้เหน มากเรื่อง เขาทายกันว่าเจ้าจะขอให้ซ้ำเรื่องสาวเครือฟ้านี้
(วงศ์ศักดิ์ ฅ เชียงใหม่, 2547)

เหตุอาจเป็นเพราะว่า พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นคนเมืองเชียงใหม่ ดังนั้นละครเรื่อง
สาวเครือฟ้า ซึ่งเป็นเรื่องราวของผู้หญิงเหนือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเห็น
ว่า “เขาทายกันว่าเจ้าจะขอให้ซ้ำเรื่องสาวเครือฟ้านี้” และละครอีกเรื่องหนึ่งที่เกี่ยวกับคนเมือง
เชียงใหม่ ซึ่งนำมาดัดแปลงจากเรื่อง อหรับราตรี ดังพระราชหัตถเลขาของวันที่ 7 มีนาคม ร.ศ. 127
ว่า “...เรื่องนี้มาจากอหรับราตรี เรียกว่า ‘กมราสแมน’ ภาษาแขกว่า จันท กรมมนราจึงแปลว่า รัชนี
นทร แกเป็นเจ้ากรุงเทพฯ นางเรวดีเป็นลูกพระเจ้าวิเรนทรเมืองเชียงใหม่ แต่งเป็นไทยข้างหนึ่ง
แปลลาวข้างหนึ่ง เรื่องราวนั้นพอจะให้มีเมียแลมีผัว ทั้งสองข้างไม่ยอมมี...” (วงศ์ศักดิ์ ฅ เชียงใหม่,
2547)

เนื่องมาจากทั้งสองพระองค์ทรงชอบเรื่องราวเกี่ยวกับศิลปะการละครเหมือนกัน ดังนั้นจึงมีการติดต่อสื่อสารกันอย่างต่อเนื่องไม่ว่าจะระหว่างที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทับอยู่ที่กรุงเทพฯหรือทรงประทับที่เชียงใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังคงทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้หลังจากที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงกลับมาประทับที่เชียงใหม่ภายหลังจากการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วก็ยังคงสืบสานต่อการละครนี้อย่างต่อเนื่องโดยมีการฝึกฝนนักแสดงอยู่ตลอดเวลาทั้งในวงศัพระญาติของพระองค์เองและประชาชนชาวเชียงใหม่เหมือนดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว

ด้านการฝีมือต่างๆ

อัตลักษณ์ของผู้หญิงเหนือดังกล่าวที่สะท้อนออกมาเป็นบทละครและการแสดงให้คนภาคกลางหรือคนในราชสำนักสยามได้เห็นนั้น เป็นสิ่งที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงให้เห็นว่า ผู้หญิงเหนือไม่ได้ด้อยไปกว่าผู้หญิงภาคกลางเลย การรับรู้ที่แตกต่างกันของคนต่างพื้นที่จึงทำให้เกิดความไม่เข้าใจกันและมองว่าผู้อื่นมักด้อยกว่าตนเองเสมอ ดังนั้นการเผยแพร่ศิลปะและวัฒนธรรมระหว่างกันทำให้สร้างความเข้าใจซึ่งกันและกันไม่มากนักน้อย แม้ว่าคนบางส่วนอาจยังไม่เข้าใจและมีอคติต่อคนเมืองเหนือแต่ก็ถือว่ายังดีกว่าไม่ทำอะไรเลย นอกจากนี้ สิ่งที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเห็นว่าควรค่าแก่การอนุรักษ์ไว้ คือ การทอผ้า ซึ่งเป็นผลงานศิลปะชั้นเยี่ยมอีกอย่างหนึ่งของคนพื้นเมืองเชียงใหม่ ซึ่งกาลเวลาที่ผ่านไปทำให้ศิลปหัตถกรรมบางอย่างค่อยๆหมดความสำคัญลงเนื่องจากไม่มีคนสืบสานต่อ ดังนั้นการทอผ้าจึงเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่พระองค์ทรงเห็นความสำคัญไม่น้อยไปกว่าสิ่งอื่นที่ทรงกระทำด้วย

การทอผ้านับว่าเป็นศิลปะพื้นเมืองซึ่งมีชื่อเสียงมาช้านาน ในการนี้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีจึงทรงฟื้นฟูการทอซิ่นยกดอก ซึ่งเกือบจะสูญหายไปแล้วขึ้นมาใหม่ โดยทรงใช้ซิ่นยกดอกกวดด้วยมือ ใช้ไหมทองซึ่งเป็นพระมรดกจากแม่เจ้าทิพไกรสรที่เหลืออยู่เพียงผืนเดียวเป็นตัวอย่างในการเก็บดอกสำเร็จ ซึ่งทรงคิดขึ้นเอง เรียกว่าเก็บเขาสำเร็จเป็นพระองค์แรก ส่วนผ้าซิ่นตีนจกนั้นเป็นเครื่องนุ่งห่มที่ใช้ศิลปะการทอแบบโบราณ ลักษณะเป็นผ้านุ่งต่อชาย ซึ่งเรียกว่า ตีน นั้น มักทำให้มีสีสันและลวดลายที่สวยงาม เป็นศิลปะชั้นสูง ดังนั้นพระราชชายาเจ้าดารารัศมีจึงทรงตั้งโรงกักขึ้นในวัง ทรงรวบรวมผู้ชำนาญในการทอซิ่นตีนจกมาจากหมู่บ้านวัดดวงดี มาทอที่โรงกักในวังซึ่งปรากฏว่ามีกักตั้งไว้ถึง 20 กว่หลัง ทรงโปรดให้สอนผู้ที่สนใจในการทอผ้า ไม่ว่าจะเป็นคนในวังหรือคนภายนอก ทำนองการฝึกศิลปะอาชีพในปัจจุบันซิ่นยกดอกและซิ่นตีนจกการฝีมือชั้นศิลปะสมัยโบราณจึงยังคงตกทอดมาจนถึงทุกวันนี้ (นางเยาว์ กาญจนจारी, 2533)

เรื่องการทอดผ้านี้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงให้ความสำคัญ เนื่องจากเป็นศิลปะล้านนาโบราณ โดยบันทึกของเจ้าแสงดาวก็ได้กล่าวไว้ทำนองเดียวกันว่า

ชั้นดินจกนี้เป็นการฝีมือชั้นศิลปะสมัยโบราณ โดยเก็บดอกด้วยมือทีละดอกและทอพร้อมกันไป เจ้านายสมัยโบราณใช้ไหมทอง เป็นไหมยืนทำ รื้อที่ผืนชั้นแล้วต่อด้ายดินจกยกดอกด้วยไหมสีทองบนพื้นสีแดง สำหรับทั่วไปใช้ยกดอกด้วยไหมสีต่างๆ ภายหลังมีชั้นยกดอกจกด้วยมือใช้ไหมทองทั้งผืนเพียงผืนเดียวคือ ของแม่เจ้าเทพไกรสรหรือทิพเกสร พระชนนีของพระราชชายา เจ้าดารารัศมีเท่านั้น และทรงรับไว้เป็นมรดกด้วย จึงได้มีชั้นไหมทองจกด้วยมือนี้เป็นตัวอย่างในการเก็บดอกเสร็จซึ่งทรงคิดขึ้นเองเรียกว่าเก็บเขาสำเร็จเป็นพระองค์แรก จึงได้มีชั้นยกดอกมาจนทุกวันนี้ ได้ทรงจัดให้ช่างทอชั้นของพระองค์ทอชั้นยกดอกไหมทองขึ้นทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อพระราชทานแก่พระราชเทวีทุกพระองค์ในรัชกาล ได้ทรงส่งชั้นยกดอกไหมทองและยกดอกไหมถวายพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ 5 ที่ทรงขอมาทูทุกพระองค์ ชั้นยกดอกจึงเป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลายจนถึงทุกวันนี้ (แสงดาว ณ เชียงใหม่, 2517)

นอกจากนี้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเคร่งครัดในการแต่งกายมาก ดังคำสัมภาษณ์เจ้าวงศ์จันทร์ (ณ เชียงใหม่) คชเสนี ว่า

...เคยเฝ้าท่านที่วังท่าเจดีย์แก้วและที่ตำหนักแม่ริม จำได้ว่ากลัวท่านมาก รู้สึกว่าท่านเป็นผู้ใหญ่ที่ออกคำสั่งบงการทุกอย่าง ใครๆก็ต้องเชื่อท่าน จะแต่งตัวอะไรท่านก็สั่ง ไม่ให้นุ่งชั้นลายลงแบบอีสานหรือชั้นเชิง ต้องนุ่งชั้นลายขวางตามประเพณีเชียงใหม่ตลอดเวลาด้วยผมก็ตัดสั้นไม่ได้... (นางเยาว์ กาญจนจारी, 2533)

ศาสตราจารย์พันเอกพูนผล อาสนจินดาที่ได้กล่าวถึงการแต่งกายของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีตามที่ท่านได้เห็นเมื่อได้เข้าเฝ้าว่า

...คุณพ่อ คุณแม่มักไปเยี่ยมท่านที่สวนเจ้าสหาย ซึ่งท่านพอใจพักผ่อนพระอิริยาบถ ท่านมีพระวรกายสูงโปร่ง พระฉวีค่อนข้างขาวนวล พระเนตรดุแต่แฝงไปด้วยความปราณี ท่านมักจะแต่งองค์ด้วยชั้นลายขวางตามแบบฉบับชาวเหนือ และทรงเสื่อสีขาวยาวแนวยาวเกล้าพระเกศาสูง มักมีหวีสับ หรือปิ่นทองปักพระเกศา... (นางเยาว์ กาญจนจारी, 2533)

ส่วนเจ้าเครือแก้ว ณ เชียงใหม่ ให้สัมภาษณ์เกี่ยวกับการอนุรักษ์ผ้าทอของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีว่า

...ตอนเด็กๆเมื่อยังอยู่กับท่านที่วัง(คุ้มท่าเจดีย์แก้ว) จึงเคยเห็นการทอผ้าที่โรงทอในพระอุปถัมภ์ ตั้งที่หลายหลัง ทอชั้นยกเป็นผ้าไหมยกดอกทั้งผืนและตีนจก ตลอดจนฝ้ายยกดอกด้วยไหมทอง ไหมเงิน มีแจ็กเข้าชาวจีนอายุประมาณ 30-40 ปี ผู้ชำนาญการทอผ้าไหม ขณะนั้นเป็นผู้มาสอนวิธีการใช้กี่กระตุก ส่วนเส้นไหมก็มีได้เลี้ยงเอง แม่ใส(ร้านบัวนงสกลเส็ง) นำมาถวายพร้อมทั้งผ้าตุห่ม่า(ผ้าสีเขียว เนื้อเบาบาง ละเอียดย่น คล้ายผ้าปิรามิด สวมสบาย)เพื่อทรงตัดเย็บฉลองพระองค์ ส่วนผู้ที่ฝีมือในการทอผ้าไหมมีที่ประจำที่จำได้ก็มีเจ้าบัวก่าย เจ้าบัวเทพ อุดร บุนนาค และจันทร์ดี ลูกสาวพ่อเลี้ยงกิตติ แพทย์แผนโบราณ

เมื่อได้เส้นไหมมาแล้ว พระราชชายาเจ้าดารารัศมีท่านจะทรงควบคุมการย้อม การทอ ตลอดจนการให้สีและลวดลาย ผ้าไหมที่ทอเสร็จแล้ว ส่วนหนึ่งจะนำขึ้นทูลเกล้าฯถวาย สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีนาถและพระบรมวงศานุวงศ์ (นงเยาว์ กาญจนจารี, 2533)

ปัจจุบันนี้การทอผ้าและการใช้งานผ้าชั้นเหล่านี้ลดน้อยลงอย่างมาก แม้แต่ผู้สืบสานศิลปะประเภทนี้เหลือน้อยเต็มที หนึ่งในผลงานที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงอนุรักษ์ไว้วันนี้จะเป็นประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไป นอกจากนี้ยังมีงานประดิษฐ์ งานฝีมือต่างๆที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเรียนรู้จากราชสำนักสยามและนำมาประยุกต์ พร้อมทั้งเผยแพร่ให้แก่บรรดาพระญาติวงศ์และประชาชนทั่วไปด้วยดังต่อไปนี้

ในด้านช่างฝีมือเย็บใบตองและดอกไม้สดนั้น การประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังที่มีชื่อเสียงในศิลปะด้านนี้คงจะทำให้ความสนพระทัยในศิลปะด้านนี้ของพระองค์ทวีคูณ เนื่องจากในสำนักของพระวิมาดาเธอฯขึ้นชื่อในเรื่องของการประดิษฐ์ดอกไม้สดเป็นอย่างยิ่ง พระราชชายาเจ้าดารารัศมีและพระญาติก็ทรงได้รับความรู้เกี่ยวกับการประดิษฐ์ดอกไม้ไปด้วย ดังปรากฏว่าได้ทรงให้คนในพระตำหนักและผู้สนใจร้อยมาลัย จัดพุ่มดอกไม้ ร้อยตาข่าย เย็บแบบ จัดกระเช้าดอกไม้สดและแห้ง ทรงปลูกดอกพุดตาน กุหลาบมอญ แดงด้อย ดอกพุด จำปา ดอกรัก บานไม่รู้โรย ไม้ที่สวนเจ้าสหายจำนวนมาก เพื่อใช้ในเรื่องนี้โดยเฉพาะ นอกจากนี้ยังทรงรวบรวมผู้มีฝีมือในการเย็บใบตองและบายศรีในเชียงใหม่มาฝึกสอนผู้มีความสนใจในวัง เช่น เจ้าอุ้นเรือน ณ เชียงใหม่ ผู้เป็นโอรสของเจ้าแก้วปราบเมือง ณ เชียงใหม่ พระเชษฐาต่างมารดาของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี อีก

ทั้งยังทรงจัดลำดับชั้นบายศรีตั้งแต่บายศรีธรรมดา บายศรี 3 ชั้นถึงบายศรี 9 ชั้น ให้เป็นแบบแผน ประเพณีว่าบายศรีชั้นใดจะใช้ในการทูลพระขวัญเจ้านายและข้าราชการระดับใดดังนี้

บายศรี 9 ชั้น สำหรับทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระมหากษัตริย์และสมเด็จพระบรมราชินีนาถ

บายศรี 7 ชั้น สำหรับเจ้านายชั้นสูง

บายศรี 5 ชั้น สำหรับเจ้านายชั้นกลาง

บายศรี 3 ชั้น สำหรับเจ้านายหรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่

บายศรีธรรมดา สำหรับบุคคลทั่วไป (แสงดาว ณ เชียงใหม่, 2517)

ส่วนในเรื่องงานดอกไม้สดนั้น ข้าราชการบริวารในวังพระราชชายาเจ้าดารารัศมีต่างได้รับการฝึกสอนให้รู้จักการร้อยมาลัย จัดพาน ร้อยตาข่าย เย็บแบบจัดกระเช้าดอกไม้ทั้งสดและแห้งเป็นวังพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในครั้งนั้นจึงเสมือนเป็นศูนย์รวมแห่งศิลปวัฒนธรรมของเมืองเชียงใหม่ อีกประการหนึ่งที่ทรงทำเพื่อชาวเมืองเชียงใหม่อย่างแท้จริงคือ การส่งเสริมการเกษตร ซึ่งประชาชนชาวเมืองเชียงใหม่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมกันเป็นส่วนมาก ดังนั้นจึงทรงเล็งเห็นความจำเป็นในการส่งเสริมอาชีพให้แก่คนทั่วไปให้มีวิถีชีวิตที่ดีขึ้น

งานศิลปะต่างๆที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงสอนแก่พระญาติและข้าราชการบริวารในตำหนักนั้น มีการถ่ายทอดสู่ลูกหลานและประชาชนทั่วไปของเมืองเชียงใหม่ ปัจจุบันการเรียนการสอนในเรื่องศิลปะแขนงต่างๆนี้บางอย่างยังทำการสอนที่โรงเรียนบางแห่งในจังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งแสดงถึงการรับรู้ของประชาชนในเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมเมื่อเวลาผ่านไป ทำให้เห็นคุณค่าควรแก่การอนุรักษ์ไว้ตามพระประสงค์ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีด้วย อีกประการหนึ่งคือการทำที่พระองค์ทรงมองเห็นความสำคัญในการประกอบอาชีพ เนื่องด้วยการดำรงชีวิตของคนส่วนใหญ่คือการทำเกษตรกรรม ดังนั้นจึงทรงเล็งเห็นความสำคัญเรื่องการเกษตร ดังจะกล่าวต่อไปนี้

การส่งเสริมการเกษตร

หลังจากเสด็จกลับมาประทับที่เมืองเชียงใหม่แล้วพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทับที่พระตำหนักดาราภิรมย์เป็นส่วนมาก พระองค์ทรงทราบดีว่า การประกอบอาชีพหลักของประชาชนชาวเมืองเชียงใหม่คือ การเกษตรกรรม ดังนั้นจึงทรงเห็นความสำคัญของการเกษตรด้วยเช่นกัน ดังนั้นจึงทรงมอบหมายให้คุณชื่น สีโรตสเป็นผู้รับผิดชอบงานเกี่ยวกับการเกษตรกรรมและเป็นผู้

สืบสานปณิธานของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีด้วย ดังจะเห็นได้จากงานเขียนของเจ้าชื่น สิโรตถวาทน์ผู้หญิงนั้ตรสุดา วงศ์ทองศรีดังนี้

เมื่อปีพ.ศ. 2472 ข้าพเจ้ายังทำงานเป็นครูอยู่ที่โรงเรียนฝึกหัดครูสถิตกรมประจำจังหวัด (วิทยาลัยครูเชียงใหม่ปัจจุบัน) บิดาของข้าพเจ้าไปหาที่โรงเรียน บอกว่า ท่าน(พระราชชายาเจ้าดารารัศมี)รับสั่งให้ข้าพเจ้าไปหา ข้าพเจ้าถามบิดาว่า ท่านจะให้ข้าพเจ้าไปหาทำไม บิดาตอบว่า คุณเหมือนว่าท่านคิดจะทำสวน จะให้เขาไปจัดการ ข้าพเจ้าแปลกใจและดีใจมาก เพราะข้าพเจ้าใฝ่ฝันเรื่องสวนๆฟาร์มๆอยู่แล้ว ข้าพเจ้าจึงรีบไปเฝ้าท่าน

คุณชื่น สิโรตถขณะนั้นทำงานเป็นครูสถิตกรมอยู่ เมื่อได้เข้าเฝ้าพระราชชายาเจ้าดารารัศมีก็ลาออกจากงานราชการและทำหน้าที่ดูแลการเกษตรในบริเวณสวนเจ้าสหาย(ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าฯกรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงตั้งพระนามให้) พระตำหนักคาราภิรมย์ อ.แม่ริม โดยทรงเห็นว่าที่ดินบริเวณนี้อุดมสมบูรณ์ ทำเลเหมาะแก่การเพาะปลูก จึงทรงรับสั่งให้ คุณพระทวี ประศาสน์(บุญทวี ประทุมอินทร์) นายอำเภอแม่ริม จัดหาที่ดินบริเวณนี้ โดยการรวบรวมซื้อและแลกที่ดินทั้งหมด 70 ไร่ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงให้เจ้าชื่น สิโรตถทำการเกษตรแผนใหม่ตามที่ทูลขอ

ตอนเย็นวันนั้นข้าพเจ้าก็ไปเข้าเฝ้า คอยฟังรับสั่งว่าจะให้เริ่มอะไรก่อน ท่านก็รับสั่งว่า งานสวนที่แจะจะทำจะปลูกนั้นแล้วแต่แจะทำตามที่แจะชอบ ข้าพเจ้าก็ทูลไปตามความคิด และได้ถือโอกาสขอรับอนุญาตสั่งซื้อเครื่องมือ เครื่องในการทำสวน ท่านก็เห็นด้วยในการที่จะใช้เครื่องมือเครื่องใช้ในการทำสวนที่ทันสมัย เพราะเราจะเริ่มทำการเกษตรแผนใหม่คือ ตามหลักวิชาที่ได้ศึกษามา โดยเฉพาะเครื่องท่อนแรง เวลานั้นพ.ศ. 2470 เครื่องท่อนแรงชนิดใช้แรงสัตว์ลุดลากเช่น ไถ คราด มีขายแล้ว แต่ชาวเกษตรไทยเรายังไม่รู้จักใช้ บริษัทที่นำเครื่องมือท่อนแรงนี้มาขายครั้งแรกที่กรุงเทพฯ คือ บริษัท บาโรเบรอส เจ้าของเป็นชาวเยอรมัน แต่เครื่องมือที่นำมาขายเป็นที่ทำในอเมริกา ที่อเมริกาเขาใช้ม้าลากไถแต่เราเอามาใช้แรงวัวควายที่เชียงใหม่ สวนเจ้าสหายเป็นแห่งแรกที่นำเครื่องมือทำสวนด้วยเครื่องมือท่อนแรงที่ใช้แรงงานสัตว์มาใช้

พืชผักที่ปลูกครั้งแรก ปลูกจำหน่ายคือ กะหล่ำปลี เราตั้งใจจะส่งกรุงเทพฯ จึงได้ปลูกให้มากพอขึ้นตู้รถไฟ เวลาตัดปลีกะหล่ำท่านก็ได้ให้เขายกเก้าอี้มานั่งดูพวกเด็กและรับสั่งให้เด็กๆรับใช้มาช่วยกันตัดกะหล่ำปลี (นางเยาว์ กาญจนจารี, 2533)

ผู้วิจัยได้ถอดเทปสัมภาษณ์คุณชื่น ลิโรตส โดยเป็นการสัมภาษณ์เมื่อวันที่ 23 สิงหาคม พ.ศ. 2522 โดยอาจารย์ชยันต์ หิรัญพันธุ์ (ปัจจุบันดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการหอจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยพายัพ) ว่า ตัวท่านปฏิเสธว่าไม่ใช่ “เจ้า” อย่างที่เข้าใจกัน ดังนี้

...เรียกว่าชาวบ้านธรรมดา พ่อเต่าแม่เต่าเป็นคนพื้นเมือง เกิดที่อำเภอหางดงแล้วย้ายมาอยู่ในเมือง ที่คนเข้าใจว่าเป็นเจ้า เพราะว่าพ่อมีเชื้อสายในตระกูล ณ เชียงใหม่ แต่หาบได้ใช้ ณ เชียงใหม่ เพราะสืบตระกูลไกล...เป็นไทเงิน...ต้นตระกูลมาจากเชียงตุง...ต้นตระกูลเป็นเจ้าฟ้าเชียงตุง... (ชื่น ลิโรตส, 2522)

นอกจากนี้ในสวนเจ้าสหายยังมีการเพาะปลูกผักอีกหลายชนิด ทั้งนี้พระราชชายายังทรงให้ความสำคัญกับพื้นที่ที่ใช้ในการเพาะปลูก มีการจัดหาที่ดินและน้ำเพื่อนำมาใช้ในสวนเจ้าสหายให้ก่อเกิดประโยชน์อย่างสูงสุด ดังนั้น พื้นที่ดังกล่าวของบริเวณสวนเจ้าสหายกว่า 70 ไร่นี้ เต็มไปด้วยสวนเกษตรแบบผสมผสาน ทั้งไม้ยืนต้น ไม้ดอก ไม้ประดับ พืชผักสวนครัว ทั้งไม้เมืองนอกและพันธุ์พื้นเมือง

ในการทดลองปลูกพืชผักดังกล่าวมาแล้ว ยังทรงห่วงใยประชาชนจึงทรงกันพื้นที่ส่วนหนึ่งเพื่อทำการทดลองโครงการปลูกพืชผักเพื่อขาย ทั้งนี้เพื่อที่พระองค์จะได้ทรงเรียนรู้และสามารถแก้ปัญหาเกี่ยวกับการตลาด การค้าขายให้กับเกษตรกรได้ ทั้งยังทรงจัดการเรื่องน้ำจากต้นน้ำ คือน้ำตกแม่สา ซึ่งทรงดำริให้มีการขุดลำเหมืองเพื่อแบ่งน้ำจากน้ำตกให้ไหลผ่านหมู่บ้านและที่นาของเกษตรกรเข้าสู่สวนเจ้าสหาย แล้วน้ำจะไหลผ่านสถานีใกล้ๆ สถานีตำรวจภูธรอำเภอแม่ริม ข้ามถนนไปยังฝั่งตรงกันข้าม ทำให้เกษตรกรที่อยู่ฝั่งตะวันออกของถนนพลอยได้รับน้ำเพื่อการเกษตรอย่างอุดมสมบูรณ์ไปด้วย เพื่อที่จะแบ่งปันส่วนการใช้น้ำได้อย่างทั่วถึง ทรงจัดให้มีระบบ “ชลประทานราษฎร์” ขึ้น ซึ่งเป็นระบบการชลประทานดั้งเดิมของล้านนามีการเลือกตั้งหัวหน้าผู้จัดการแบ่งปันน้ำระหว่างเกษตรกรผู้ใช้น้ำเรียกว่า “แก่เหมือง”

ในปัจจุบันก็ยังมีเกษตรกรบางส่วนได้รับประโยชน์จากลำเหมืองแห่งนี้ ซึ่งกลายเป็นชื่อว่า “ลำเหมืองเจ้าคารา” หรือ “เหมืองเจ้า” แต่ทว่าสิ่งต่างๆก็เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา การใช้น้ำของลำเหมืองแห่งนี้กลายเป็นเพื่อผลประโยชน์อย่างอื่นแทน โดยมีผู้ประกอบการจากต่างถิ่นเข้ามาใช้โดยไม่เข้าใจระบบแบบดั้งเดิม จึงทำให้เกิดปัญหาการแบ่งปันน้ำของเกษตรกรในพื้นที่

ภายในพื้นที่สวนเจ้าสายนั้นมีการปลูกต้นไม้ พืชผัก ผลไม้มากมายดังจะกล่าวได้ต่อไปนี้

ไม้ผล อาทิเช่น ลำไย ลิ้นจี่ มะม่วง เงาะ กระท้อน ขนุน มะปราง มะพร้าว มะเฟือง มะไฟ
 ลางสาด มะกอก มะขาม องุ่น ทับทิม และปาล์มชนิดต่างๆ ทั้งนี้มีไม้ผลที่ทรงได้รับพระราชทาน
 จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เช่น เงาะ มะปรางหวานและมะยงชิด
 นอกจากนั้นยังได้พันธุ์ลิ้นจี่และลำไยมาจากประเทศจีนด้วย โดยอนันต์ ดำรงสุขได้เขียนในหนังสือ
 เรื่องลำไยว่า

ในอดีตพบว่ามีลำไยขึ้นทั่วไปในภาคเหนือเป็นลำไยตามป่าในจังหวัดเชียงใหม่และ
 เชียงราย มีลักษณะทั้งต้นเล็กและต้นใหญ่ มีผลขนาดเล็กและเนื้อน้อยกว่าลำไยพื้นเมือง
 หรือลำไยกะลาหรือลำไยกะโหลกนั้นได้มีการนำเข้ามาในปีพ.ศ. 2439 โดยชาวจีนนำพันธุ์
 มาถวายพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5
 จำนวน 5 ต้น ซึ่งต่อมาได้มอบให้เจ้าน้อยคำตัน ณ เชียงใหม่ ผู้เป็นน้องชายแม่เจ้าจามรี
 (ชายาพลตรีเจ้าแก้ววรรจ) นำไปปลูกบริเวณบ้านสบแม่ข่าหรือบ้านน้ำโห่ง ตำบลสบแม่ข่า
 อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ ติดแม่น้ำปิงจำนวน 3 ต้น และนำไปปลูกไว้ที่
 กรุงเทพมหานคร จำนวน 2 ต้น ซึ่งคาดว่าอาจจะเป็นต้นลำไยที่ปลูกบริเวณตรอกจันทร์
 สำหรับลำไยที่ปลูกบริเวณบ้านน้ำโห่งนั้น จากการสังเกตพบว่าน่าจะเป็นพันธุ์ที่เพาะจาก
 เมล็ด เพราะดูจากลักษณะของต้นและการเจริญเติบโตของต้นที่สูงใหญ่และคาดว่าในสมัย
 นั้นยังไม่มีความรู้เกี่ยวกับการขยายพันธุ์ด้วยการตอนและพันธุ์ที่นำมาในครั้งนั้นคือพันธุ์
 เบี้ยวเขียว

นอกจากนี้ในหนังสือลิ้นจี่-ลำไย โดยกลุ่มเกษตรสัญจรกล่าวว่

สำหรับความเป็นมาของพันธุ์ลำไยในประเทศไทย ได้มีผู้สันนิษฐานว่านำมาจาก
 ประเทศจีนตอนใต้ ในครั้งแรกๆ คงปลูกที่กรุงเทพฯและธนบุรีก่อน ดังเคยได้ยินชื่อ ลำไย
 ตรอกจันทร์ ซึ่งมีชื่อเสียงมากในสมัยก่อน แต่ในปัจจุบันคงไม่ได้ยินชื่อนี้แล้ว และราวๆ
 พ.ศ. 2439 ได้มีชาวจีนคนหนึ่งนำลำไยตอนจากประเทศจีนจำนวน 5 กิ่ง เพื่อถวายเจ้าดารารัศมี
 พระชายาในรัชกาลที่ 5 เจ้าดารารัศมีก็นำกิ่งลำไยปลูกที่กรุงเทพฯ 2 กิ่งส่วนที่เหลือ 3
 กิ่งก็มอบให้เจ้าน้อยคำตัน ณ เชียงใหม่ เจ้าน้อยคำตันก็นำไปปลูกที่เชียงใหม่ โดยนำไปปลูกที่
 บ้านขี้เหล็ก ตำบลสบแม่คาและอำเภอหางดง(ที่ถูกคือ บ้านน้ำโห่ง ตำบลสบแม่ข่า อำเภอ
 หางดง) หลังจากนั้นไม่นานก็มีรายงานว่าได้มีคนจีนนำลำไยมาปลูกอีกที่บ้านจินโหวอ้า

หมู่บ้านบวกรก ตำบลท่าศาลา อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ และสันนิษฐานว่าลำไยพันธุ์ เบี้ยวเขียวเพราะสังเกตเห็นว่าต้นลำไยรุ่นเก่าๆหรือมีอายุมากมักจะเป็นลำไยพันธุ์นี้ ต่อมา อาจจะมีการผสมพันธุ์กันเองตามธรรมชาติหรือมีการกลายพันธุ์จนเกิดเป็นพันธุ์ใหม่ๆ ขึ้น หลายพันธุ์ในเวลาต่อมา จึงแพร่กระจายไปทั่วทั้งจังหวัดเชียงใหม่และจังหวัดใกล้เคียง ดัง จะเห็นได้จากแหล่งปลูกลำไยในปัจจุบันนี้

ส่วนเจ้าประกายแก้ว ณ เชียงใหม่ ได้กล่าวว่า

ลำไย มีผู้เชี่ยวชาญท่านหนึ่งในกรุงเทพฯกล่าวว่า ลำไยของเชียงใหม่ ลำพูน มาจาก ตระกัจฉันธ์ ความจริงแล้วลำไยของเรามีอยู่ดั้งเดิมมานานแล้ว แต่ไม่ใช่พันธุ์ดี ต่อมาพระราช ษายาฯได้รับพระราชทานผลลำไยจากเมืองจีนชะลอมใหญ่ จึงได้ทรงทดลองเพาะเมล็ด ปลูกเองบ้าง ประทานให้ข้าราชการบริวารส่งไปให้ทางบ้านปลูกกันบ้าง ทั้งในลำพูนและ เชียงใหม่ ต่อมาก็แพร่พันธุ์มากขึ้นจนเกือบเป็นต้น ไม้ยืนต้นประจำบ้านของชาวพื้นเมือง และมีวิวัฒนาการหาปุ๋ยและวิธีปลูกจนดีขึ้นทุกวัน

ส่วนนรินทร์ ทองศิริ ได้ไปเยี่ยมชมสถานที่ที่เคยเป็นที่ดินของเจ้าคำตัน ณ เชียงใหม่ ซึ่ง เปลี่ยนเจ้าของไปหลายคนแล้ว ปัจจุบันกำลังจะกลายเป็นตลาดขายรถมือสองชื่อภาคสวนเจ้า กล่าวว่

มีลำไยที่เชื่อว่าเป็นต้นดั้งเดิมเหลืออยู่จำนวนน้อยมาก ดูจากลักษณะแล้วเป็นพันธุ์เบี้ยว เขียวแน่นอน และเป็นต้นที่ปลูกจากเมล็ดเพราะถ้าปลูกจากกิ่งตอนคงไม่สามารถยืนต้นได้ ยาวนานถึงขนาดนี้ ถ้านับจากปีที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทานให้เจ้าคำตันในปี พ.ศ. 2439 และเจ้าคำตันก็คงต้องลงมือปลูกทันที หรือไม่ก็ปลูกในฤดูฝนปีถัดมา ถ้านับถึง ปัจจุบันต้นลำไยที่เหลือเหล่านี้จะมีอายุประมาณ 106-107 ปี

ส่วนพืชผักที่ปลูกอยู่ในบริเวณสวนเจ้าสหาย สมัยนั้นยังไม่มีใครมีความรู้เรื่องนี้ดีนัก เข้าใจ ว่าจะได้รับอิทธิพลมาจากการทอดพระเนตรการทำไร่นาสวนผสมของหม่อมเจ้าสิทธิพร กฤษดากร ที่ตำบลบางเบิด จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ด้วย นอกจากนี้ยังได้เจ้าชื่น สิโรตสเข้ามาช่วยทำการเกษตร แบบใหม่ มีการสั่งซื้ออุปกรณ์การเกษตรจากต่างประเทศมาใช้เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด พืชผักที่ ทรงนำมาปลูกได้แก่ กะหล่ำปลี แครอท บีทรูท มะเขือเทศ แคนตาลูป (สมัยนั้นเรียกแตงลายฝรั่ง)

พืชไร่ ที่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่า ทรงริเริ่มเปลี่ยนพันธุ์ถั่วลิสง โดยได้เปลี่ยนจากพันธุ์พื้นเมืองซึ่งต้องขุดดินเก็บฝักตามรากที่ละฝัก มาเป็นพันธุ์ที่เรียกว่าพันธุ์ถั่วถอน หรือถั่วลิสงที่ปลูกกันในปัจจุบันซึ่งการเก็บเกี่ยวใช้วิธีดึงถอนต้นเท่านั้น ทั้งนี้ทรงได้พันธุ์มาจากกรมเกษตรมาทดลองปลูก เมื่อทดลองแล้วได้ผลดีจึงมีการขยายพันธุ์ออกไปอย่างกว้างขวาง นอกจากนี้ยังมีการปลูกยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนีย ฝ้าย ถั่วเหลือง เป็นต้น

ส่วนไม้ดอกไม้ประดับ อาทิเช่น ลำดวน กุหลาบ เขียวกระแต จำปี จำปา ชงโค ถิ่นทม ชมนาด ขจร มะลิ เครือออน (ดอกไม้ป่าทรงนำมาจากดอยอินทนนท์) มะลิวัลย์ เล็บมือนาง กล้วยไม้ ทั้งพันธุ์ต่างประเทศและพันธุ์พื้นเมือง ทั้งนี้กรมวิมาดาเธอฯ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ทรงประทานส่งพันธุ์ไม้แปลกๆ มาให้เสมอ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีก็ทรงส่งกล้วยไม้พันธุ์พื้นเมืองเหนือไปถวายเช่นกัน

ที่สำคัญคือพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นสมาชิกสมาคมกุหลาบแห่งประเทศไทยตั้งนั้นทางสมาคมจึงส่งพันธุ์กุหลาบใหม่ๆจากประเทศไทยให้เป็นประจำทุกปี โดยเจ้าแสงดาว ณ เชียงใหม่ทรงเขียนในหนังสือ พระประวัติพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่จัดพิมพ์ในอนุสรณ์งานทำบุญ 100 วันเจ้าแสงดาว ณ เชียงใหม่ ว่า

ทางด้านดอกไม้ นั้น ได้ทรงปลูกไม้ดอกไม้ใบทุกชนิด โดยเฉพาะเรื่องกุหลาบแล้ว พระองค์ทรงเป็นสมาชิกสมาคมกุหลาบแห่งประเทศไทย ทางสมาคมได้ส่งกุหลาบพันธุ์ใหม่ๆมาถวายเป็นประจำทุกปี พระองค์ทรงนำเอากุหลาบพันธุ์ต่างประเทศที่ปลูกไว้ที่ตำหนักบนดอยสุเทพมากมายหลายพันธุ์ด้วยกัน กุหลาบพันธุ์ที่พระองค์ทรงโปรดที่สุดนั้น ได้ทรงตั้งชื่อเพื่อถวายเป็นพระบรมราชานุสรณ์แด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า จุฬาลงกรณ์

โดยกุหลาบพันธุ์นี้มีรายละเอียดดังนี้คือ กุหลาบพันธุ์นี้จัดเป็นกุหลาบพันธุ์สมัยเก่าหรือ Old Garden Roses ซึ่งต่างจากกุหลาบที่ปลูกกันในปัจจุบันคือ กุหลาบพันธุ์ใหม่หรือ Modern Roses เป็นกุหลาบที่ผสมพันธุ์ออกสู่ตลาดตั้งแต่ปีพ.ศ. 2410 เป็นต้นมา

ดังนั้นกุหลาบที่มีอยู่ก่อนปีพ.ศ. 2410 จึงกลายเป็นกุหลาบสมัยเก่า ซึ่งยังคงมีเหลืออยู่ในประเทศไทยเพียง 2-3 สายพันธุ์คือ กุหลาบมอญสีชมพูและสีแดงหรือที่เรียกว่า กุหลาบดามัสก์ (Damask) และกุหลาบไฮบริดเพอร์เพทวล (Hybrid Perpetual) ซึ่งก็คือ กุหลาบจุฬาลงกรณ์นั่นเอง

ลักษณะของกุหลาบจุฬาลงกรณ์นี้เป็นกุหลาบที่มีดอกขนาดใหญ่ สีชมพู มีกลีบดอกประมาณ 45 กลีบ ขนาดดอกกว้าง 12-15 เซนติเมตร คุณลักษณะพิเศษคือ มีกลิ่นหอมจัดแต่ไม่ฉุน ไม่มีหนาม เติบโตเร็ว ก้านตรงสามารถสูงได้ถึง 2 เมตรจึงต้องหมั่นตัดให้ต่ำไว้ แต่ข้อเสียคืออ่อนแอต่อโรคใบจุดสีดำ โรคราสีเทาที่ดอก ทำให้ดอกไม่บานและแคงเกอร์ที่กิ่งคือ เป็นแผลวงกลมที่ส่วนโคนของกิ่ง โดยปกติจะออกดอกประมาณปีละ 1-2 ครั้งเท่านั้น

กุหลาบจุฬาลงกรณ์นี้มีให้เห็นอยู่ที่หน้าพระตำหนักคาราภิรมย์ ซึ่งคุณพจนานาควัชระเอื้อเพื่อพันธุ์ให้ ดังนั้นกุหลาบพันธุ์นี้จึงเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสองอาณาจักรที่มีอยู่ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

นอกจากพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงสนพระทัยเกี่ยวกับการปลูกต้นไม้ พืชผัก ผลไม้แล้ว เวลาปลายฤดูฝน พระราชชายาเจ้าดารารัศมีจะทรงเสด็จออกมาทอดพระเนตรการจับปลาของชาวบ้าน บางครั้งทรงให้คำแนะนำตลอดจนการนำปลาที่ได้เป็นจำนวนมากนั้นมาทำการถนอมอาหารเช่น ทำปลาต้ม ปลาร้า ปลาจ่อมหรือปลาแจ่ว ทั้งนี้พระองค์ทรงชอบเสวยพระกระยาหารพื้นเมืองที่ทำจากปลามาก ทรงทรงทำไว้เสวยเองและประทานให้บรรดาพระญาติ พระสหายและผู้รู้จัก

พระกรณียกิจดังกล่าวหลายประการที่ทรงทำให้เมืองเชียงใหม่หรือจังหวัดเชียงใหม่และพื้นที่ใกล้เคียงนั้น พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นผู้สนับสนุน อุปถัมภ์ในการพัฒนาพร้อมกันนั้นยังทรงส่งเสริมให้องค์ความรู้ดังกล่าวได้มีการปรับใช้เพื่อการสืบทอดแก่ประชาชนรุ่นต่อไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทรงรับรู้การเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัยและปรับศาสตร์ความรู้เดิมให้สามารถใช้กับยุคสมัยที่เปลี่ยนไปได้อย่างกลมกลืน ทั้งนี้สิ่งที่ทรงมอบให้ไว้ยังเป็นมรดกทางความคิดและส่งผลให้จังหวัดเชียงใหม่กลายเป็นจังหวัดหนึ่งทางภาคเหนือของประเทศไทยที่เป็นเสมือนสัญลักษณ์เมืองเหนือด้วย

บทที่ 5

บทสรุป

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้แสดงถึงการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมของจังหวัดเชียงใหม่ในปีพ.ศ. 2426-2476 โดยทำการศึกษาสะท้อนตัวบุคคลในประวัติศาสตร์ ซึ่งศึกษาผ่านตัวตนของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี พระธิดาในพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 7 และแม่เจ้าทิพเกสร เหตุการณ์ทางการเมืองในช่วงเวลาดังกล่าวทำให้ส่งผลกระทบต่ออาณาจักรล้านนาซึ่งเป็นหัวเมืองประเทศราชของสยามมา ตั้งแต่รัชกาลของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนยศพระเจ้ากาวิละจากชั้นพระยาเป็นเจ้าประเทศราชในปี พ.ศ.2345 (สรีสวัสดิ อ่องสกุล, 2528) ซึ่งก็คือเจ้าหลวงเมืองเชียงใหม่องค์แรกนั้น ทำให้อาณาจักรล้านนาอยู่ภายใต้การปกครองของสยามและเป็นขอบขร้อมมากขึ้นในสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์สุดท้ายที่มีอำนาจการปกครองเมืองเชียงใหม่ หลังจากนั้นเจ้าหลวงองค์ถัดไปเป็นเจ้าหลวงเพียงแต่ในนามเพราะอำนาจสิทธิ์ในการปกครองเป็นของสยามแล้วโดยสมบูรณ์

เนื่องด้วยพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงมีพระชนม์ชีพอยู่ในช่วงเวลาที่เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของอาณาจักรสยาม(พ.ศ. 2416-2476) อีกทั้งทรงเป็นชนชั้นผู้ปกครองของเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นศูนย์กลางหัวเมืองประเทศราชอาณาจักรล้านนา ทำให้พระองค์ทรงได้รับผลอิทธิพลทางการเมืองของทั้งสองอาณาจักรคือ อาณาจักรล้านนาและราชอาณาจักรสยาม พระราชชายาเจ้าดารารัศมีจึงกลายเป็นตัวแทนสัญลักษณ์ของความเป็นเมืองเหนือ ผู้หญิงเหนือภายใต้การเมืองที่ถูกรุกทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกประเทศสยาม

ในการศึกษาครั้งนี้ทำให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมของจังหวัดเชียงใหม่ สะท้อนผ่านการศึกษาตัวตนและบทบาทของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี คือ การเมืองและสังคมของอาณาจักรล้านนาซึ่งมีเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง พระราชชายาเจ้าดารารัศมีเป็นผู้มีส่วนผลักดันทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการศึกษาดังกล่าว สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปจากแรงผลักดันนี้ทำให้เมืองเชียงใหม่ก้าวไปสู่ความทันสมัยเทียบเคียงกับรัฐสยามซึ่งมีศูนย์กลางคือ กรุงเทพมหานคร

ในแง่การเมือง เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่า หัวเมืองประเทศราชนั้นตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของการปกครองในราชอาณาจักรสยามทั้งสิ้น ดังนั้นการกระทำของชนชั้นผู้ปกครองของอาณาจักรล้านนาจึงถูกจับตามองเป็นสำคัญ ทั้งนี้จากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจทำให้หัวเมืองประเทศราชล้านนาได้รับผลกระทบทั้งตนเองและราชอาณาจักรสยาม ปัจจัยผลักดันด้านการเมืองจึงเป็นเหตุและผลที่อยู่ร่วมกันอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ ทำให้รัฐบาลสยามจำเป็นต้องริบดำเนินการเพื่อการปกป้องเอกราชของตนเองทันที

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นบุคคลหนึ่งที่ทำให้อาณาจักรสยามและล้านนารวมกันเป็นหนึ่งเดียวได้เร็วขึ้น เนื่องจากการอภิเษกสมรสระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระองค์ ทำให้การกระทำสิ่งใดของเจ้าหลวงหรือผู้ปกครองของเมืองเชียงใหม่และอาณาจักรล้านนาทั้งหมดตกอยู่ภายใต้การปกครองของนโยบายของรัฐบาลสยามอย่างเต็มรูปแบบ

การใช้นโยบายดังกล่าวทำให้ราชอาณาจักรสยามได้เข้ามาควบคุมทางเศรษฐกิจได้โดยชอบธรรม ทั้งนี้ยังดำเนินนโยบายการแทรกแซงทางการเมืองการปกครองโดยที่ชนชั้นปกครองของอาณาจักรล้านนาไม่สามารถขัดแย้งได้ เนื่องจากพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทับอยู่ในราชสำนักสยาม การดำเนินนโยบายทางสังคมก็เช่นกัน มีการให้ความเป็น “ไทย” เข้าไปมีส่วนร่วมในชีวิตประจำวันของประชาชนชาวเมืองเชียงใหม่ ประเด็นดังกล่าวนี้ส่งผลให้คณะมิชชันนารีอเมริกันเข้ามามีบทบาทอีกประการหนึ่งด้วย

คณะมิชชันนารีอเมริกันมีจุดประสงค์เข้ามาเพื่อเผยแพร่คริสต์ศาสนา แต่ในกลยุทธ์ของการแทรกซึมนั้นจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งที่ตรงกันกับวิธีการปฏิบัติของนโยบายรัฐบาลสยาม เมืองเชียงใหม่หรือจังหวัดเชียงใหม่จึงมีการรับความเป็น “ไทย” ผ่านคณะมิชชันนารีอเมริกันในระดับหนึ่ง นอกจากนั้น ความเห็นเรื่องค่านิยมที่แตกต่างนำไปให้การรับเข้ามาของ “ไทย” นั้นเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว การรับรู้ผ่านกระแสการเมืองจึงกลายเป็นความเปลี่ยนแปลงทางสังคมของเมืองเชียงใหม่ไปด้วย

ในเวลาต่อมาความเข้มข้นเรื่องการเมืองเริ่มคลี่คลายประกอบกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสวรรคต พระราชชายาเจ้าดารารัศมีจึงทรงมีพระประสงค์กลับเมืองเชียงใหม่และทรงได้รับพระกรุณาจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ซึ่งเป็นอีกครั้งที่ทรงทำให้สังคมเมืองเชียงใหม่ได้โอกาสเปิดรับสิ่งใหม่ๆอีกครั้ง เนื่องจากในการยอมรับความแตกต่างทางวัฒนธรรม เชื้อชาติและภาษาทำให้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงใช้ความเป็น

เอกลักษณ์ของท้องถิ่นพระองค์เองและมีการเลือกรับสิ่งภายนอกซึ่งได้มาจากราชสำนักสยามมาปรับใช้แก่เมืองเชียงใหม่ได้อย่างกลมกลืน

ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาพบว่า การรับรู้ในเรื่องความขัดแย้งและข้อแตกต่างทางการเมืองและสังคมนั้นเป็นเรื่องที่ปรากฏอยู่โดยทั่วไปในสังคมเชียงใหม่โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มชนชั้นปกครองที่ต้องเผชิญกับการกดดันจากสยามและการรักษาเสถียรภาพการเมืองภายในของตนเอง ส่งผลให้ลักษณะการเผชิญหน้าทางการเมืองระหว่างเชียงใหม่กับกรุงเทพฯ ไม่ได้แสดงออกมาในการต่อต้านรุนแรง อย่างไรก็ตามบทบาทของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีก็มีส่วนที่ทำให้สังคมในระดับประชาชนของเมืองเชียงใหม่เปิดใจตอบรับกับความเปลี่ยนแปลงนี้ง่ายขึ้นด้วย โดยผู้วิจัยเห็นว่าพระราชชายาเจ้าดารารัศมี สามารถสร้างความศรัทธาในตัวพระองค์ออกมาให้ประชาชนได้รับรู้ซึ่งไม่เพียงแต่ในยุคสมัยที่พระองค์ทรงมีพระชนม์ชีพเท่านั้นแต่การรับรู้ของประชาชนในเรื่องราวของพระองค์ได้สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

การศึกษาในครั้งนี้ทำให้เห็นว่า พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงอุทิศตนเพื่อส่วนรวมและทั้งยังทรงเป็นผู้ผลักดันทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งการเมืองและสังคมในช่วงเวลาดังกล่าว กล่าวคือเมื่อมีการถ่ายทอดองค์ความรู้ของราชสำนักสยามมาสู่เชียงใหม่แล้ว ยังมีการเลือกรับวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ มาปรับใช้ร่วมด้วยคือ เป็นรูปแบบการผสมผสานกันอย่างหลากหลาย โดยที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเห็นว่าเป็นสิ่งที่น่าภาคภูมิใจ ดังปรากฏออกมาในพิธีต้อนรับการเสด็จเสียบมณฑลพายัพของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้พระองค์ยังทรงปฏิบัติภารกิจอีกมากมายทั้งทำนุบำรุงสาธารณะประโยชน์ในจังหวัดเชียงใหม่และใกล้เคียง นอกจากนี้ทรงถ่ายทอดวิชาองค์ความรู้ที่ได้รับจากราชสำนักสยามและคุ้มหลวงให้ประชาชนชาวเชียงใหม่ได้รับความรู้ต่างๆ เหล่านี้เพื่อการประกอบอาชีพหาเลี้ยงตนเองได้ด้วย ซึ่งทั้งหมดนี้ทำให้เห็นว่าสภาพสังคมเมืองเชียงใหม่แม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วแต่ยังคงมีเอกลักษณ์เป็นของตนเองมาจนปัจจุบัน

สุดท้ายนี้ผู้วิจัยพบว่า ความรับรู้ของประชาชนชาวเมืองเชียงใหม่ต่อพระราชชายาเจ้าดารารัศมินั้นยังมีอยู่ ประกอบกับความเชื่อความศรัทธาในเรื่องจิตวิญญาณทำให้เกิดเป็นลัทธิเจ้าแม่และร่างทรงต่างๆ ขึ้นด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ในการรับรู้ของคนทั่วไปยังมีความผูกพันกับบุคคลในอดีต ทั้งนี้การที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงมีบทบาททางการเมืองและสังคมซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของเมืองเชียงใหม่ พบว่า สาเหตุอย่างหนึ่งคือ พระองค์ทรงเป็นชนชั้นนำ มีสถานภาพสูงในเมืองเชียงใหม่ จึงส่งผลให้การรับรู้ของชาวเมืองคล้อยตามได้ง่ายและอีกประการหนึ่งคือ รัฐ

สยามพยายามดำเนินนโยบายแทรกแซงเรื่องอำนาจการปกครองและ การพยายามเปลี่ยนแปลงด้าน
สังคมนั้นประสบผลสำเร็จ

เอกสารและสิ่งอ้างอิง

ไกรศรี นิมมานเหมินทร์. 2525. “ความรู้พื้นฐานด้านลานนาคดี: ด้านศาสนาและวัฒนธรรม.”

ลานปริทัศน์. พิมพ์เนื่องในวาระครบรอบปีนางกิมฮ้อ นิมมานเหมินทร์.

ขวัญเมือง จันทโรจณี. 2538. ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัย

รัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์,

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

คณะกรรมการจัดงานอนุสรณ์วันพระราชชญาเจ้าดารารัศมีในรัชกาลที่ 5. 2516. พระประวัติพระ

ราชชญาเจ้าดารารัศมี.

คณะทชยทสยสกุศล ณ เชียงใหม่ ร่วมกับสำนักงานส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

2539. เจ้าหลวงเชียงใหม่. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด.

คณะทงำนเฉพาะกิจการจัดทำหนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์. 2525. ประวัติศาสตร์กรุง

รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475 เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์.

คึกฤทธิ ปราโมช, ม.ร.ว. 2537. สี่แผ่นดินเล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: ดอกหญ้า2000.

_____. 2506. สี่แผ่นดินเล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: ดอกหญ้า2000.

_____. 2520. เมืองลำปางในอดีต. อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพนายทวี จันทรวีโรจณี.

คำ อินทวงศ์. 2522 สิงหาคม 29. ปคล.59/79. [เทปบันทึกเสียง]. หอจดหมายเหตุ มหาวิทยาลัย
พายัพ.

จิริงันท์ ประทีปะเสน. 2547. หมะเมียะ. กรุงเทพมหานคร: ชนบรรณการพิมพ์

จุลจักรพงษ์ พระเจ้าวรวงศ์เธอ, พระองค์เจ้า. 2505. เจ้าชีวิต. พระนคร: อักษรสัมพันธ์.

เจ้าแก้วนวลรัฐ, พล.ตรี. 2477. พระราชประวัติ พระราชชายา เจ้าดารารัศมี. พระนคร: โรงพิมพ์
บำรุงนุกุลกิจ

ฉลาดชาย รมิตานนท์. 2527. ผีเจ้านาย. เชียงใหม่: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่.

ชนะ ชยะกุล. 2516. เจ้าราชบุตร. กรุงเทพมหานคร: กรมแผนที่ทหาร.

ชื่น สีโรรส. 2522 สิงหาคม 23. ปลด.58/79. [เทปบันทึกเสียง]. หอจดหมายเหตุ มหาวิทยาลัย
พายัพ.

_____. 2522 สิงหาคม 24. ปลด.58/79. [เทปบันทึกเสียง]. หอจดหมายเหตุ มหาวิทยาลัยพายัพ.

_____. 2522 สิงหาคม 28. ปลด.58/79. [เทปบันทึกเสียง]. หอจดหมายเหตุ มหาวิทยาลัยพายัพ.

ญาณรังสี. 2527. ตำราแผนโบราณพื้นเมือง. เชียงใหม่: ประเทืองวิทยา.

ณัฐกานต์ ลิ้มสถาพร. 2544. เชียงใหม่หัวใจล้านนา. กรุงเทพมหานคร: ภัคชรรส

ดาราวิทยาลัย. 2521. ดารารัศมีรำลึก. เชียงใหม่: มปส.

เดเนียด แมคกิลวารี ดีดี. 2544. กิ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว. แปลโดย จิตรภรณ์ ตันรัตนกุล.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มติชน.

ชงทอง จันทรางศุ. 2531. ในกำแพงแก้ว. กรุงเทพมหานคร: บำรุงสาสน์

เชียรชาย อักษรดิษฐ์ และ คณะ. 2545. ล้านนา: จักรवाल ตัวตน อำนาจ. กรุงเทพมหานคร: ครีမ်
แคชเชอร์ กราฟิคจำกัด

นงเยาว์ กาญจนจาริ. 2533. ดารารัศมี. เชียงใหม่: สุริวงค์บุ๊คเซนเตอร์.

นันทา สุตกุล. 2513. เอกสารของฮอลันดาในสมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2151-2163 และ พ.ศ.2167-2183. กรุงเทพมหานคร.

แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ. 2531. สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงเทพมหานคร

บงกช สุทัศน์ ณ อยุธยา. 2541. “โรงเรียนแห่งแรกของเมืองเชียงใหม่”. ศิลปวัฒนธรรม. (กรกฎาคม 2541): 52-54.

บุญปิ่นและจินดา สิงหนตร. 2522 กันยายน 18. ปคล.60/79. [เทพบันเทิงเสียง]. หอจดหมายเหตุ มหาวิทยาลัยพายัพ.

บุญเสริม ศาสตราภิชาน. 2522. ล้านนาไทยในอดีต. เชียงใหม่: ช้างเผือกการพิมพ์.

ประคอง นิมมานเหมินทร์. 2526. มหาชาติล้านนา: การศึกษาในฐานะที่เป็นวรรณคดีท้องถิ่น. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. 2538. เพ็ชรล้านนา เล่ม 1. เชียงใหม่: นอร์ทเทรินพริ้นติ้ง.

_____. 2538. เพ็ชรล้านนา เล่ม 2. เชียงใหม่: นอร์ทเทรินพริ้นติ้ง.

_____. 2523. ชีวิตรักเจ้าเชียงใหม่. กรุงเทพมหานคร: เรื่องศิลป์.

ปริศนา ศิรินาม. 2516. ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและประเทศราชในหัวเมืองล้านนา สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร.

พรรณนิภา อภิภูษพงศ์. 2534. เจ้าไพร่กับความเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนาระหว่างพ.ศ. 2427-2476. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร.

พรพรรณ จงวัฒนา. 2538. การพัฒนาระหว่างเจ้านครเชียงใหม่กับคนในบังคับของอังกฤษ อันเป็นเหตุให้รัฐบาลสยามจัดการปกครองมณฑลพายัพ(พ.ศ. 2401-2405). วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร.

พร้อมพงษ์ ณ เชียงใหม่. 2522. การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวเฉียงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนเป็นมณฑลเทศาภิบาล (พ.ศ. 2427-2436). วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร.

พูนพิศ อมาตยกุล. 2530. คนตรีไทยภาคกลางในล้านนาไทย. กรุงเทพมหานคร: รัศมีศิลป์

พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้าหญิง. 2529. ประชุมพระนิพนธ์เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: บำรุงบัณฑิต.

พองสมุทร อนุชาติ. 2527 กุมภาพันธ์ 7. ปคล. 1/84. [เทปบันทึกเสียง]. หอจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยพายัพ.

ฟิลลิป เจ ฮิวจ์. 1985. การศึกษาประวัติศาสตร์ศาสนาในภาคเหนือ. แปลโดย ประสิทธิ์ พงศ์อุคม. พิมพ์ครั้งที่ 2. เชียงใหม่: YMCA.

มณี พยอมยงค์ และนรินทร์ชัย พัฒนพงศา. 2527. วิถีชีวิตและค่านิยมของชาวล้านนาไทย. คณะศึกษาศาสตร์ และคณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

มรกต อาริยะ. 2535. การค้าไม้สักในดินแดนล้านนาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ 2411-2453). วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร.

รมณีย์ฉัตร ฉัตรชัย และคณะ. 2542. ดารารัตน์มณี สายใยรักสองแผ่นดิน. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ลำพรรณ น่วมบุญลือ. 2519. **สิทธิและหน้าที่ของสตรีไทยในสมัยรัตนโกสินทร์**. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่. (บรรณาธิการ). 2547. **ขัตติยานีศรีล้านนา**. กรุงเทพมหานคร: ทัั้งฮั่วซันการพิมพ์.
- วรรณชลิย์ บุญมี. 2519. **ความสัมพันธ์กับอังกฤษบางลักษณะในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: การป่าไม้และการเหมืองแร่**. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษา มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร.
- วรรณษา คชงาม. 2543. **การศึกษาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์นิพนธ์ล้านนาระหว่างปีพ.ศ. 2441-2541**. สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ไทย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร.
- วัชระ สินธุประมา. 2539. **คริสต์ศาสนาโปรเตสแตนต์กับการศึกษาและวัฒนธรรมล้านนา**. เอกสารประกอบการสัมมนาคริสต์ศาสนากับชนบประเพณีและวัฒนธรรมล้านนา, มหาวิทยาลัยพายัพ, เชียงใหม่
- วัลลภา เครือเทียนทอง. 2519. **การปฏิรูปการปกครองล้านนาไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิชิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร. 2544. **เศรษฐกิจสยาม**. กรุงเทพมหานคร: ศิลปวัฒนธรรม
- วิทยาลัยครูเชียงใหม่. 2528. **สัมมนาล้านนาศึกษา ประวัติศาสตร์และโบราณคดี 28-31 มกราคม 2528**. เชียงใหม่.
- คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. 2532. **พระราชชายาเจ้าดารารัศมีกับพระราโฆบายครองรักเพื่อครองเมือง**. ศิลปวัฒนธรรม. (ตุลาคม 2532): 52-59.

สุรพล คำรื้กุล. 2539. แผ่นดินล้านนา. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.

สุวดี พันธุ์พานิช. 2546. การสื่อสารในวังหลวง กรุงรัตนโกสินทร์ ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี.
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.58/127 เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ 5 เรื่อง การ
จัดการปกครองเชียงใหม่ (2 มิถุนายน 119-17 ตุลาคม 126).

_____. ร.6 ม.9/19 เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ 6 เรื่อง เจ้าดารารัศมีขอกู้ยืมเงิน (2446).

_____. ร.5 ม. 16.2/51 เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ 5 เรื่อง เจ้าพิมพาเมืองเชียงใหม่ ขอ
พระบรมราชวินิจฉัยในเรื่องป่าไม้แม่จัดและโล่งขอต แขวงเมืองพร้าว (5 มีนาคม ร.ศ. 115-
9 มีนาคม ร.ศ. 115).

_____. ร.5 ม.2/12 ก/4 เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ 5 เรื่อง เชียงใหม่บอกพระราชเสนา
ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (มีนาคม 99 - 1 เมษายน 101).

_____. ร.5 ม.2.12 ก/15 เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ 5 เรื่อง บอกพระยาราชสัมภารา
กรณ์ (มีนาคม 103 – กันยายน 104).

_____. ร.6 ศธ.53.6/33 เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ รัชกาลที่ 6 เรื่อง บัญชีรายชื่อนักเรียนฝึกหัด
ครูมณฑลพายัพ (2460).

_____. ร.5 ม.58/88 เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ 5 เรื่อง รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากร
เรื่องการจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง (ร.ศ. 104).

_____. ร.5 ม.16/10 เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ 5 เรื่อง รายงานพระองค์เพ็ญฯ เสด็จ
ตรวจการป่าไม้ (พฤษภาคม 112).

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.58/127 เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ 5 เรื่อง การจัดการปกครองเชียงใหม่ (2 มิถุนายน 119 – 14 ตุลาคม 126).

_____. ศธ.61.1/12 เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ รัชกาลที่ 7 เรื่อง เจ้าดารารัศมีฝากนายพรหมาณ เชียงใหม่ เข้าเป็นนักเรียนกสิกรรมทั้บกวาง (ตุลาคม 2472 – 28 กรกฎาคม 2473).

_____. ร.6 ศธง.53.7/6 เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ รัชกาลที่ 6 เรื่อง ส่งนักเรียน ครูผู้หญิงกลับไปรับราชการในมณฑลต่างๆ (8 กุมภาพันธ์ 2465).

_____. กร. 5ค/49 เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ รัชกาลที่ 5 เรื่อง ภาษีอากรแผนกไม้ขนสัตว์ (29-31 มกราคม 117).

_____. กร. 5ค/67 เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ รัชกาลที่ 5 เรื่อง เปี้ยบ้านาญกรมหลวงพิชิตปรีชากร (11 เมษายน 121).

_____. กร. 5ค/2 เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ รัชกาลที่ 5 เรื่อง จัดการคลังมณฑลพายัพ และแต่งตั้งข้าหลวง (22 มิถุนายน- 23 มีนาคม 118).

_____. กร. 5ค/2 เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ รัชกาลที่ 5 เรื่อง ส่งเงินไปใช้จ่ายราชการมณฑลพายัพ (2-6 มกราคม 124).

_____. กร. 5บ/8 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 5 เรื่อง มร.สเลด เจ้ากรมป่าไม้ มร.ตอตเตนแฮม เจ้ากรมป่าไม้(ตาดอตน่า) (14 พฤศจิกายน- 12 สิงหาคม 123).

_____. กร. 5บ/41 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 5 เรื่อง พงสาวดารเชียงใหม่(2 พฤศจิกายน 112-25 ตุลาคม 122).

_____. กร. 5บ/4 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 5 พระราชหัตถ์ (เมษายน ร.ศ.97 – กันยายน 102).

_____. กร. 5บ/5 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 5 พระราชหัตถ์ (ตุลาคม ร.ศ.102 – กันยายน 104).

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. กร. 5บ/6 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 5 พระราชหัตถ์. (ตุลาคม ร.ศ. 104 – มีนาคม 105).

_____. มร. 7บ/8 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 7 เรื่อง เสด็จเลียบเมืองมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2469 (21 พฤษภาคม 2469- 25 มิถุนายน 2470).

_____. มร. 7บ/8 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 7 เรื่อง หนังสือพิมพ์รายวันข่าวเสด็จประพาส มณฑลพายัพ(22 มกราคม - 4 กุมภาพันธ์ 2469).

_____. มร. 5ม/7 เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ 5 เรื่อง แต่งและย้ายตำแหน่งข้าราชการ หัวเมืองมณฑลพายัพและมณฑลฝ่ายเหนือ (23 ธันวาคม 118 – 25 กันยายน 119).

_____. มร. 5ม.2/1 เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ 5 เรื่อง เจ้าเมืองเชียงตุงขอขึ้นกับสยาม (เมืองเชียงใหม่) (ร.ศ.103).

_____. มร. 5 รล/12 เอกสารกรมราชเลขาธุการ รัชกาลที่ 5 เรื่อง พระราชทานของพระเจ้าอินทรวชิยานนท์ เจ้านครเชียงใหม่ (22 ธันวาคม 108).

_____. มร. 5 ว/12 เอกสารกรมราชเลขาธุการ รัชกาลที่ 5 เรื่อง งานพระศพวัดเทพศิรินทร์ 1. พระองค์เจ้าอศริยาภรณ์ 2. พระองค์เจ้าวิมลนาค 3. พระองค์เจ้าสวาดวรวงศ์ 4. พระสัมพันธวงษ์ (18 กันยายน 111 – 15 กรกฎาคม 114).

_____. มร. 5 รล/12 เอกสารกรมราชเลขาธุการ รัชกาลที่ 5 เรื่อง พระเจ้าอินทรวชิยานนท์ พระเจ้าเชียงใหม่ถึงแก่พิราลัยและทำศพ (29 กันยายน 115- 15 กรกฎาคม 119).

_____. มร. 5 รล/12 เอกสารกรมราชเลขาธุการ รัชกาลที่ 5 เรื่อง พระราชทานโกศในการทำศพ พระเจ้าอินทรวชิยานนท์ (21 ธันวาคม 116).

สงวน โชติสุขรัตน์. 2515. คนตีเมืองเหนือ. พระนคร: โอเดียนสโตร์.

สงวน โชติสุขรัตน์. 2505. เทียวเมืองเหนือและวัฒนธรรมประเพณีของเมืองเหนือ. พระนคร: โอเดียนสโตร์.

สุรพล คำรัห้กุล. 2539. แผ่นดินล้านนา. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ

_____. 2542. ล้านนา: สิ่งแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: โครงการสืบสารมรดก วัฒนธรรมไทย

สุริย์ ภูมิภมร. 2532. “ไม้เมืองสยามจุดกำเนิดกรมป่าไม้”. ศิลปวัฒนธรรม. 10(11): 130-137

สร้อยศรี อ่องสกุล. 2529. ประวัติศาสตร์ล้านนา. เชียงใหม่: โครงการหัวข้อสนเทศล้านนาศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สายสวรรค์ ขยันยิ่ง. 2543. พระราชชายาเจ้าดารารัศมีกับนาฏยศิลป์ล้านนา. วิทยานิพนธ์ปริญญา ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขานาฏยศิลป์ไทย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

แสงดาว ณ เชียงใหม่. 2517. พระราชประวัติพระราชชายาเจ้าดารารัศมี. เชียงใหม่: โรงพิมพ์ กลางเวียง.

หนานอินแปง. 2546. พระราชชายาเจ้าดารารัศมี. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไพลิน.

อดิศร ศักดิ์สูง. 2539. สตรีในสังคมเชียงใหม่สมัยวงศ์เจ้าเชื้อเจ็ดตนพ.ศ. 2339-2476. วิทยานิพนธ์ ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อานันท์ กาญจนพันธ์. 2527. พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา. กรุงเทพมหานคร: มิตร นราการพิมพ์.

อนุ เนินหาด. 2546. เจ้านายฝ่ายเหนือ(สังคมเมืองเชียงใหม่เล่ม 5). เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์.

อนุ เนินหาด. 2547. **เจ้านายฝ่ายเหนือ(สังคมเมืองเชียงใหม่เล่ม 8)**. เชียงใหม่ : นพบุรีการพิมพ์.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. 2521. **ล้านนาไทยคดี**. เชียงใหม่ : ศูนย์หนังสือเชียงใหม่.

อำพัน ชัยวรศิลป์. 2523. **เล่าเรื่องเมืองเหนือว่าด้วยประวัติบุคคลสำคัญ**. กรุงเทพมหานคร : กรมวิชาการ

Backus, M. 1884. **Siam and Laos As Seen by our American Missionary**. Philadelphia: Presbyterian Board of Publication.

Bowring Sir, J. 1857. **The Kingdom and People of Siam Vol. 2**. London: John W. Parker and Son.

Bristowe, W.S. 1976. **Louis and The King of Siam**. London: Chatto&Windus.

Broiley, N.J. 1968. **The Origin of the Siam Forward Movement in Western Laos 1850-1892**. London: University.

Curtis, L.J. 1930. **The Laos of Northern Siam**. Philadelphia the Westminster Press.

Grey, J. 1990. **The Road to the City: Young Woman and Transition in Northern Thailand**. Sydney: Australia.

Hallett, H.S. 1985. **A Thousand Miles on an Elephant in Siam States**. Bangkok: White Lotus Co., Ltd.

Ingram, J.C. 1971. **Economic Change in Thailand, 1850-1970**. Standford University: U.S.A.

Vaddhanaphuti C. 1984. **Culture and Ideological Reproduction in Rural Northern Thai Society**. Standford University: U.S.A..

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

รายชื่อวัดที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงทำนุบำรุง

ปีพุทธศักราช	สถานที่
2413	พระเจ้าอินทวิชยานนท์ทรงสั่งรื้อหอคำของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ไปสร้างเป็นวิหารหลวงวัดกิตติ
2416	พระเจ้าอินทวิชยานนท์ทรงสร้างพระวิหารพระธาตุคดยสุเทพ ทั้ง 4 ด้าน สร้างระเบียงรอบ ซ่อมรั้วเหล็กกรอบพระเจดีย์ เปลี่ยนฉัตร 4 มุม ปิดทองคำเปลวพระเจดีย์และพระพุทธรูปตลอดจนปราสาท ไหล่ดอกบัวทั้ง 4 แห่ง ก่อเสาศำหรับเป็นที่ตั้งประทีป ใส่ราวเหล็กสำหรับจุดธูปเทียน ซ่อมเทวรูป รูปกุมภัณฑ์ บันไดนาค ทั้งนี้ยังมีการสร้างพระอุโบสถวัดเชียงมั่นในปีเดียวกัน
2418	พระเจ้าอินทวิชยานนท์จัดให้มีการฉลองพระวิหารวัดช่วงสิงห์และรื้อเอาหอคำพระเจ้ามโหตรประเทศไปสร้างเป็นพระวิหารวัดพันเตา ดังจะเห็นได้ในปัจจุบัน ซึ่งพระวิหารแห่งนี้เป็นไม้ทั้งหลัง หนึ่ง โบราณสถานที่สำคัญอีกแห่งของจังหวัดเชียงใหม่ นอกจากจะเป็นอดีตหอคำหลวงแล้วยังเห็นศิลปะการก่อสร้างแบบล้านนาโบราณอีกด้วย
2423	พระเจ้าอินทวิชยานนท์ทรงสร้างพระวิหารวัดเจดีย์หลวง ตลอดจนทรงสร้างกุฎิพระสงฆ์ พระอุโบสถ วิหารพระนอน และรับสั่งให้ซ่อมแซมหอมณฑปเสาศิวลึงค์และกุมภัณฑ์
2426	มีการฉลองพระวิหารวัดเชียงมั่นที่ได้รับรื้อเอาท้องพระโรงพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ไปสร้างใหม่
2428	พระเจ้าอินทวิชยานนท์ทรงสร้างวัดดาราภิรมย์(บ่อปู้) เพื่อเป็นอนุสรณ์ให้พระธิดา ซึ่งก็คือพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ทั้งนี้ยังทรงสร้างกลองแวงขนาดใหญ่(กลองที่ใช้ประกอบการรำฟ้อนเล็บ)และถวายวัตถุปัจจัยเครื่องใช้ให้วัดแห่งนี้เป็นจำนวนมาก แต่ทว่าต่อมาเกิดไฟไหม้โองหลวง(กุฎิ)สิ่งของดังกล่าว จึงถูกไฟไหม้และสูญหายไป
2437	พระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีพร้อมด้วยพระพี่เลี้ยง แม่นางกัลยารักษ์ ได้ถวายพระธรรมเทศนาเรื่องกรรมวาจา ซึ่งใช้สวดในงานเป็กคู่เจ้า(พิธีเลื่อนชั้นจากสามเณรเป็นพระ)หรืองานผูกพันชสีมา ธรรมผูกนี้ได้ถวายไว้ที่วัดสันตะคาม อำเภอแม่วาง ซึ่งวัดแห่งนี้เป็นวัดที่มีพระสังฆราชานาม คุรุบาณญาณ โภธิ(พระครูธรรมทิน)เป็นหนึ่งในเจ้าอาวาส 7 องค์ที่เจ้าอินทวิชยานนท์ทรงสถาปนาเป็นพระสังฆราชา เมื่อพ.ศ.2438 ธรรมกรรมวาจาผูก

ปีพุทธศักราช	สถานที่
2437	<p>นี้เขียนเป็นอักษรธรรมล้านนาด้วยทองคำเปลวลงเป็นปี่ปลิ้น(พับกระดาษ)มีไม้ประดับลายทองอย่างสวยงาม 1 ผูก โดยจารึกชื่อเจ้าศรัทธา ดังนี้</p> <p>“ศักราชได้ 1256 ตั้วปีกาบสง่า เดือนยี่เป็ง เม็งวันสอง ไตเบิกสง่า มหาปีถมะมูลละศรัทธา พระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระเจ้านครเชียงใหม่ พร้อมกับเจ้าदारาร์ศรีและศรัทธาเจ้าแม่นางกัลยารักษ์ ได้สร้างยังขัตติกรรมมาจากตั้วคำไว้คำอุศาสนาแล”</p> <p>ต่อมาพระสังฆราชา พระครูธรรมทินมรณภาพลง วัดสันคะยอมได้ กลายเป็นวัดร้างไป ทางเจ้าอาวาสวัดคอนเปาซึ่งเป็นวัดที่อยู่ใกล้กับวัดสันคะยอมจึงได้นำธรรมผูกนี้มาเก็บไว้ที่วัดคอนเปาจนถึงปัจจุบันนี้</p>
2443	<p>วัดเชตุพน เป็นวัดที่สร้างเมื่อปีพ.ศ. 2380 ซึ่งเป็นวัดที่มีศรัทธาเจ้าผู้หรือผู้อุปถัมภ์หลักคือพระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระบิดาของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี พระเจ้าอินทวิชยานนท์ทรงเสด็จมาฟังพระธรรมเทศนา ฟังพระสวดปาฏิโมกข์ทุกวันพระมิได้ขาด</p> <p>ในปีพ.ศ. 2443 พระเจ้าอินทวิชยานนท์พร้อมด้วยเจ้านายทุกฝ่ายมีพระประสงค์ได้ตกลงพร้อมใจกันทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในด้านการก่อสร้างเป็นอย่างมาก คือ โปรดให้เอาทองคำหลังเล็กมาสร้างเป็นวัดเชตุพน จนกระทั่งพระเจ้าอินทวิชยานนท์ถึงแก่พิราลัย พระภารกิจดังกล่าวจึงตกทอดมาสู่พระธิดาพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ซึ่งพระองค์ก็ทรงดูแลวัดแห่งนี้มาตลอดมิได้ขาด</p>
2451	<p>พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงทำบุญบูชาพระธาตุจอมทอง ทรงจัดให้มีการเลี้ยงพระ ถวายจตุปัจจัย โดยก่อนหน้าที่จะเสด็จถึงวัดพระธาตุจอมทอง ทรงมีพระโทรเลขขอให้เจ้าอุปราช(พลตรีเจ้าแก้วนวรรฐ)เตรียมงานทำบุญที่วัดพระธาตุจอมทอง ซึ่งมีข้อความดังนี้</p> <p>“...ถึงเจ้าอุปราช เมืองเชียงใหม่ ถึงเมืองตากวันที่ 4 ที่ 8 จะขึ้นจะเวะ</p>

ปีพุทธศักราช	สถานที่
2451	ทำบุญที่จอมทอง ขอให้เตรียมไว้ด้วย เรื่องที่พญามหิตคุมมาได้พบแล้ว (ข้อความไม่ชัดเจน)..ลงพระนาม ดารา”
2451	<p>ในคราวที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเสด็จเยือนเมืองเชียงใหม่ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2451 ทรงเสด็จมาบำเพ็ญพระกุศลที่วัดแสนฝางนี้เป็นเวลาหลายวัน ดังรายงานที่ท้าวโศภานีเวศร์ ได้กราบบังคมทูลถวายรายงานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(รัชกาลที่ 5) เมื่อครั้งตามเสด็จพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่เมืองเชียงใหม่ว่า</p> <p>“...วันที่ 1 มิถุนายน รัตนโกสินทร์ศก 128 เวลาบ่าย 4 โมง 15 นาที พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเสด็จโดยกระบวนรถม้าไปที่วัดแสนขวาง ประทับบนพลับพลาวัดแสนขวางทอดพระเนตรกระบวนแห่ครัวทานเป็นการสำหรับฉลองวัดเสร็จแล้ว พระราชชายาเจ้าดารารัศมีเสด็จไปในพระอุโบสถ ทรงนมัสการพระเสร็จแล้วเลยเสด็จขึ้นไปพระกุฏิของหลวงโยนการ เสด็จกลับเวลาย่ำค่ำ 5 นาที</p> <p>วันที่ 2 มิถุนายน รัตนโกสินทร์ศก 128 เสด็จเลยไปที่วัดแสนขวาง ประทับบนพลับพลาทอดพระเนตรกระบวนแห่เสร็จแล้ว เสด็จกลับเวลาย่ำค่ำ ...”</p>
2452	<p>พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเสด็จไปประทับที่ตึกเจ้าอุปราช ท่าแม่ปิง เวลาบ่าย 4 โมงเย็น ก็เสด็จไปทรงบำเพ็ญพระกุศลสดับปกรณ์ผู้พระอัฐิพระบิดา พระมารดาและได้ทรงบูชานมัสการสถานที่สำคัญอีกหลายแห่ง ต่อมาทรงมีพระดำริว่า ผู้พระญาติที่ริมแม่น้ำปิง(ภาควโรรส)สร้างไว้ไม่เป็นระเบียบ เรียบร้อยทรงให้เจ้าพนักงานย้ายกุไปตั้งไว้ที่วัดสวนดอกอยู่ทางทิศเหนือของพระธาตุคอกยสุเทพ ซึ่งรายละเอียดการย้ายผู้พระอัฐิได้กล่าวไปแล้วในหัวข้อข้างต้น</p> <p>ในเดือน 11 ขึ้น 6 ค่ำ ทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุ เลี้ยงพระคู่อายุ ถวายไทยทานพระสงฆ์ 37 รูป เดือน 12 แรม 2 ค่ำ ได้เสด็จไปที่วัดสวนดอก ประทับพลับพลา ถึงแรม 11 ค่ำได้รับสั่งให้เจ้านายเชิญพระอัฐิทั้ง 11 กู</p>

ปีพุทธศักราช	สถานที่
2452	<p>ด้วยขบวนแห่จากวัดแสนฝางมาประดิษฐานที่วัดสวนดอกตามควร แรม 13 ค่ำ พระสังฆราชาพระครูฐานานุกรม 10 รูปสวดพระพุทธมนต์เย็นที่โรงพิธีหน้ากุ้งขึ้นเดือนอ้ายขึ้น 2 ค่ำ พระสงฆ์ฉันเช้า เวลาบ่ายพระสงฆ์ 112 รูป สวดพระพุทธมนต์รุ่งเช้า พระสงฆ์ฉันเช้าและเทศนาธรรมพระอนันตลักขณะสูตร 1 กัณฑ์ ขึ้น 4 ค่ำ พระสงฆ์ 500 รูปและพระพม่า 24 รูปฉันทเพล พระเทศนาปฐมสังคายนา 3 กัณฑ์ รุ่งขึ้นพระสงฆ์สวดแจ้ง ขึ้น 5 ค่ำพระสงฆ์เทศนาประวัติกถา 1 กัณฑ์ รวมงานฉลอง 5 วัน งานฉลองมีบอกลีดอก 114 บอกลีเทียน 54 ไฟดาวใหญ่ 24 ไฟน้อย 500 บอกลีไฟข้างร้อง 100 ไฟจีบ้ำ 100 ไฟก้าง 1 ค้างเป็นงานมหรสพอันยิ่งใหญ่ 15 วัน 15 คืน เป็นประเพณีการแห่ นครเชียงใหม่ ต่อมาไม่นานก็เสด็จไปนมัสการพระธาตุคอกยสุเทพ</p> <p>ในวันที่ 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2452 ได้เสด็จไปเยี่ยมเจ้านายเมืองลำพูน ทรงนมัสการพระยืน วัดพระมหาธาตุ ถวายผ้า 12 ไตรแก่พระสงฆ์ เวลาเย็นจุดเทียน 10,000 เล่ม บูชาพระธาตุเจ้า</p> <p>วันที่ 6 พฤษภาคม พระราชชายาเจ้าดารารัศมีได้เสด็จไปลำปาง ทรงเสด็จเยี่ยมพระญาติและบรรดาเจ้านายฝ่ายเหนือแล้ว เสด็จไปนมัสการวัดสำคัญต่างๆ ในเมืองลำปางแล้วเสด็จกลับมาถึงเมืองเชียงใหม่ในวันที่ 21 พฤษภาคม</p> <p>วันที่ 15 มิถุนายน พ.ศ. 2452 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีเสด็จวัดพระนอนขอนม่วง ซึ่งเป็นวัดที่พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ พระอัยกาในพระราชชายาเจ้าดารารัศมีได้ทำการบูรณะซ่อมแซมมาแล้วครั้งหนึ่ง ในการเสด็จมาวัดพระนอนขอนม่วงครั้งนี้เสด็จโดยกระบวนช้าง เป็นกระบวนเสด็จที่เสด็จมาจากพระพุทธรบาทสี่รอย พระองค์จึงเสด็จแวะมาวัดแห่งนี้ด้วย ทั้งนี้ได้ทรงเสด็จเข้าไปในวิหารพระนอน ได้รับสั่งให้นิมนต์พระสงฆ์ในวัดพระนอน จำนวน 6 รูปเพื่อถวายจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์องค์ละ 5 บาท ทรงถวายจตุปัจจัยสำหรับปฏิสังขรณ์วัดพระนอนแห่งนี้รวมเป็นเงินทั้งสิ้น 33 บาท และทรงโปรดให้สร้างพระบฏขึ้นเพื่อถวายไว้กับวัดแห่งนี้ร่วมกับพระเชษฐาของ</p>

ปีพุทธศักราช	สถานที่
2452	<p>พระองค์คือ เจ้าหลวงอินทวโรรสสุริยวงษ์ โดยปักเป็นรูปพระพุทธรูปเจ้า พระโมคลานะ และพระสารีบุตรด้วยด้ายทอง พื้นผ้าสักหลาดสีแดงและมีการปักอักษรตัวเมืองด้านล่างด้วยด้ายทองเช่นเดียวกัน ส่วนจารึกอ่านได้ไม่หมด เพราะตัวอักษรชำรุดเป็นจำนวนมาก</p>
หลังปีพ.ศ. 2457	<p>พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเสด็จกลับมาประทับเมืองเชียงใหม่ ภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(รัชกาลที่ 5)เสด็จสวรรคตแล้ว ทรงโปรดซื้อพระอุโบสถวัดแสนฝางจากรองอำมาตย์เอกหลวงโยนการพิจิตร เป็นมูลค่า 1,000 รูปี พระครูบาโสภณโณและรองอำมาตย์เอกหลวงโยนการพิจิตร คหบดี พร้อมด้วยสัปบุรุษศรัทธาสาธุชนได้ทำการฉลองเสนาสนะสิ่งปลูกสร้างทั้งหมด พระองค์ทรงร่วมพิธีฉลองยกถวายพระอุโบสถแห่งนี้ อุทิศเป็นส่วนบุญส่วนกุศลให้แก่ดวงพระวิญญาณเจ้าหลวงอินทวิชยานนท์ และแม่เจ้าทิพเกสรด้วย หลังจากนั้นทรงหลั่งน้ำทักษิโณทลง ณ วัดแสนฝางแห่งนี้ ปัจจุบันพระอุโบสถยังคงสภาพดีอยู่</p> <p>ทั้งนี้พระองค์ยังทรงเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปทองทิพย์ ที่อำเภอแม่สรวย แล้วเสด็จเมืองเชียงรายได้ไปนมัสการพระธาตุดอยตุง ก่อนจะเสด็จกลับเมืองเชียงใหม่ทางโหล่งกวางนอกจากนั้นยังทรงเห็นสิ่งที่ควรแก้ไขปรับปรุงบางประการ ดังตัวอย่างเรื่องที่ทูลปรึกษาสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในการปฏิสังขรณ์วัดพระสิงห์ วัดคู่บ้านคู่เมืองเชียงใหม่ดังข้อความลายพระหัตถ์ เมื่อวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2466 ตอนหนึ่งว่า</p> <p>“...อนึ่งที่เชียงใหม่เวลานี้เจ้าคุณสุรบดินทร์ แลพ่อเจ้าได้นิมนต์พระศรีวิชัยมา จากพะเยา ประวัติของพระองค์นี้เข้าใจว่าฝ่าพระบาททรงทราบแล้ว สำหรับจะให้สร้างวัดพระสิงห์ เดียวนี้ก็เรียรายได้เงินมากแล้ว แต่หม่อมฉันมีความเห็นต่างกับพวกที่นิยมของใหม่ ยังเข้ามาได้ยินพวกที่เขาไปเห็นตามโบสถ์พระเจ้าตนหลวง เมืองพะเยาเล่าว่า วิหารทำตามใจท่าน เป็นฝรั่งก็มีเจ๊กก็มีลาวก็มี ต่างๆหม่อมฉันจึงได้รำคาญกลัววิหารวัดพระสิงห์จะเป็นเช่นนั้น จึงได้หาฤกษ์ พ่อเจ้าอยากจะทำขอเจ้าฟ้ากรมพระนครฯ ทรงเขียนแบบประทาน พ่อเจ้าก็ร้องว่า ไม่เคยไปเฝ้าท่านเลย เพราะฉนั้นหม่อมฉันจึงกราบมาได้ฝ่าพระบาท</p>

ปีพุทธศักราช	สถานที่
หลังปีพ.ศ. 2457	<p data-bbox="523 353 1406 629">ขอให้ทรงเป็นนายหน้า(หน้า) หากฤๅสมเด็จกรมพระ หม่อมฉัน ได้ส่ง แปลนวิหารถวายมาแต่เห็นว่ายาวเหลือเกิน ถ้าตัดให้สั้นกว่าที่เขาจะเห็นว่าเห็นจะ พองาม เครื่องเก่าข้างในยังใช้ได้มีอยู่บ้าง วิหารนี้เจ้าหลวงธรรมลังกาเป็นผู้ได้ สร้าง ยกเสาววิหารวันเดียวกันกับวัดจอมทองได้ 109 ปีๆนี้เจ้าผู้ครองนคร เชียงใหม่ได้ปฏิสังขรณ์กันมาเกือบจะทุกๆคน...”</p> <p data-bbox="523 701 1406 976">พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นองค์อุปถัมภ์พระธรรมโกศาจารย์ เจ้าคณะ มณฑลพายัพทุกครั้งที่ท่านพระเดชพระคุณเจ้าขึ้นมาตรวจการคณะสงฆ์ใน จังหวัดเชียงใหม่และทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์จังหวัดเชียงใหม่ ดังที่พระธรรม โกศาจารย์ท่านได้เขียนไว้ในคำนำหนังสือ ปกิณกะธรรมเทศนาในงานพระ ศพพระราชชายาเจ้าดารารัศมีดังนี้</p> <p data-bbox="523 1048 1406 1771">“...ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าแก้วนวลรัฐ เจ้าผู้ครองนคร เชียงใหม่เชษฐภคินี ผู้เป็นเจ้าภาพงานพระศพ มีความปรารถนาจะพิมพ์ หนังสือแจกในงานเพื่อเป็นธรรมทานจัดเข้าในธรรมสวนมัชกุศล มีความ ประสงค์ให้พิมพ์สำเนาพระธรรมเทศนาที่พระมหาแสวง วัดเจดีย์หลวง เชียงใหม่ แสดงในวันสิ้นพระชนม์ กัณฑ์ 1 และสำเนาพระธรรมเทศนาที่ อาตมาแสดงในงาน 50 วัน กัณฑ์ 1 รวม 2 กัณฑ์และขอให้อาตมารับภาระใน การพิมพ์หนังสือนี้ อาตมามีความยินดี เต็มใจรับจัดทำจนสำเร็จ ด้วยเป็น โอกาสที่อาตมาจะได้ฉลองพระเดชพระคุณเจ้า พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ผู้ ทรงมีพระอุปการะคุณและเจ้าแก้วนวลรัฐ ผู้มีอุปการคุณในคราวที่อาตมาขึ้นม าตรวจการคณะสงฆ์ ในจังหวัดเชียงใหม่เป็นนิตย์ และทั้ง 2 องค์เป็นองค์ อุปถัมภ์แห่งคณะสงฆ์จังหวัดเชียงใหม่ ในนามแห่งคณะสงฆ์จังหวัดเชียงใหม่ ขอถวายอนุโมทนา ในส่วนกุศลนี้...”</p> <p data-bbox="523 1843 1406 1944">ทรงวัดพระนอนป่าเก็ดดี พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงถวายพระนอน ชื่อว่า พระนอนแสนสุข</p>

ปีพุทธศักราช	สถานที่
2462	<p>ได้มีการปฏิสังขรณ์วิหารวัดพระธาตุศรีจอมทอง ซึ่งสร้างในสมัยเจ้าหลวง ธรรมลังกา ครุบามหาวัน เจ้าอวาสมรณภาพลงในปีพ.ศ. 2461 ในระหว่างนั้น การก่อสร้างยังไม่แล้วเสร็จแต่การปฏิสังขรณ์วัดยังคงมีต่อไป ครั้งนั้นคณะผู้มี จิตศรัทธาได้พร้อมกันไปทูลพระราชชายาเจ้าดารารัศมีและพลตรีเจ้าแก้วน รัฐ ซึ่งก็ทรงรับอุปถัมภ์ให้การช่วยเหลือในการปฏิสังขรณ์ต่อไป ครั้นเสร็จสิ้น การปฏิสังขรณ์เรียบร้อยแล้วจึงทำการถวายทานเป็นการฉลองอย่างมโหฬาร มี พระภิกษุและสามเณรมาร่วมทั้งในอำเภอและนอกอำเภอประมาณกว่า 70 วัด จำนวนกว่า 500 รูป จัดให้มีมหรสพต่างๆ เช่น ละครสัตว์ ฟ้อนรำ ลิเก ซอ และ ภาพยนตร์ ซึ่งเจ้าแก้วนรัฐทรงนำมาจัดแสดงและเข้าจักรคำขจรศักดิ์ เจ้าผู้ ครองนครลำพูนก็ได้มาร่วมงานการกุศลครั้งนี้ด้วย การฉลองวิหารมีการจัด งานรื่นเริงทั้งหมดถึง 7 วัน 7 คืน</p>
2465	<p>พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงโปรดให้สร้างและฉลองพระวิหารกุฏิวัดไชย มงคล ปากกล้วย ซึ่งมีชื่อเดิมคือ วัดไชยชนะนางเหลียวไชยมงคลปากกล้วย ทรง มีรับสั่งให้หลวงโยนการพิจิตรเป็นคนนำเอาไม้ซุงล่องน้ำปิงไปขึ้นที่วัดไชย มงคลเพื่อนำมาสร้างเป็นเสาววิหาร หลังจากสร้างพระวิหารเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงได้มีงานปอยหลวง(งานสมโภช) 7 วัน 7 คืน มีมหรสพ ภาพยนตร์ ลิเก ซอ มวย ตลอดจนงาน วัดแห่งนี้มีพระครูบาปินตา(พระครูญาณรังสี)เป็นเจ้าอาวาส เมื่อพ.ศ. 2538 เจ้าอินทวิชยานนท์ทรงสถาปนาพระสังฆราชาทั้ง 7 พระองค์ และทรงสถาปนาพระครูบาปินตา วัดไชยมงคลเป็นนักรัฐมะสังฆราชาที่ 7 อี องค์กรหนึ่งด้วย เมื่อพระครูบาปินตาได้รับการสถาปนาเป็นพระสังฆราชาแล้วก็ ยังมีกิตติศัพท์ด้วยศีลาธิคุณและคาถาอาคมเรื่องคงกะพัน ชาตรี ผู้คนทุก สารทิศพากันมาเคารพสักการะอันมีตั้งแต่คนสามัญธรรมดาตลอดถึงเจ้านาย ในเมืองเชียงใหม่ สำหรับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีก็ทรงเสด็จมาสนทนา ธรรมกับพระครูบาปินตาหลายครั้ง</p>
2466	<p>พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทานทรัพย์ส่วนพระองค์ในการ สร้างพระวิหารและกุฏิสงฆ์ถวายแก่วัดขุนแสนและโปรดให้มีการสมโภชเป็น เวลา 7 วัน 7 คืน(ปัจจุบันพระวิหารและกุฏิพระสงฆ์ได้ถูกรื้อและสร้างใหม่) พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงนิมนต์พระครูบาศรีวิชัยมาปิดทองพระประธาน</p>

ปีพุทธศักราช	สถานที่
2466	<p>ในวิหารเป็นจำนวนถึง 7 ครั้ง และสมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ได้ทรงเสด็จขึ้นมานมัสการพระประธานในวิหารในครั้งนั้นด้วย ซึ่งวัดขุนแสหรือวัดขุนเสดงคณิศรสุทธมลังการนี้อยู่ที่อำเภอหางดง เป็นวัดสำคัญมาตั้งแต่สมัยพระนางจามเทวี กษัตริย์เมืองหริภุญชัยและได้รับการอุปถัมภ์และทำนุบำรุงมาตลอด เป็นวัดที่อยู่ใกล้กับหมู่บ้านเหมืองกุง ซึ่งบ้านเหมืองกุงแห่งนี้มีที่ประทับชั่วคราวของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี เพราะพระองค์จะเสด็จมาประทับแรมทุกปี ปีละ 7-8 วัน และเสด็จมาบำเพ็ญพระกุศลที่วัดขุนแสเป็นประจำทุกปี</p>
2467	<p>พระราชชายาเจ้าดารารัศมี พลตรีเจ้าแก้วนวรรฐ พระครูบาศรีวิชัย บรูณะปฏิสังขรณ์พระเจดีย์หรือพระมหาเจดีย์หรือพระธาตุหลวง ที่วัดพระสิงห์วรมหาวิหาร ในการนี้ได้พบโบราณวัตถุมีค่าจำนวนมากดังเช่น โกล 3 ชั้น ชั้นนอกทำด้วยทองเหลือง หนัก 244 บาท 3 สลึง สูง 23 นิ้ว ชั้นกลางทำด้วยเงินหนัก 184 บาท 2 สลึง สูง 18 นิ้ว ชั้นในทำด้วยทองคำหนัก 122 บาท 2 สลึง สูง 14 นิ้ว ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นพระโกศบรรจุพระอัฐิของพระเจ้าคำฟู (กษัตริย์ราชวงศ์เม็งราย ครองราชย์ประมาณปีพ.ศ. 1871-1881)และยังได้พบแผ่นทองคำจารึกเรื่องราวต่างๆอีกหลายชิ้น แต่ทว่าโบราณวัตถุเหล่านี้ได้สูญหายไปในการสงครามมหาเอเชียบูรพาปีพ.ศ. 2484</p> <p>ในปีพ.ศ. 2467-2468 ได้ทรงสร้างพระวิหารหลวงหลังใหม่ขึ้นมาแทนหลังเก่า ซึ่งทรุดโทรมเกินกว่าจะซ่อมแซมได้</p> <p>เมื่อวันที่ 7 เมษายน วันเพ็ญเดือน 7 เหนือ วันอังคาร พระราชชายาเจ้าดารารัศมีและพระเชษฐา พลตรีเจ้าแก้วนวรรฐ ได้ฉลองพระวิหารพระธาตุคอกสุเทพ ทรงถวายอัฐบริวาร ไถยทานและถวายเรือน 2 หลังได้วิหารสุเทพ ในการบำเพ็ญพระกุศลในแต่ละครั้งที่วัดพระธาตุคอกสุเทพนี้ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีและพลตรีเจ้าแก้วนวรรฐ จะมีผู้ทำพิธีหยาดน้ำ 4 แจ่ง(ทิศ) พระธาตุคอกสุเทพ มีรายชื่อดังนี้</p> <p>ท้าวอภิมขอรักษ์ บ้านฮ่อม ประจำทิศตะวันออก</p>

ปีพุทธศักราช	สถานที่
2467	<p>พ่อหนานเตชะเสียงไหล บ้านหนองตอง ประจำทิศตะวันตก</p> <p>พ่อหนานมังกละ บ้านประตูท่าแพ ประจำทิศใต้</p> <p>พ่อหนานไชย บ้านจี้เหล็กน้อย ประจำทิศเหนือ</p>
2469	<p>มีการทำบุญฉลองวิหารหลวงที่พระครูบาศรีวิชัยสร้าง</p> <p>พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีพระบรมราชินี ในคราวเสด็จเมืองเชียงใหม่ก็ทรงเสด็จมานมัสการและสมโภชพระพุทธสิหิงค์ด้วย</p> <p>การจัดรดน้ำคร่ำทานในการสมโภชพระสิงห์ ซึ่งถูกผู้ร้ายทำอันตราย ชำรุด พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว(รัชกาลที่ 6)ทรงมีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำมาบูรณะซ่อมแซมที่กรมศิลปากร กรุงเทพฯ พอดีการนั้นสำเร็จจึงโปรดให้อัญเชิญกลับมาเมืองเชียงใหม่และให้มีมหกรรมการฉลองพ้องในเวลาเสด็จพระราชดำเนินในคราวนี้ด้วย พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นแม่งานอำนวยการ จัดสมโภชในครั้งนี้ด้วย</p>
2470	<p>พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงประทานที่ดินที่เป็นหัวนาของพระองค์ ซึ่งยกติดนอกกำแพงวัดด้านใต้มีเนื้อที่ประมาณ 2 งาน ให้กับวัดป่าแพ่ง เพื่อสร้างศาลาไม้ยกพื้นสูง 2 ชั้น ขนาด 5 ห้อง ครั้งนั้นมีพ่อขุนกันชนะนันทิ แม่วันดี ชนะนันท์ เป็นผู้ขอประทานที่ดินจากพระราชชายาเจ้าดารารัศมี เนื่องจากวัดแห่งนี้เกี่ยวข้องกับเจ้านายตระกูล ณ เชียงใหม่และสกุลชนะนันท์มาตลอด นับตั้งแต่การเริ่มสร้างวัดเมื่อปีพ.ศ. 2440 โดยพยานาว่า ได้ทูลขอที่ดินจากเจ้าหลวงอินทวโรสุริยวงศ์ เพื่อตั้งเป็นวัดป่าแพ่งแห่งนี้ ต่อมาก็อยู่ในความอุปถัมภ์ของพ่อขุนกันและแม่วันดี ชนะนันท์มาโดยตลอดที่จะทำนุบำรุงวัดแห่งนี้ให้เจริญรุ่งเรืองจนถึงปัจจุบัน</p> <p>ในปีเดียวกันนี้ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงพระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์เป็นจำนวนเงิน 400 รูปี เพื่อสร้างกุฏิพระสงฆ์ ที่วัดจี้เหล็กหลวง 1 หลัง ขนาดกว้าง 10 เมตร ยาว 14 เมตร เป็นอาคารครึ่งปูนครึ่งไม้ เครื่องประกอบเป็น ไม้ หลังคาเป็นกระเบื้องดินเผา พระองค์ได้โปรดให้จัดงานฉลอง</p>

ปีพุทธศักราช	สถานที่
2470	<p>โดยทรงเสด็จมาเป็นองค์ประธานในการทำบุญตลอดเวลางาน ต่อมาในปีพ.ศ. 2519 ฤกษ์พระสงฆ์เกิดชำระุด คณะศรัทธาจึงได้รื้อสร้างใหม่ ชั้นล่างเป็นปูนชั้นบนเป็นไม้โดยใช้ของเดิม ส่วนหลังคามุงด้วยกระเบื้องลอนคู่</p> <p>พ.ศ. 2486 ทางกรมศาสนาได้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงชื่อวัดเพื่อความเหมาะสม คณะสงฆ์และคณะศรัทธาได้มีมติเป็นเอกฉันท์ว่า เพื่อเป็นเกียรติถวายแด่พระเจ้าอินทวิชยานนท์ที่ทรงสร้างวัดและพระราชชายาเจ้าดารารัศมีพระธิดาที่ทรงอุปถัมภ์วัดเสมอมา จึงใช้พระนามของพระองค์เป็นชื่อวัดเพื่อเป็นอนุสรณ์สืบต่อไป จากชื่อวัดจีเหล็กหลวง จึงเป็นชื่อ วัดอินทราราม จนกระทั่งปัจจุบัน</p>
2471	<p>พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นประธานฝ่ายฆราวาส ในการบูรณะพระธาตุและพระวิหารหลวงครั้งใหญ่ มีรายละเอียดดังนี้คือ</p> <p>“...บัดนี้พระเทพมุนี เจ้าคณะมณฑลพายัพ พระอภัยสารทนะ เจ้าคณะจังหวัด พระครูญาณลังกา เจ้าคณะรอง แลพระครูทั้งหลาย กับพระราชชายาเจ้าดารารัศมี เจ้าแก้วนารี เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่พร้อมด้วยสมุหเทศาภิบาล แลเจ้านายข้าราชการเห็นร่วมกันว่า พระมหาธาตุและวัดเจดีย์หลวงนี้เป็นปูชนียอันสำคัญยิ่ง ทั้งยังเป็นที่พักประชุมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แลเป็นที่ประชุมกระทำวิสาขบูชาทุกปีด้วย เวลานี้ องค์พระธาตุแลวิหารลานโบสถ์ก็ชำรุดทรุดโทรมปรักหักพังควรจะช่วยกันปฏิสังขรณ์พระธาตุกับวิหารลานโบสถ์ในวัดนี้ให้ดีขึ้น ดังท่านผู้ใหญ่แต่ก่อนได้ทำกันมา จึงได้ชื่อว่าเราท่านทั้งหลาย ได้บำรุงพระวรพุทธศาสนาเป็นกุศลคิดตัวเราไปถึงสัมปรายิกภพ สมกับพวกเราที่เป็นพุทธศาสนิกชนแท้ ทั้งจะเป็นที่สง่าผ่าเผยแลเป็นศรีแก่นนครเชียงใหม่ อันเป็นที่ตั้งมณฑลพายัพตลอดไป แล้วจะได้จัดต่อต้านเดิมเป็นครั้งที่ 9 ไว้ชั่วกาลปาสาร...</p> <p>แก่กุศลมาแต่เดือนเมษายน พ.ศ. 2471</p> <p>พระเทพมุนี เจ้าคณะมณฑล</p> <p>พระอภัยสารทนะ เจ้าคณะจังหวัด</p> <p>พระครูญาณลังการ เจ้าคณะรอง</p>

ปีพุทธศักราช	สถานที่
2471	<p>พระราชชายาเจ้าดารารัศมี เจ้าแก้วนวรรฐ เจ้าผู้ครองนคร สมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ...”</p>
2473	<p>มีการรื้ออุโบสถวัดพระธาตุศรีจอมทองหลังเก่าเพื่อสร้างใหม่ โดย พระราชชายาเจ้าดารารัศมีและพลตรีเจ้าแก้วนวรรฐ เสด็จไปเป็นประธานและ ทรงร่วมบริจาคทรัพย์เพื่อปลูกสร้างพระอุโบสถหลังใหม่โดยได้จ้างขุน พิจรรย์โยธา เชียงใหม่ เป็นนายช่าง สิ้นเงินค่าปลูกสร้างรวมทั้งสิ้น 8,000 บาท และพระอุโบสถนี้คงอยู่จนถึงปัจจุบัน</p> <p>พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงถวายสิ่งของและจัดปัจจัยแด่วัดพระธาตุ ศรีจอมทองวรวิหารมีดังนี้คือ</p> <p>พระพุทธรูปทองคำ มีฉัตร 3 ชั้น ปางมารวิชัยวัชรสาสน์ ถวายเมื่อ พ.ศ. 2465 หน้าตักกว้าง 10 ซม. มีเพชรชุกที่พระเนตรทั้งสองข้าง และที่พระ ศอ 7 เม็ด(หลุดหายไป 1 เม็ด) ที่พระอุระ 1 เม็ด ฐานเป็นไม้แกะสลัก มีโพธิ์ ทองคำตั้งตั้ง 9 ใบ น้ำหนักรวม 3,500 กรัม</p> <p>ผอบทองคำลงยา ฝังเพชรอักษร อ. กับ ค. ไขว้กันถวายไว้เพื่อบรรจุพระบรม สารีริกธาตุเจ้าจอมทองและพานทองคำหนัก 34 กรัมถวายไว้กับวัดพระธาตุศรี จอมทอง เพื่ออุทิศส่วนกุศลประทานแด่พระราชธิดา พระองค์เจ้าหญิงวิมลนา คนพีลี</p>
2474	<p>พระราชชายาเจ้าดารารัศมีและพลตรีเจ้าแก้วนวรรฐได้ไปอาราธนา นิมนต์พระครูบาศรีวิชัยมาเป็นประธานก่อสร้างปฏิสังขรณ์พระวิหาร เจดีย์ ซุ้มประตูกำแพงวัดบุปผารามหรือวัดสวนดอก ตามพระศรัทธาของพระราช ชายาเจ้าดารารัศมีและพลตรีเจ้าแก้วนวรรฐ ตลอดจนศรัทธาของพุทธบริษัท ทั้งหลาย พระครูบาศรีวิชัยจึงรับอาราธนานิมนต์มาเป็นประธาน</p>
2476	<p>พระกรณียกิจสุดท้ายของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีคือได้ทรงบำเพ็ญกุศลงาน ฉลองพระชนมายุ 60 พรรษา ในวันที่ 26 สิงหาคม พ.ศ. 2476 พระองค์ทรงให้ เตรียมงานล่วงหน้า ตั้งแต่ทรงโปรดให้ลูกหลาน เจ้านายทั้งหลายและข้าหลวง</p>

ปีพุทธศักราช	สถานที่
2476	<p>ช่วยกันถักนิตติ้งถุงย่ามสำหรับถวายพระสงฆ์ จำนวน 60 ใบ ถุงย่ามพระสงฆ์ที่ทำในครั้งนั้น ถักด้วยไหมสีกรมท่า ผ่าจับในเป็นผ้าไหมสีเหลือง เย็บเป็นตัวย่ามอย่างสวยงาม และยังทรงรับสั่งให้จัดทำตาลปัตรถวายด้วย ซึ่งตาลปัตรนี้ออกแบบโดยสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สั่งทำที่ประเทศญี่ปุ่น และได้จารึกไว้ที่ตาลปัตรว่า “...ที่ระฤกในการบำเพ็ญกุศล พระชนมายุ 60 พรรษา พระราชชายาเจ้าดารารัศมี พ.ศ. 2476...” พื้นตาลปัตรเป็นสีแดง คำจารึกใกล้ขอบตาลปัตรด้านบนเป็นครึ่งวงกลม ตรงกลางทำเป็นรูปดาว 5 แฉก ด้านล่างดาวเป็นรูปไก่อ ซึ่งพระองค์ทรงประสูติในประภานันเอง ตัวหนังสือที่เขียนจารึกรูปดาวและรูปไก่อเป็นสีทอง ขณะทำบุญฉลองพระชนมายุนั้น พระองค์ทรงประชวรมากถึงกับต้องนอนถวายของพระสงฆ์และนอนฟังสวดด้วย</p>

ข้อมูล : พิเศษฐ ตันดินามชัย (2547)

ภาคผนวก ข

รายชื่อเจ้าเมืองเชียงใหม่สมัยประเทศราชสยาม (ตระกูลเจ้าเจ็ดตน)

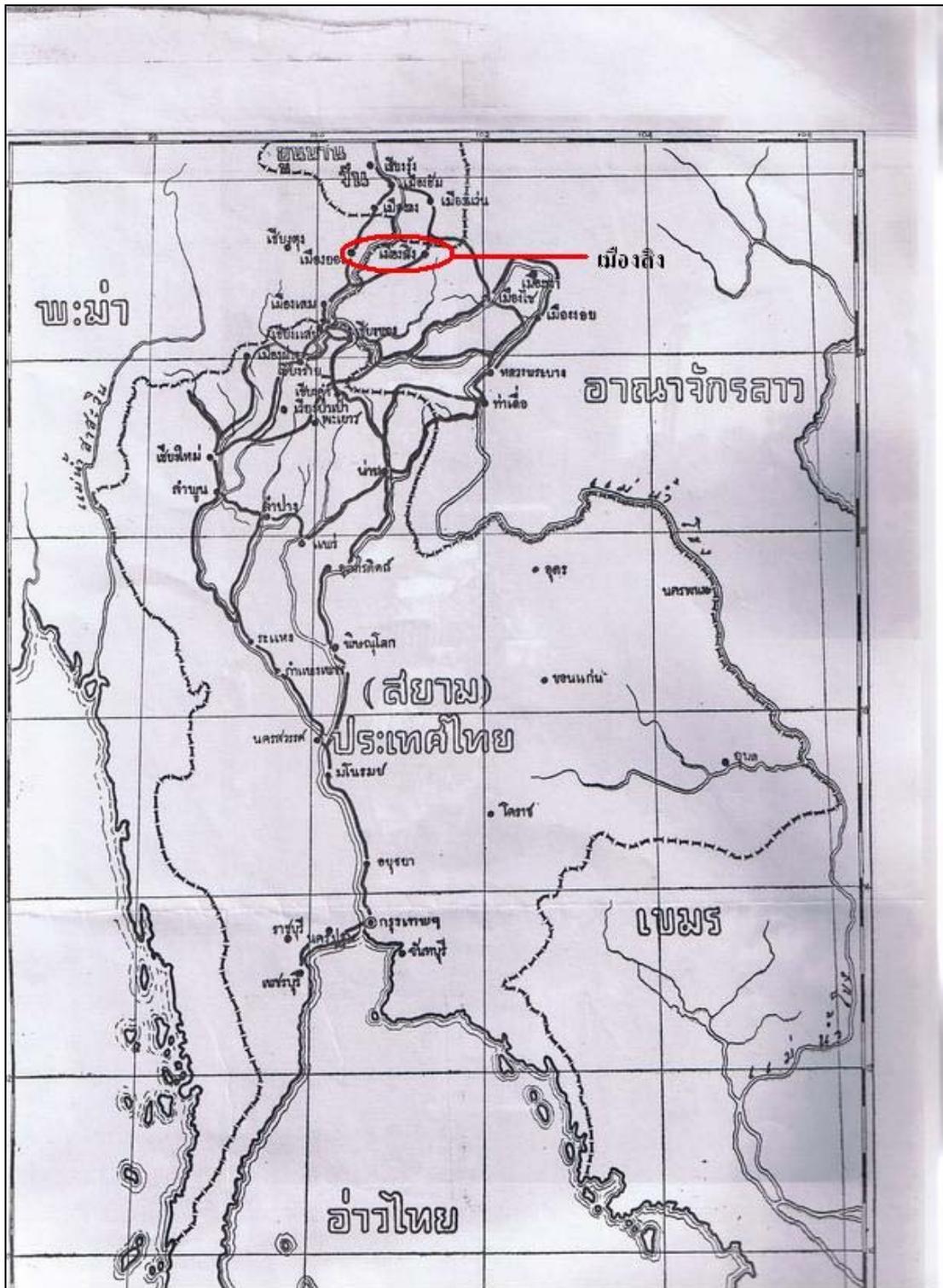
รายชื่อเจ้าเมือง เชียงใหม่	ช่วงเวลาครองเมือง (พ.ศ.)	ลำดับญาติ	หมายเหตุ
1. พระเจ้ากาวิละ	2325-2356	เป็นบุตรคนที่ 1 ของเจ้าฟ้าชาย แก้ว	- ร่วมมือกับพระเจ้าตากสินขับ ไล่พม่าออกจากลำปางในปี พ.ศ. 2317 - ได้รับการแต่งตั้งจากรัชกาล ที่ 1 เป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ราว ปีพ.ศ. 2325 - เข้ายึดเมืองเชียงใหม่ได้จาก พม่าราวปีพ.ศ. 2339
2. พระยาธรรมลังกา	2358-2364	เป็นน้อง ชายคนที่ 3 ของ พระเจ้ากาวิละ	- เคยดำรงตำแหน่งพระยา ราชวงศ์เมืองลำปางปีพ.ศ. 2317 - เป็นอุปราชเมืองเชียงใหม่ใน ปีพ.ศ. 2325
3. พระยาคำฝั้น	2366-2368	เป็นน้อง ชายคนที่ 6 ของ พระเจ้ากาวิละ	- ดำรงตำแหน่งพระยาบุรีรัตน์ เมืองเชียงใหม่ในปีพ.ศ. 2325 - เป็นเจ้าเมืองลำพูน ปีพ.ศ. 2348
4. พระยาพุทธวงศ์	2369-2389	มาจากสาย ตระกูลพ่อเรือน ซึ่งเป็น ลูกพี่ลูกน้องกับ เจ้าฟ้าชายแก้ว	- เริ่มมีการติดต่อค้าขายกับ อังกฤษในปีพ.ศ. 2373 เช่น การเข้ามาติดต่อขอทำป่าไม้ ของชาวต่างชาติกับเจ้าเมือง
5. พระเจ้ามโหตร ประเทศ(พระยา มหาวงศ์)	2390-2397	เป็นบุตรของพระ ยาธรรมลังกา	- กิจการป่าไม้ขยายตัวเร็วมาก สร้างรายได้มากตามไปด้วย เจ้า เมืองมีอำนาจเข้มแข็งในการ ปกครอง - พระธิดาคือแม่เจ้าอุสาห์ สมรส กับพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์

รายชื่อเจ้าเมือง เชียงใหม่	ช่วงเวลาครองเมือง (พ.ศ.)	ลำดับญาติ	หมายเหตุ
6. พระเจ้ากาวิโลรส สุริยวงศ์	2399-2413	เป็นบุตรชายพระเจ้ากา วิละ สมรสกับแม่เจ้า อุสาห์พระธิดาพระ เจ้ามโหตรประเทศ	- เริ่มมีกรณีพิพาทกับ ชาวต่างชาติเรื่องการ ทำป่าไม้ - คณะมิชชันนารี อเมริกัน เพรสไบที่ เรียนเข้ามาเผยแผ่ คริสต์ศาสนาในปีพ.ศ. 2410 นำโดยหมอวิล สันและหมอแมคกิล วารี
7. พระเจ้าอินทรวิชา นนท์	2416-2439	เป็นบุตรเขยของพระ เจ้ากาวิโลรสฯ เพราะ สมรสกับแม่เจ้าทิพ เกสร พระธิดาพระเจ้า กาวิโลรสฯ	- พระชายา(แม่เจ้าทิพ เกสร)มีอำนาจทาง การเมืองเหนือ พระองค์(พ.ศ. 2416- 2427) - กรุงเทพฯเริ่มส่ง ข้าหลวงเข้ามาดูแลการ ปกครองภายในเมือง เชียงใหม่ปีพ.ศ. 2416 - พระราชชายาเจ้า ดารารัศมีพระธิดาของ พระองค์ทรงอภิเษก สมรสกับ พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
8. เจ้าอินทวโรรส	2444-2452	เป็นบุตรพระเจ้าอินทวิ ชยานนท์กับแม่เจ้ารินคำ	- รัฐบาลกรุงเทพฯเริ่ม เข้ามาใช้นโยบาย

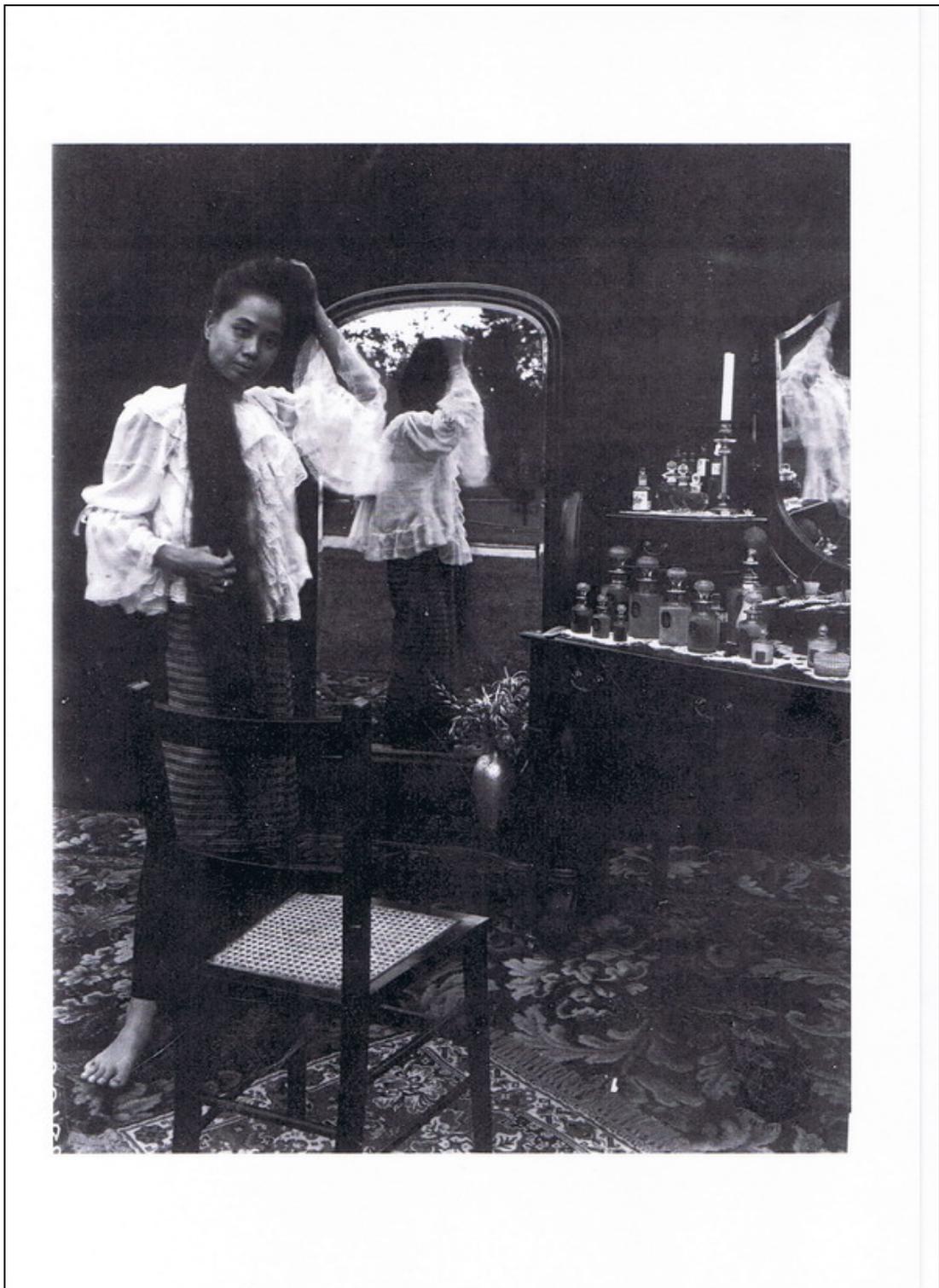
รายชื่อเจ้าเมือง เชียงใหม่	ช่วงเวลาครองเมือง (พ.ศ.)	ลำดับญาติ	หมายเหตุ
			ปฏิรูปเมืองเชียงใหม่ - เจ้าเมืองเชียงใหม่ไม่มีอำนาจในการปกครอง มีแต่พระยศที่คงอยู่เท่านั้น
9. พลตรีเจ้าแก้วนารัฐ	2454-2482	เป็นบุตรพระเจ้าอินทวิชยานนท์กับหม่อมเสี้ยว	- พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงทูลลารัชกาลที่ 6 เสด็จกลับมาประทับที่เชียงใหม่ - เจ้าเมืองเชียงใหม่องค์สุดท้ายและทางกรุงเทพฯยกเลิกตำแหน่งดังกล่าว

ที่มา : อติสร สักดิ์สูง (2539) : บทบาทสตรีล้านนาในสมัยราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน.

ภาคผนวก ค
แผนที่เมืองสิง และรูปภาพที่เกี่ยวข้อง

ภาพผนวกที่ 1 แผนที่เมืองสิง

ภาพผนวกที่ 2 พระราชชายาเจ้าดารารัศมี

ภาพผนวกที่ 3 พระราชชายาเจ้าดารารัศมี

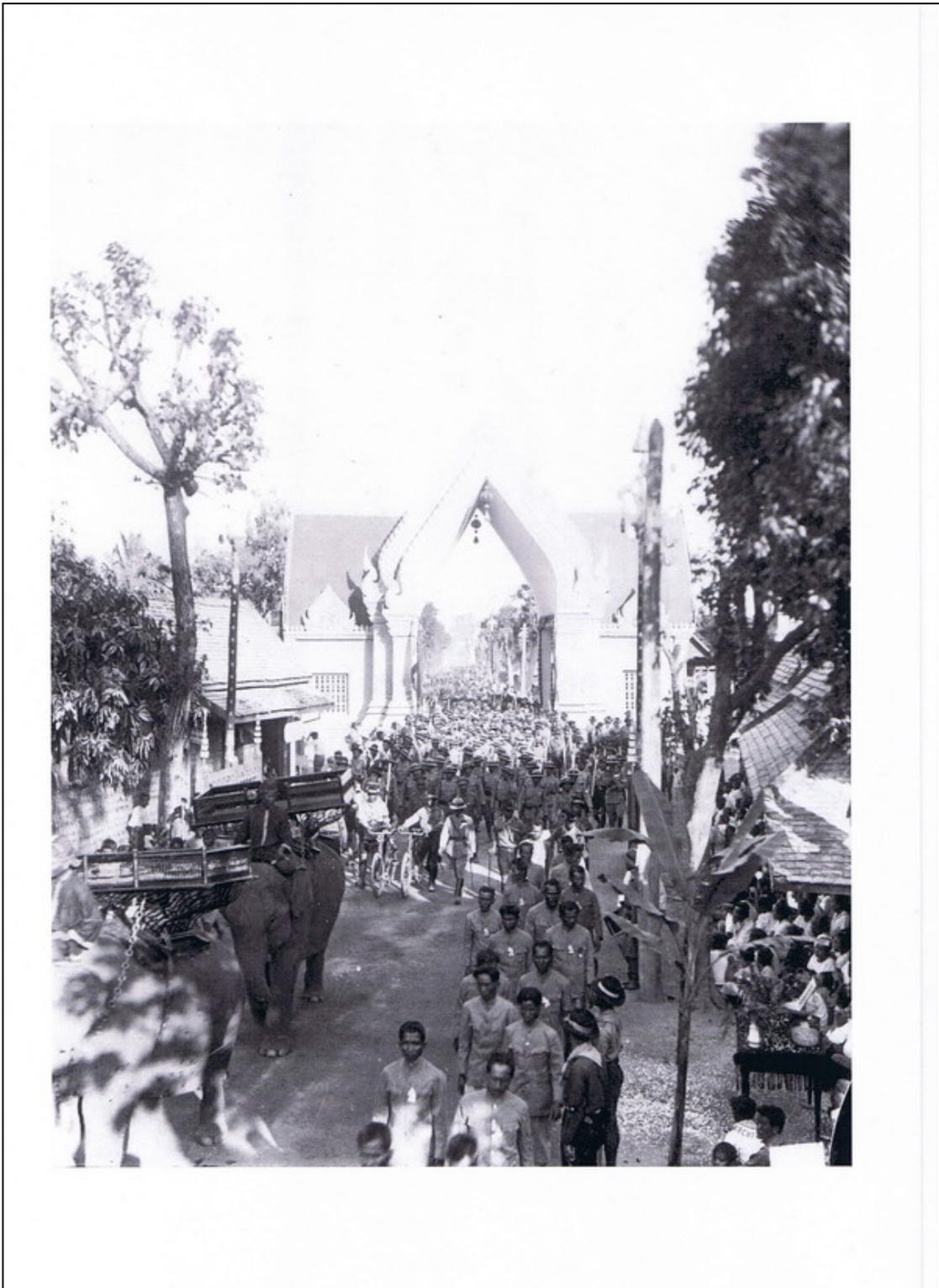
ภาพผนวกที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพผนวกที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพผนวกที่ 6 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี เสด็จมณฑลพายัพ

ภาพผนวกที่ 7 ตำรวจนำเสด็จ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ เมืองเชียงใหม่

ภาพผนวกที่ 8 ฟ็อนถววยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลพายัพ

ภาพผนวกที่ 9 ฟ็อนถววยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลพายัพ

ภาพผนวกที่ 10 พระราชชายาเจ้าดารารัศมี กับพระญาติฝ่ายเหนือ

ประวัติการศึกษาและการทำงาน

ชื่อ -นามสกุล	นางสาวนวชนก วิเทศวิทยานุศาสตร์
วัน เดือน ปี ที่เกิด	27 เมษายน 2524
ประวัติการศึกษา	พ.ศ.2547 ศิลปศาสตรบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) สาขาวิชา ประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	พ.ศ. 2549 จนถึงปัจจุบันวิทยากรประจำศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)